

С. Қасқабасов, Р. Әлмұханова, Е. Раушанов, Қ. Қайырбай

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Жалпы білім беретін мектептің
9-сыныбына арналған оқулық

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі бекіткен

9

Алматы

«Жазушы», 2019

ӨОЖ 373.167.1
КБЖ 83.3 (5 Қаз) я 72
Қ 17

Шартты белгілер:

 БІЛУ	 ТАЛДАУ
  ТҮСІНУ	 ЖИНАҚТАУ
   ҚОЛДАНУ	 БАҒАЛАУ
 <i>Артық болмас білгенің</i>	
 <i>Оқу сауаттылығы</i>	
 <i>Оқушы күнделігі</i>	
 <i>Сөйлем</i>	
 <i>Флаитор</i>	

Қ 17 Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық / Қасқабасов С., Өлмұханова Р., Раушанов Е., Қайырбай Қ. – Алматы: «Жазушы», 2019. – 296 бет.

Оқулық Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен әдеби шығармаларды ғана қамтиды.

ISBN 978-601-200-642-1

ӨОЖ 373.167.1

КБЖ 83.3 (5 Қаз) я 72

© Қасқабасов С., Өлмұханова Р.,
Раушанов Е., Қайырбай Қ., 2019

© «Жазушы» баспасы, 2019

Барлық құқықтары қорғалған

Басылымның мүліктік құқықтары

«Жазушы» баспасына тиесілі

ISBN 978-601-200-642-1

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқушылар!

Біздің халқымыздың бүкіл арманын, мұратын жеткізген төл әдебиетіміз сендердің парасатты азамат болып өсулерің үшін қажет. Әдебиетіміздің құнарлы, мазмұнды, тағылымға толы екеніне өздерің осы кезге дейін-ақ көз жеткіздіңдер. Алдағы уақытта да осы сарқылмас мол қазынаның құдіретін саналарыңа сіңіру үшін ұдайы оқып, әдеби білімдеріңді жетілдіре түсу керек. Сондықтан 9-сынып оқулығында «Атадан қалған асыл сөз» атты бірінші бөлімі бойынша орта ғасырда өмір сүрген дана жерлесіміз Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» мен атақты би-пешендер – Майқы, Мөңке, Өнет, Төле, Өйтеке, Қазыбек, Сырым бабаларымыздың ақылды сөздерін оқып біліп, көңілдерің марқая түсетін болады. Көп халықта жоқ, бізде ғана бар деп, мақтан ететін суырыпсалма өнеріміздің тамаша үлгісі Біржан мен Сара айтысына куә боласыңдар.

Жыраулар поэзиясы бойынша Бұқар жыраудың асыл сөздерін оқи аласыңдар.

Оқулықтың екінші бөлімінде бертінгі тарихымыздың куәгерлері – Нысанбай Жаманқұлұлы, Махамбет Өтемісұлы, Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың мұраларын оқисыңдар. «Адам жанының құпиясы» деп аталған үшінші бөлім адам тағдырларынан сыр шертіп, көңіл пернелерін көркем жеткізе білген шығармаларды қамтыған. Олар: Құлагердің аңызына құрылған поэма, «Шұғаның белгісі» болып жадымызға орнаған Бейімбет Майлиннің хикаяты, Ғабит Мүсіреповтің ана бейнесін көркем сомдаған «Ұлпан» романы, Төлеген Айбергенов пен Фариза Оңғарсынованың лирикалық өлеңдері – мұның бәрі қазақ әдебиетінің мол мүмкіндігін танытады.

Ал төртінші бөлім «Мәңгілік ел – мәңгілік мұрат» деп аталған. Мұнда Несіпбек Айтұлының «Бөйтерек» поэмасын оқисыңдар. Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романы да сендер үшін тағылымды болады. Сондай-ақ тапсырмалар да мейлінше түрлендірілді, оқу сауаттылығы, оқушы күнделігі, т.б. енгізілді. Оқу сауаттылығы бағдарлама бойынша оқылатын шығармаларды дұрыс түйсіну үшін қажет. Оқушы күнделігін жазуды үйренесіңдер. Өйткені жазу арқылы өз ойыңды ұтымды жеткізе алатын боласыңдар.

Іске сәт, достар!

Авторлар

I бөлім

АТАДАН ҚАЛҒАН АСЫЛ СӨЗ

ОРТА ҒАСЫР ӘДЕБИЕТІ

Қазақ халқының тарихы ежелгі дәуірден басталады. Біздің бабаларымыздың өмірлік тәжірибесі, ақыл-пайымдары ұрпақтан ұрпаққа жеткен. Қисынды ұтқыр сөздер, санаға әсер етер ойлар осылайша жалғасып, бүгінгі күнге жетті. Сондықтан біз дана бабаларымызды мақтан етеміз.

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Қазақ әдебиетінің тарихы» деген атаумен 2008–2012 жылдар аралығында он томды жарыққа шығарды. Бұл – халқымыздың рухани мұрасын танытатын үлкен ғылыми еңбек. Оның бірінші томы фольклорлық кезеңге, ал екінші, үшінші томдары ежелгі және орта ғасыр мұраларына арналған. Екінші томда мұраларымыз «Түркі дәуіріне дейінгі әдеби жәдігерлер» және «Түркі дәуіріндегі әдебиет» деп, екі топқа бөлінген. Оның алдыңғы тобына «Алып Ер Тұңға», т.б., ал екінші топқа түркі дәуіріндегі «Күлтегін», «Тоныкөк», «Қорқыт ата кітабы», қарахандықтар тұсында жазылған Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі», т.б. бар.

Осы мол дүниені уақыт өлшеміне салсақ, қазақ сөз өнері, фольклорлық кезеңді қоса есептегенде, 4–5 мың жылды, соның ішінде таза жазба әдебиет тарихы 2–2,5 мың жылды қамтиды.

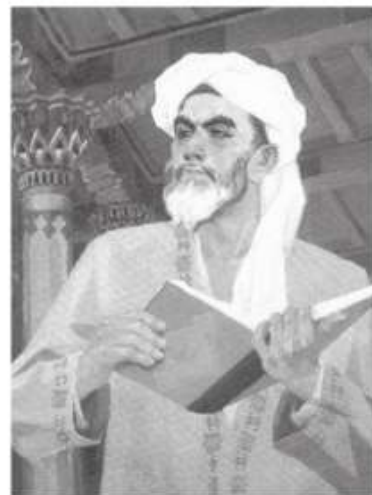
Түркі дәуіріндегі мұралар сол кезде қатар өмір сүрген көп ұлтқа ортақ десек те, Әбу Насыр әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, Жүсіп Баласағұн, т.б. ғұламалардың кіндік қаны тамған жер – қазіргі Қазақстан жері екені белгілі.

XXI ғасырда еліміз әлемдік қауымдастыққа еркін кірді, енді өз мемлекетіміздің өзгеден кемдігі жоқ ел екенін танытатын кез келді. Ал бұл біздің ұлттық құндылықтарымызды бағалай білуімізге байланысты. Сол себепті рухани жаңғыру – әр азаматтың жүрегінде мәңгіге сақталатын асыл қасиет.

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН

(1020 – шамамен, 1074–1075 жылы
қайтыс болған)

Білім – адам баласының ортақ қазынасы.
(*Жүсіп Баласағұн*)

Жүсіп Баласағұн – орта ғасырда, нақты айтқанда, XI ғасырда өмір сүрген ғұлама ақын. Ол Баласағұн қаласында дүниеге келген, сол себепті есіміне Баласағұн атауы қосылған. Бұл қала Жетісу өлкесіндегі Шу өзенінің Талас өңірінде болған, сондықтан қазақ халқы үшін ақынның өзі де, еңбегі де өте маңызды.

Жүсіп Баласағұн жастайынан хан сарайында өлең айтып, күй тартып, қызмет көрсеткен. Сөйтіп жүріп, білімге ден қойған, жаратылыстану саласы бойынша және қоғамдық ғылымдардан көп білім жинаған. Бұл оның көрнекті кітабы «Құтадғу біліктен» («Құтты білік») белгілі.

«Құтты біліктің» мәтінінен 1825 жылы ең алғаш рет үзінді жариялаған – француздық түркітанушы, профессор А.П. Жобер. Ал зерттеуді 1870–1890 жылдары қолға алған – венгр ғалымы Г.Вамбери мен орыс ғалымы В.В. Радлов. Сол кезден бастап әлем ғалымдары бұл еңбекті жан-жақты зерттей бастаған.

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» кітабы 1069–1070 жылдары он сегіз айдың ішінде жазылған. Бұл кітапты Баласағұн қаласында бастап, Қашқарда аяқтаған, яғни ақынның қайтыс болған жері – Қашқар.

Кітаптың алдыңғы бөлігіндегі кіріспеде «Құзорда» елі – оның туған мекені, «Түп-нәсілі анық, тілді екені» деп таныстырылған. Құзорда – орта ғасырдағы Баласағұн қаласының екінші атауы. Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігінде» бұл қала «Күз ұлыс», «Күз орда» деп те аталғаны жазылған, бұл атаудың мағынасына қарап, күзгі орда (күзеу), күзгі мекен дегенді білдіруі мүмкін деген болжам бар.

Жүсіп Баласағұн өзі жазған кітабын сол кездегі Қараханидтер мемлекетінің өмірі Бұғра ханға табыс еткен. Хан оның осы еңбегін жоғары бағалап, оған «Хас Хажыб» деген атақ берген. «Хажыб» – араб сөзі, «хас» – дәл, нақ деген сөз, сонда «Хас Хажыб» деген сөз ханға ең жақын, ел мен ханның тірегі, ең сенімді көмекші деген мағына береді.

«Құтты біліктің» үш қолжазбасы сақталған. Бұлар көшірушілер арқылы жетіп отыр. Бұлардың бірі – Вена нұсқасы, мұны көшірушінің есімі Хасан Қара Сейіл Шамс болу керек деп болжанады. Бұл көшірме Австрия мемлекетінің астанасы – Вена қаласында сақтаулы. Ал екінші нұсқа – Каир нұсқасы, үшіншісі – Өзбекстандағы Наманган нұсқасы. Бұл нұсқа толық және жақсы сақталған деп есептеледі.

Негізі, орта ғасырда жазылған бұл кітаптың атауы – «Құтадғу білік», құтты білім беретін кітап деген мағына береді. Ол сол кездегі жағдайларға байланысты араб қарпінде таңбаланған.

Құрылымы жағынан алғанда, кіріспесі, негізгі бөлімі және қорытындысы бар, яғни композициясы – шымыр поэма. Сол кездегі дәстүр бойынша, кіріспеде Алланы еске алып, шүкірлік етіп, еңбектің жазылу мақсат-мазмұнымен таныстырады. Сосын кітаптың негізгі тараулары жазылған. Соңында Жүсіп Баласағұн өмірдің, уақыттың тез өтетінін, достарынан көрген қиындықтарын, өзінің кемшіліктерін айтқан. Кейінгілерге өсиетін жазған. Бұл дидактикалық поэма ретінде әлемдік мәдениеттің шыңында тұрған мұраларымыздың бірі болып саналады.

Өзінің аты айтып тұрғандай, поэманың өзекті тақырыбы – халыққа құтты өмір сыйлау, бақытты, әділетті қоғам құру. «Құтты білікте» сюжет жоқ, өйткені мұндағы кейіпкерлер арасында тартыс жоқ. Тағы бір ерекшелігі: Жүсіп Баласағұн бұл кітапта айтар ойын төрт кейіпкердің сұхбаты арқылы жеткізген. Мұндағы кейіпкерлер: Күнтуды, Айтолды, Өгдүлміш, Одғұрмыш деп аталған. Бұл төртеуі – Құттың төрт діңгегі. Күнтуды – әділдік, заң; кейде оны ханның бейнесінде де көруге болады. Айтолды – құт, дәулет, ол – ханның уәзірі; Өгдүлміш – ақыл, ол – уәзірдің баласы; Одғұрмыш – қанағат, рақым, ол уәзірдің інісі бейнесінде көрінеді. Бұлардың әрқайсысы өздеріне берілген образдарға сай сомдалған.

Шығармада Күнтуды хан болған соң, ол бас уәзірі Айтолдыны шақырып, онымен кеңескенде, үш тұғырлы тақта отырады. Мұның мәнісін ол үш тағанды нәрсе берік болады деп түсіндірген. Бұл үш таған елдің бірлігіне қызмет етуі керектігі айтылып, ел билейтін бектердің қасиеттері сараланған.

Ақын ел басшысына бектердің үш түрін, олардың қызметін, халыққа пайдасын түсіндірген. Ерлер ел-жұртты білімге, еңбекке бағыттаса, енді бірі батырлықпен елді қорғаса, сонда мемлекеттің бағы баянды болатынын жеткізген.

Бұл поэмада тек ауызша сұхбат емес, хат алмасу да бар. Күнтуды Елік хан болса да, еліндегі ақылды адамдарды бағалауға тырысады. Өзі ақыл-

дың сөзін тыңдағысы келеді, ол айтқан сөздерге ден қояды, өз қатесін түсіне біледі. Поэмада ел басқарушы осындай игі ниетте болса деген ой өзегі жасалған.

Жүсіп Баласағұн бұл еңбекті жазғанда, елу төрт жаста болғанын ескерсек, оның да өмірлік тәжірибесі осылайша сыр болып жазылғанын аңғару қиын емес. Дегенмен, бұл бір ғана Жүсіп Баласағұнның жетістігі, еңбегі деп қарауға болмайды. Поэманың кейіпкерлерге жүктеген қызметтері түркі мемлекеттілігінің барлық шарты, талаптары бар екенін айғақтайды.

Шығарманың поэзиялық ерекшеліктері. Автор ұйқастарды қатаң сақтаған, негізінен, егіз ұйқастарды пайдаланған, соның өзінде мұны тым жиі қолданбаған. Мысалдарды келтіргенде, қара өлең ұйқасын пайдаланған. Қазақ өлеңінің төл қасиеті болып табылатын шалыс ұйқас та бар. Бұл төсілді қазақтың ұлы ақыны – Абай Құнанбайұлы да қолданған.

Буын тұрғысынан айтқанда, 11 буындық қара өлең өлшемімен жазылған.

Бұл кітапта қазақ мақалдарымен үндестік көп және Асан қайғының, Абай Құнанбайұлының, Бұқар жыраудың, т.б. өлең өлшемдерімен тамырластық та байқалады.

«Құтты біліктің» өлең жолдары жазылған қыш құмыра Сарайшық қаласынан табылған.

Абай Құнанбайұлы Жүсіп Баласағұнның кітабы туралы білген, оның «Ғылым таппай, мақтанба», «Өсемпаз болма өрнеге» атты өлеңдерінде шығыс ғұламасының ықпалы сезіледі. Орта ғасырдағы мұраның поэзиялық ерекшелігі қазақ мәдениетімен үндестікті, тамырластықты, ортақ тарихты танытады.

Ақын «Құтты білікті» Бұғра ханға сыйға тартқанымен, бұл шығарма бүкіл елдің, халықтың қамын ойлаған дана азаматтың парасат-пайымын қағазға жазып қалдырған өсиеті деуге әбден болады.

Ақынның «Құтты біліктен» басқа да көптеген рубайлары болған. Мысалы, Наманган қолжазбаларының арасынан оның 600 жолдан астам рубайлары табылған. Олар да – көркемдігі жоғары, даналық ойларға толы дүниелер.

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» кітабын толық түрде 1986 жылы көрнекті ақын Асқар Егеубаев аударды. Кеңестік кезеңде Жүсіп Баласағұнның бұл еңбегі толық күйде жарық көрген жоқ, бірақ қазақ ғалымдары оны халқымызбен қауыштыру үшін әрекеттер жасады. Мәселен, 1967 жылы жарық көрген «Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясын» құрастырушылар

(Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин) бұл шығарманы «Өзбек әдебиетінің хрестоматиясы» (Ташкент, 1928) кітабы арқылы қазіргі қазақ тіліне аударып, халқымызды ортағасырлық мұрамызбен таныстырды. Өйткені Жүсіп Баласағұн кітабы ол өмір сүрген дәуірге төн шағатай тілімен жазылса да, туған жері – қазақ даласы.

Осы жинақты құрастырушылар «Құтты білік» поэмасының дидактикалық жанрда екеніне, оның төрт кейіпкердің арасындағы сөз жарысына құрылғанына мән беріп, қазақ айтысының ерекшеліктерін түсінуде, зерттеуде маңызды екенін атап жазған. Шынында да, Жүсіп Баласағұнның бұл кітабы – қазақ халқы үшін құнды еңбек. Өйткені біздің тарихымыздан, мәдениетімізден сыр шертеді.

Артық болмас білгенің

Шағатай тілі. Көне әдеби, ғылыми шығармалар шағатай тілінде жазылды. Ол Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген ру-тайпалардың кітаби, әдеби тілі, сол дәуірдегі адамдардың бәріне түсінікті тіл ретінде қалыптасты. Оның Өзбек хандығына қатысы жоқ.

«Әдеби жәдігерлер» – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігіне қарасты М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Бабалар сөзі» жүз томдығын жарыққа шығарған. Сонымен бірге «Әдеби жәдігерлер» атты жиырма томдықты да жариялады. Бұл жиырма томдықтың мақсаты – ежелгі және орта ғасырлардағы көне түркі мұраларын қазіргі қазақ тілінде насихаттау.

«Құтты білік» осы «Әдеби жәдігерлер» көптомдығының бесінші томында жарық көрді.

ҚҰТТЫ БІЛІК¹

Адам баласының қадір-қасиеті біліммен, ақылмен екендігі айтылады.

Адамды Хақ жаратты да ескерді:
Оған ақыл, білім, өнер, ес берді.

Көңіл берді өрі тілін тербетті,
Ұят берді, берді құлық, келбетті.

¹ Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986.

Білік берді – адам бүгін жетілді,
Ақыл берді – талай түйін шешілді.

Кімге Құдай берсе білім, ақылды,
Қолы жетіп, алар ол мол асылды!

Ақылды – ұлы, біл, білімді, білікті,
Қонса екеуі, ұлы етер жігітті.

Бұл сөзіме қуә мұндай сөз де бар,
Сөзді естіп, аларыңды көздеп ал:

«Ақыл қайда болса, ұлылық толады,
Білім кімде, сол білікті болады.

Ақылды ұғар, білімділер біледі,
Түгел болар білімді, есті тілегі!»

Білік мәнін біл, не дейді білген ер:
Білім білсең, бөле жүрмес іргеден.

Білімсіздер бар кеселді көреді,
Емдемесе, тектен текке өледі.

Кел, ей, надан! Дертке дауа жасағын:
Надан білім алса, құты тасады.

Ақыл – бұйда, ере түссең, жетелер,
Сөйтіп, арыз-тілегіне жетер ер!

Ақылы болса, пайдасын ер көп көрер,
Білім білсе, өзиз тірлік өткерер!

Ақыл күллі ісіңді алып шығатын,
Бұл біліммен көрер бектер мұратын!

Тіл өнерінің қасиет-сипаты мен пайда-зияны айтылады.

Ақыл, білім, тілмашы – тіл, бұл – кепіл,
Жарық төгіп, елжіретер тіл деп біл!

Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар,
Қор қылар тіл, кететұғын бас болар.

Тіл – арыстан, есік баққан ашулы,
Сақ болмасаң, жұтар, ерім, басыңды!

Не дейді ұққын, тілден жапа шеккен ер,
Құлақ салып, амал қылып, есті елер:

«Тілімнен көп жапа шектім, есебім:
Бас кесілмес үшін, тілді кесемін!

Сөзіңді бақ, басың кесіп алмасын,
Тіліңді бақ, тісің сынып қалмасын!»

Жұрттың тілі удай, сөйлеп шет қылар,
Кісі құлқы сұм, етіңді жеп тынар.

Білім берді, білікті өткір тіл берді,
Тіл иесі, басыңды бақ, біл де енді!

Тілесек сен есендікте жүруді,
Жаман сөзге қимылдатпа тіліңді.

Біліп айтқан сөз – білікті, саналар,
Біліксіз сөз басыңды жеп, табалар.

Көп сөйлеуден артық пайда көрмедім,
Және сөйлеп және ештеңе өнбеді!

Көп сөйлем, аз айт бірер түйірін,
Бір сөзбен шеш түмөн сөздің түйінін.

Сөз кісіні ұлы қылар, бек қылар,
Көп сөз басты қара жерге көп тығар.

Көп сөйлесең, «Езбесің» деп, жек көрер,
Сөйлемесең, «Мылқау екен» деп сөгер!

Бұлай болса, тең ортасы – керегің,
Тілге ұстамды болсаң, өсер беделің!

Тіліңді бақ, басың аман болады,
Сөзді қысқа айт, жасың ұзақ болады.

Зияны көп, пайдасы мол – ақталар,
Сондықтан тіл мақталар да, датталар!

Біліп сөйле, сөзіңде сөл, өң болсын,
Сөзің түпсіз қараңғыға көз болсын!

Біліксіздер өзі нағыз басырдың,
Білім үйрен, надан, көзің ашылсын!

Туған өлер, көрсең қалар белгісіз,
Сөзіңді ізгі сөйле, өлсең де өлгісіз!

Қос нәрсені шалмас қарттық құрығы:
Бірі – ізгі сөз, бірі – ізгі құлығы!

Туған адам өліп, сөзі қалады,
Өзі кетіп, ізгі аты қалады!

Тіршілікте келсе өзіңнің өлмегің –
Сөз, құлқыңды жақсарт, онда, ей, бегім!

Тілді сөктім һәм мадақтап демедім,
Мұным – сөздің сырын ұқсын дегенім.

Күллі сөзді жисаң да, ақылды асырмас,
Керек сөзді сөйлер кісі, жасырмас!

Сөзді ұлыма арнадым мен, ер-батыр,
Ұлым, тыңда, менде алтын-кен жатыр.

Саған арнап сөз сөйледім, ей, ұлым,
Өсиетімді қабыл алғын, құлыным!

Күміс, алтын қалса менен сендерге,
Оларды сен бұл сөзіме теңгерме!

Күмісті іске тұтсаң – бітіп қалады,
Сөзімді іске тұтсаң – күміс табады.

Қалар мұра – сөз, кісіден кісіге,
Сөзді мұра тұтсаң, пайда ісіңе.

Әдебиет теориясы

Әдебиеттегі психологизм кейіпкерлердің жан дүниесін, көңіл күйін бейнелеу үшін маңызды. Кейіпкерлер бір-бірін қайталамайды. Сондықтан шығарма авторы әр кейіпкерге жүктелген міндетті толық жеткізу мақсатында диалог, монолог арқылы ғана емес, сондай-ақ олардың хат алмасуы, түс көруі, т.б. әдіс-тәсілдерді қосады.

Бәйіт (*арабша шатыр деген мағынада*) – араб, парсы, түркі тілдес халықтардың поэзиясында кездесетін екі тармақты, егіз ұйқасты өлең.

Дидактикалық поэма (грек. didaktikos – үлгі, өнегелі, тағылымды) – өсиет мақсатында поэзиялық жанрда жазылған шығармалар.

Лирика – адамның көңіл күйін, сезімін тікелей бейнелеп көрсететін поэзия түрі.

Рубай – төрт тармақты лирикалық өлең. Өлеңнің әр шумағы тиянақты ойды білдіреді. Бірінші, екінші, төртінші тармақтар бірыңғай ұйқасады да, үшінші тармақ ұйқастан тыс қалады. Бұл өлең өрнегі Шығыс халықтарының поэзиясында, әсіресе түркі халықтарында жиі қолданылған.

Сюжет – үлкен шығарма ішіндегі білінбей жымдасып кеткен оқиғалар желісі, көркем шығармадағы оқиғалардың рет-ретімен баяндалып, бір-бірімен байланысып, біртұтас желі құруы.

СӨЗДІК

Басыр – 1) көздің дәнекер қабығының созылмалы, жұқпалы ауруы; көзге ақ түсіп, көрмей қалуы. 2) Еш нәрседен хабары жоқ, бейхабар.

Бұйда – 1) түйе не өгіздің мұрындығына тағылатын бас жіп; 2) бұйда беру – ерік, ықтиярын біреуге беру, не де болса, көну.

Діл – таза жүрек, терең ой.

Құлық, құлқы – адам мінез-құлқын, ниетін білдіретін психологиялық қасиеттердің жиынтығы. Ал психология – адамның мінез, сана-сезімі, ой өрісі.

Түмән – XIII–XV ғасырларда түркі-моңғол ұлыстарында болған әскери-әкімшілік бірлік. Бір түмен әскер ұғымы «он мың жауынгер» дегенді білдірген. Сондықтан «түмән сөзі» мың сөз деген ұғымды білдіреді. Қазақ тілінде түмен сөзі қолданылса, Жүсіп Баласағұн еңбегінде ортағасырлық қолданыс ретінде түмән сөзі сақталған.

Хақ – шындық, күмәнсіз ақиқат; Хақ жаратты – ақиқат түрде Құдай жаратты деген мағынада айтылған.

Жер атаулары:

Баласағұн – орта ғасырлық қала, сол кездегі Қарахан мемлекетінің астаналарының бірі. Жазба деректерде X ғасырдан бастап белгілі. Қазақ ұлттық университеті ғалымдарының зерттеулері бойынша, Шу өңіріндегі Ақтөбе деп аталатын көне қаланың орны – Баласағұн. Баласағұнның Құз Орда, Күз ұлыс деген басқа да атаулары болған. Мәдениеті дамыған қала болған.

Жүсіп Баласағұнның кесенесі қазіргі Қытайдың Шыңжаң аймағындағы Ид Ках мешітінде орналасқан. Өйткені ғұлама Жүсіп Баласағұн Қашқар қаласында қайтыс болған. Бұл жерде мұсылмандар көп шоғырланған.

Қашқар қаласы Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан.

Қашқар – Батыс Қытайдағы Тянь-Шань, Памир, Кунь-Лунь және Бэйшань тауларымен шектелетін өлке. Ұйғыр халқының ежелгі мекені. Қашқар халқы қазақтармен ертеден араласып тұрған.

Наманган – Өзбекстан астанасы Ташкент қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 200 км жерде Ферғана аңғарының солтүстік бөлігінде орналасқан.

Сарайшық – Жайықтың оң жағалауында, қазіргі Атырау қаласынан солтүстікке таман 55 шақырым жерде орналасқан. Қаланың орналасқан жері ыңғайлы. Ең бастысы, Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде болған. Қала арқылы Ұлы Жібек жолы Еуропаға, Алтын Орданың астанасы Жайықтағы Берке Сарайдан Хорезм, Үндістан, Иран, Қытайға өткен.

1. Жүсіп Баласағұнның өмір жолы мен шығармашылығы туралы мәлімет жинастырып, топтастырыңдар.

2. «Құтты білік» поэмасының жазылу тарихын айтыңдар.
3. Қарахан мемлекеті және оның Жүсіп Баласағұнға қандай қатысы бар екенін айтыңдар.
4. «Хас Хажыб» атағының мағынасы қандай? Бұл атақ қазіргі лауазым бойынша қалай аталуы мүмкін?
5. Шығармаға композициялық талдау жасап, поэманың мазмұны бойынша кестені толтырыңдар.

Поэманың мазмұны		
Поэмада не туралы айтылған?	Поэманың композициясындағы ерекшелік	Поэмада көтерілген мәселелер

1. «Адамзатқа ақыл, білім, өнер, ес берді» деген ақын сөздерінен нені айтқысы келді?
2. Ұят пен көңіл не үшін қажет, адамның қадір-қасиеті үшін оның қандай қатысы бар?
3. Адамдық пен надандыққа ақыл, білім, өнер, ес және тілдің қандай қатысы бар? Олардың байланысы туралы өңгімелеңдер.
4. Тіл өнерінің қасиеті мен сипаты, пайдасы мен зияны туралы ойларыңда ақын нені айтқысы келеді?

1. Кейіпкерлер неге төртеу? Сендер тағы басқа қандай кейіпкер қосар едіңдер?
2. Төрт кейіпкерге төн қасиеттерді жазып, мінездеме беріңдер. Шығарманың идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтаңдар.

Күнтуды патша	Айтолды уәзір	Өгдүлміш	Одғұрмыш

3. Поэмадағы қайырымдылық, адамгершілік пен ізгілік мәселелері туралы ақыл-кеңестерді тауып, төмендегі кестені толтырыңдар.

4. «Құтты біліктің» бауырлас түркі халықтарына ортақ мұра екенін дәлелдей отырып, зерттеу жұмысын жүргізіңдер.

- Ел басқару мәселесін ақын не үшін көтереді, оның мәні қандай? Білімнің рөлі туралы ақынның пікірімен келісуге бола ма? Осы сұрақтар бойынша автор бейнесінің идеялық тұтастырушы ретіндегі рөліне талдау жасаңдар.
- Шығармадан көркемдегіш құралдарды тауып, олардың қолданылу ерекшеліктері мен ақынның ақыл-кеңестеріне талдау жасап, автор стиліне баға беріңдер.
- Шығармадағы достық, тіл жайындағы түйінді ойлар бойынша автор көзқарасын анықтаңдар және автордың ғибратты ойларын теріп жазып, сызбаны толтырыңдар.

Автор	Адам баласының қадір-қасиеті жайлы	Тіл өнерінің қасиет-сипаты жайлы	Мемлекет басқару жайлы
Ақыл-кеңесі			

4. Автор стиліне сүйене отырып, «Елін сүйген адам қандай болуы керек?» тақырыбында шығармашылық жұмыс жүргізіңдер.

- Ақын Өділет, Бақыт, Ақыл, Қанағат деген төрт ұғымды не үшін символ етіп алды деп ойлайсыңдар?
- Туындыны оқып, оларда көтерілген мәселелерді талдап, Абайдың кемел адам болу жайында айтылған пікірлерімен салыстырыңдар.
- Ж.Баласағұнның шығармасы мен Абайдың өлеңін салыстырып, шығарманың тарихи және көркемдік құндылығына баға беріңдер.

«Құтты білік»	Ортақ ойлары	«Ғылым таппай мақтанба»

4. Төрт кейіпкерді қатыстырып, сахналық қойылымның сценарийін жазыңдар немесе өңгіме жазып көріңдер.

1. «Құтты білік» поэмасынан өздеріңе қажетті мағлұматтарды таптыңдар ма? Қазіргі күнмен байланыстыра отырып, шығарманың жаңашылдығына баға беріңдер.
2. «Құтты білік» шығармасының идеясын өлем әдебиетінің өздерің білетін үлгілерімен салыстырып, әдеби эссе жазыңдар.
3. Тіл өнерінің қасиеттері мен сипаты туралы өлем әдебиетіндегі тіл мәселесі жайындағы шығармалармен салыстыра талдап, шағын сын мақала жазыңдар.

Артық болмас білгенің

Есік жазба ескерткіші – Қазақстандағы сақ дәуірінен сақталған жазба ескерткіш. 1970 ж. Іле өңірінің тау бөктеріндегі Есік қаласының іргесінен (б.з.б. V–IV ғасырларда) салынған үлкен қорым қазылды. Мазардың ішінен алтынға бөленген жауынгердің мәйіті, дулығасы, алтын сапты қанжары мен семсері, түрлі ыдыс-аяқ және жұмбақ жазуы бар тостағанша табылды. Сол күміс тостағаншаның сыртқы жағына ойылған 26 таңба екі жолға жазылған.

Көне түркі тілінен аудармасы: Аға, саған (бұл) ошақ! Бөтен (жат елдің адамы), тізеңді бүк! Халықта азық-түлік (мол болғай)!

Бұл жазба ескерткіш Қазақстан жеріндегі алғашқы көшпенділерде жазу-сызу болмаған деген пікірдің еш негізсіз екенін дәлелдейді.

Ал одан бергі заманда Орхон-Енисей, Талас ескерткіштеріне негіз болған «руна» жазуы (V–XII ғ.) – түркі дүниесіне, яғни қазаққа да жазба мұра.

Ислам діні қазақ даласына енгеннен кейін ата-бабаларымыз араб қарпімен, кейін кеңестік заманда латын қарпімен, 1940 жылдан бастап кирилл қарпімен жазды.

Оқу сауаттылығы

- 1) «Кітап атын «Құтадғу білік» қойдым – Құтын тұтсын оқушым білікті ойдың», – деп жазылған.

Сурақ: Құтын тұту деген не? Поэманың атауымен үндестікті танытатын ой бар ма?

- a) Бідысты айтқаны
- b) Архаизм ретінде айтқаны
- c) Құт – береке, сондықтан кітап адамдарға береке, пайда берсін дегені
- d) Жаңа сөз ретінде қолданған

2) Ақыл – бұйда, ере түссең, жетелер,
Сөйтіп, арыз-тілегіне жетер ер!

Сұрақ: «Ақыл – бұйда» дегеннің мәні неде?

- a) Жұмбақтап айтылған сөз
- b) Архаизм ретінде айтқаны
- c) Адамға сенімді ой беретін жетелеуші ой деген ауыспалы мағына береді
- d) Түйе не өгіздің мұрындығына тағылатын бас жіп, бау

Оқушы күнделігі

«Құтты білік» – орта ғасыр мұрасы. Қазіргі заманның адамдары үшін оның маңызы бар ма? Біз қандай болуымыз керек? Осы туралы ойларыңды, ұсыныстарыңды жазыңдар.

Сұталқы

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ ТАРИХТА ҚАНДАЙ ЖАЗУ ҚОЛДАНҒАН?

Қазақ хандығы XV ғасырдың орта кезеңінде құрылды. Бұл ұлттық мемлекеттілікті танытады. Қазақтың түп-тамыры ежелгі заманнан – сақ, ғұн дәуірінен – бастау алады.

Сұрақ: Қазақ халқы XX ғасырда араб, кирилл қарпін пайдаланды. Енді латын графикасына көшеді. Сонда қазақтың ежелгі дәуірде жазуы болмаған дейтін пікірге қарсы дәлел болатын қандай жазба ескерткіштер бар?

Ескерту: Нұсқаларда екі дұрыс жауап болуы мүмкін.

Жауап нұсқалары:

- a) М.Қашқари «Диуани-лұғат»
- b) Ж.Баласағұн «Құтты білік»
- c) «Есік жазуы» ескерткіші
- d) Орхон-Енисей жазба ескерткіші

Тұлғатану

БАБАЛАР

6 және 8-сыныптарда оқығандарыңды естеріңе түсіріп, мына жұмбақты суреттердегі кімдер екенін анықтап, оларды өмір сүрген жылдары бойынша сәйкестендіріңдер.

1

2

3

4

5

Тұлғалар

1. Мұрат Мөңкеұлы
2. Ахмет Ясауи
3. Ақтамберді жырау
4. Міржақып Дулатұлы
5. Шәкәрім Құдайбердіұлы

Жылдар

1. 1093–1166
2. 1675–1768
3. 1843–1906
4. 1858–1931
5. 1885–1935

Артық болмас білгенің

Жүсіп Баласағұн өсиеті¹

Ай маңдайлы ұл-қыз туса алдыңда,
Үйіңде өсір, бөтен жерде қалдырма.

Тәрбиеші ал ізгілікті, көшелі
Ұл-қыз жақсы, таза болып өседі.

Ұлды үйрет күллі өнер-білімге,
Онымен мал-дүние табар түбінде.

¹ Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986, 421-бет.

ШЕШЕНДІК ӨНЕР

Қазақ халқы шешендік өнерді қай заманда да жоғары бағалаған. Рутайпалық кезден бастап шешендерге арқа сүйеген. Өйткені ел ішінде де, көрші елдермен де түрлі даулы жағдай болып қалатыны бар, сондай кезде ру көсемдері шешендер мен билердің ақылына жүгінген.

«Шешен» сөзі бүгінде сөзге шебер адам деп қабылданады. Алайда оның түпкі мағынасы «топ басшысы, ақылман» дегенді білдіреді. Мұны қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлиханов анықтаған. Шынында да, шешендер дауды ақылмен шешкендіктен, оларды халық сыйлаған.

Жанр дегеніміз – оқиғаны, сюжеттік материалды белгілі бір мақсатпен тұтас мазмұнды, айқын идеялы шығармаға айналдырудың әдісі, жолы, құралы¹. Сондықтан шешендік өнер деген сөз кең ауқымдағы мағынаны білдіретіндіктен, жанр атауы бола алмайды. Ал шешендік сөздер деген жанр атауы ретінде орнықты.

Шешендік сөздер аңыз тобына тиесілі, яғни өткен ғасырларда өмір сүрген атақты билер мен шешендердің ақылды сөздерін жеткізеді. Бұл сөздерде мәселенің неден туындағаны, кімнің қалай сөйлегені, т.б. жағдайлар баяндалады. Демек, шешендік сөз деп танылу үшін сюжет керек, оқиғаны тудырған дау шешілуі тиіс.

Шешендер ақылман болғандықтан, олардың сөздерінде кейде жұмбақтап сөйлеу бар. Оның жұмбағын кез келген адам шеше алмайды, тек білімі сай, дәрежесі тең адам ғана түсіне алады. Кейде шешендер сөзін ұтымды етіп жеткізу үшін мақал-мәтелді де пайдаланады, ал көбіне өздері жағдайға байланысты тапқыр шешімдер ұсынған. Олардың шешімдеріне халық келіскен.

Шешендік сөздер тақырыптық-мазмұндық сипатына қарай шешендік дау, шешендік арнау және шешендік толғаулар деп жіктеледі. Шешендік дау қоғамда орын алған түрлі жағдайларға байланысты ерекшеленеді. Мысалы, бұрын жер жауы, жесір дауы, құн дауы, т.б. даулар орын алған. Осындай дауларды шешу мақсатында айтылатын жүйелі сөздер тобын құрайды. Ал шешендік арнау – адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеу үшін қажет жағдайларға байланысты. Өзінің аты айтып тұрғандай,

¹ Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002, 21-бет.

белгілі бір тұлғаға немесе жерге бағышталады. Ал шешендік толғау халықтық философияны, даналықты танытады. Тек толғаулардың көбі бізге ауызша жеткендіктен, оның қандай жағдайда айтылғанын баяндайтын кіріспе бөлімі, яғни шешендік сөздің айтылу жағдайы бізге жетпей қалған.

Фольклор болған соң, бір сюжет басқа адамның атына телінуі мүмкін. Мұның себебі: би-шешендердің сөздері бізге ауызша жеткен. Оларды қадір тұтып, сөздерін, есімдерін насихаттау мақсатында ұрпақтарға жалғасқан. Дегенмен, атақты билердің айтқан сөздері көбіне өз аттарымен белгілі¹.

Билер дауласушылар өз алдына төрелік сұрап келгенде ғана билік айтып, үкім шығара алады, ал төрелікті беделі биік, әділ кісіден ғана сұрайды, бидің атағы оның беделі жоғалғанда ғана қалады.

(Шоқан Уәлиханов)

МАЙҚЫ БИ (1105–1225)

Майқы би – орта ғасырдағы тарихтан белгілі тұлға. Сондықтан ол тек қана қазаққа емес, өзбек, қарақалпақ, т.б. түркі халықтарына да ортақ. Қай халық болса да, «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы– Майқы би» дегенді айтады. Өйткені ол өз заманында билердің көшбасшысы болған деп қабылданады. Аңыз бойынша, Шыңғысты хан көтеруге қатысқан атақты он екі бидің бірі болған. Тіпті, кейбір аңыздарда Шыңғысты хан көтеретін кезде онымен бір арбада отырған деп те айтылады. Шыңғыс ханның ақылшысы, өзі жорыққа аттанғанда, орнына қалдыратын биі болған, Жошы ханның Батысқа жасаған жорығы кезінде моңғол әскерінің оң қанатын басқарған.

Майқы би біздің ата-бабаларымызға кең танымал болғандықтан, қазақтардың үш жүзге бөлінген кезеңіне байланысты аңыздарға да оның есімін қосып айтқан. Сол аңыздарда Майқы би Үйсін бастаған бөлікті Ұлы жүз, Арғын бастаған бөлікті Орта жүз, Алшын бастаған бөлікті Кіші жүз деп атаған. Ол үшеуіне таңба белгілеткен. Сосын Майқы би кейінгі ұрпақтар-

¹ Шешендік сөздер бойынша берілген мәтіндер мына басылымдарда ұсынылды: Қазақтың ата заңдары. – Алматы: Жеті жарғы, Т. 3–4, 2004; Адамбаев Б. Қазақ шешендері туралы ел аузында сақталған естеліктер. – Алматы: Білім, 2008; Төреқұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. 1, 2 кітап. – Алматы: Жалын, 1993; Билер сөзі / Жоба авторы: Н.Құдайбергеноұлы. – Астана: Interactiv Kazakhstan, 2012; Өнет баба / Құраст.: В.Сапаралы. – Алматы: Қанағат–ҚС. 1997.

ға: «Хан ақылды, әділ болса, қарашасы ынтымақты, батыл болса, қара жерден су ағызып, кеме жүргізеді. Ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қорғап, ел болуды ойлаңдар», – деп өсиет қалдырған. Осылайша қанша заман өтсе де, Майқы бидің есімі де, сөздері де мәңгілік.

«Майқы би айтыпты» дейтін мақал, нақылға айналған сөздің кейбіреулері мыналар:

Алтау ала болса, ауыздағы кетеді,
Төртеу түгел болса, төбедегі келеді.

Би екеу болса, дау төртеу болады.

Дауыл болмай жауын болмас,
Даулы болған қауым болмас.
Егіз ешкі сауын болмас,
Екі жалқау ауыл болмас.

Естіге айтқан тура сөз
Шыңға тіккен түмен тең.
Есерге айтқан тура сөз
Құмға сіңген сумен тең.

Ақиық қыран қартайса,
Жас жағалтайдан тепкі жейді.

Парақор биге ісің түспесін,
Сараң үйге кісің түспесін.

Бұл нақыл сөздер Майқы бидің дана, ақылман болғанын танытады. Оның сөздерінде ел арасындағы татулық, бірлік басты қағида ретінде айтылады.

ТҮЛПАРДАН ТҮЛПАР ТУАДЫ...

«Кімнен кім туады?» деген сұраққа Майқы би былай деп жауап берген екен:

Тұлпардан тұлпар туады,
Сұңқардан сұңқар туады,

Асылдан асыл туады,
 Жалқаудан масыл туады,
 Масылдан мал бақпас туады,
 Тілазардан қылжақбас туады,
 Таздан жарғақбас туады,
 Сараңнан бермес туады,
 Соқырдан көрмес туады,
 Мылжыңнан езбе туады,
 Қыдырмадан кезбе туады...

СӨЗДІК

Жағалтай – сұңқар тұқымдасына жататын жыртқыш құс.

Адам аттары:

Шыңғыс – Темучин – Онон өзені бойындағы Дэлгуун Болдог шатқалында дүниеге келген (1155/1162), 1227 жылы тамыз айының 18 (25) күні қазіргі Қытай Халық Республикасы, Ганьсу өлкесіндегі Ся елді мекенінде қайтыс болған. Ол – Шыңғыс империясының негізін салушы хан, қолбасшы, саясаткер.

Жошы (1187–1227) – Шыңғыс ханның үлкен ұлы, Алтын Орданың негізін салушы, қазақ хандарының арғы атасы.

Әдебиет теориясы

Аңыз – халықтың жадында сақтап, ауызша айтып келген тарихы, онда тарихи оқиғалар еш өзгеріске ұшырамаған, шындық сол қалпында өңгімеленген деген ой тумау керек.

Миф – дүние туралы фантастикалық түсінік, әлемде билік жүргізетін құдайлар мен рухтардың ғажайып образдарының жүйесі; құдайлар мен алыптар туралы ауызекі өңгіме. Миф тек Ежелгі Грекия мен Римге ғана емес, барлық халыққа да тән. Өйткені әр халық дүниенің жаратылысын, табиғат құбылыстарын өзінше қабылдаған.

Шешендік сөз – белгілі бір мәселені шешу мақсатында тапқыр ойды көркем тілмен жеткізу және оны халық қабылдап, үлгілі, өнегелі сөз ретінде қабылдауы шарт.

1. Шешендік өнер дегеніміз не? Қазақ шешендік өнерінің тарихына шолу жасаңдар.
2. Неге шешендік сөздерді халқымыздың асыл қазынасы деп айтамыз?
3. Майқы би қай ғасырда өмір сүрген? Қазақ тарихында сол кезеңде болған тарихи оқиғаларға шолу жасаңдар.
4. Майқы бидің Шыңғыс ханмен қандай қатысы бар? Тарих бойынша зерттеп көріңдер. Өмір жолы туралы әңгімелеңдер.

1. Шешендік сөздердің өзіндік ерекшеліктері қандай?
2. Майқы би туындылары қандай ойға құрылған? Олардан қандай психологиялық көңіл күйді аңғаруға болатынын анықтаңдар.
3. Майқы бидің үш жүздің құрылуына қалай араласқанын баяндайтын аңыздың шындыққа қаншалықты қатысы бар екенін анықтаңдар.

1. Үш жүздің шығуы туралы сендер қандай аңыз құрастырар едіңдер?
2. Шешендер мен билердің тарихпен бірге байланысты болуының себебі неде деп ойлайсыңдар?
3. Майқы бидің ақыл-кеңестерін қазіргі замандағы адамдардың қолдануына бола ма?
4. Майқы би айтқан сөздің негізінде өз пікірлеріңді айтыңдар.

Хан қандай болса?	Не істей алады?
Халық қандай болса?	

5. Қазіргі кезде бұрынғы би-шешендер сияқты сөйлеу үшін қандай қасиеттерге ие болу керек? Оны сызба түрінде көрсетіңдер.

Шешендік өнерге қажет қасиеттер		
Үшқыр ой	...	...

1. «Майқы би айтыпты» дейтін мақалға айналған сөздердің мәнін, мағынасын ашыңдар, өз түсінгендерің бойынша дәлелдеңдер.
2. «Дауыл болмай жауын болмас,
Даулы болған қауым болмас.

Егіз ешкі сауын болмас,

Екі жалқау ауыл болмас», – деген мақалдың астарына мән беріп, оның географиялық, биологиялық, психологиялық жақтарын салыстыра ашып көрсетіңдер.

3. «Тұлпардан тұлпар туады...» деген сұраққа жауаптан Майқы бидің қағидасы неде екендігін ашыңдар. Майқы бидің жауабын сендер қалай қабылдайсыңдар?

1. «Майқы би айтыпты» дейтін мақалдар мен нақылдар негізінде сендер де мақалдар мен нақылдар құраңдар.
2. «Тұлпардан тұлпар туады...» деген сұраққа өз заманымызбен байланыстырып, Майқы би сияқты дәлелді жауап жазыңдар.

1. Хрестоматиядан Майқы бидің шешендік сөздерін оқыңдар. Оларда айтылған сөздердің құндылығын, қазіргі заманда шындыққа жанасатынын анықтаңдар.
2. Майқы би сөздерінен қандай үлгі-өнеге алуға болатыны жайында ойлана отырып, шығарманың идеясын ғаламдық тұрғыдан талдап, әдеби эссе жазыңдар.
3. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» деген тақырыпта шағын сыни мақала жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

- 1) Алтау ала болса, ауыздағы кетеді,
Төртеу түгел болса, төбедегі келеді.
Сұрақ: Майқы би бұл сөзбен нені айтқысы келді?
а) Сандарды салыстыру үшін айтылған.
б) Аз бен көп сандық ұғымдар және антоним сөздерді параллель жасау арқылы әсерді күшейту үшін айтылған.
с) Адам саны аз болса да, ұйымшыл жеңеді, көп болғанмен, ұйымшыл болмаса, жеңіске жете алмайды дегені.
д) Мағынасы онша түсінікті емес.
- 2) Дауыл болмай жауын болмас,
Даулы болған қауым болмас.
Егіз ешкі сауын болмас,
Екі жалқау ауыл болмас...

Сұрақ: Даулы болған қауым қалайша қауым бола алмайды? Қауым деген сөз нені білдіреді?

- Қауым деген сөз алғашқы қауымдық құрылысқа байланысты, бұл ұғымның маңызы қалған жоқ.
- Қауым болып өмір сүру бірлесіп, ел-жұрт ретінде ұжымдасу деген сөз, сондықтан даулы болған жағдайда ол халықтың бейбіт өмір сүруі мүмкін емес дегенді айтқаны.
- Дау қай елде де болып тұрады, бұл сөздің қазіргі заманда маңызы жоқ.
- Қауым рулық дәуірмен байланысты, сондықтан қазіргі кезеңде мәні жоқ.

Сұталқы

ТАҢБАЛЫ ТАС

Майқы биге қатысты аңыздардың бірінде: «...Ол ұлысқа кірген 40 руға таңба таратып, таңбаны әр рудың ерекшелігіне қарай белгілейді. Ұлыс туын ұстаған Үйсінге «жалау», ортада жүрген Арғынға «көз», жауға алдымен шабатын Алшынға «найза» таңбасын берген. Аталмыш 40 рудың таңбасын жартасқа қашатқан. Кезінде «Майқының таңбасы» деп аталған бұл таңбалы тас кейін жер атымен «Нұра таңбасы» аталып кеткен», – деп айтылады. Бұл «Таңбалы тас» – халқымыздың тарихи ескерткіштерінің бірі. Өйткені бұл таста қазақ руларының таңбалары қашалған. Тарихшылар бұл қазақ халқының 1710 жылы үлкен жиын жасап, бас қосқан жері деп есептейді.

Сұрақ: Қазіргі заман тарихшыларының айтқан сөздерін ескере отырып, Майқы би туралы сөздердің жанрын анықтауға бола ма? Майқы би айтқан сөздер фольклордың қай жанрына тиесілі? Ол жанрдың басты ерекшелігі неде?

Жауап нұсқалары:

- Миф, ол адамдардың ойынан шығарылады, оны дәлелдеу мүмкін емес.
- Ертегі, бұл жанр бойынша қиял қосыла береді. Өткен заманда болғанның бәрі ертегі деп аталады.
- Аңыз жанры, аңыз – тарихи тұлғалар туралы айтылады, ол сөздерде шындықтың елесі ғана болады, оны тарихи құжат, деректі негіз ретінде қабылдау қиын. Сондықтан халық Майқы биді насихаттау мақсатында «Нұра таңбасын» қосып айтуы мүмкін.
- Хикая, бұрынғы замандағының бәрін хикая деп атайды, оны дәлелдеу мүмкін емес.

МӨҢКЕ ТІЛЕУҰЛЫ (1675–1756)

Өз заманында аса тапқыр,
ердің құнын екі ауыз сөзбен
шешкен адам.

(Ахмет Байтұрсынұлы)

Мөңке Тілеуұлы – қара қылды қақ жарған өділ би, терең ойшыл, ақын, келер күнді анық болжай білген сәуегей. Оны әлемге белгілі Мишель Нострадамуспен қатар қояды. Өйткені болашаққа қатысты сөздері дәл келеді.

Ол – Кіші жүздің ханы Өбілқайыр кеңесшілерінің бірі, сондықтан оны жырау деп те таниды.

Мөңке Тілеуұлының шежіресін таратқанда, ол Едіге батырдың ұрпағы деп айтылады. Сондықтан оны ертеректегі жазбаларда Ноғайлы Мөңке деп те жазған. Ал ноғай мен қазақтың бір жұрт болған кезеңі тарихтан белгілі.

Әкесі – Тілеу Айтұлы жаужүрек батыр, өз Тәуке таққа отырғанда, хан көтеруге қатысқан. Тілеу батыр соғыста шейіт болған, оның мүрдесі Түркістанда Ахмет Ясауи кесенесінде жатыр. Әкесі қайтыс болғанда, Мөңке небәрі 9 жаста екен.

Мөңке бидің Сырым батырға қойған астарлы сұрақтары мен оған Сырымның қайтарған жауаптары, Шеркеш Түрке би, Тана Нүрке билермен кеңесте айтқан «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек» дейтін толғаулары белгілі.

Мөңке бидің көркем бейнесі Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романы мен «Ел қорғаны» пьесасында, Ө.Кекілбаевтың «Үркер» романында сомдалған.

Мөңке бидің өмірі мен шығармашылығы туралы А.Жұбанов, Т.Кәкішев, Қ.Сыдықұлы, Б.Омаров, Ж.Асанов, т.б. жазған. Ахмет Байтұрсынұлы «Шекті Мөңке би жеті жасында билік айтып, кісі құны дауды бітірген» деп жазған.

БАЛАНЫҢ ТАПҚЫРЛЫҒЫ

Бірде Тілеу сегіз жасар ұлы Мөңкені ертіп, жолға шығады. Қалың тұман түсіп, олар бағытынан адасып қалады. Келесі күні жалғыз үй қонған жұрттың үстінен шығыпты. Сол үйдің көшкен сүрлеу ізіне түсіп, жүре беріпті. Келе жатып, бала Мөңке:

– Мына үйдің он ешкісі бар екен, бір үлкен көк серкесі бар екен, қара шолақ иті бар екен, – депті.

Кішкене жүргесін:

– Ата, мына үйдің жалғыз түйесі бар екен, оң көзі соқыр екен, – депті.

– Шырағым, осы сен не айтып келе жатырсың? – депті әкесі.

Сонда бала:

– Мына көшкен үйді айтып келе жатырмын, – деп, жауап қатады бала.

Көп ұзамай, олар көшкен үйді қуып жетіпті. Келсе, баланың айтқанындай, ол үйдің он ешкісі, бір көк серкесі, бір қара шолақ иті, оң көзі соқыр түйесі бар екен.

Тілеу сегіз жасар баласының білгірлігіне таңырқап:

– Балам, мұның бәрін қайдан білдің? – деп сұрағанда, ол былайша жауап қайтарыпты:

– Үйдің қонған жерінде ешкінің жатқан орны он екен. Қақ ортасында маңайына ешкімді жолатпай, көк серке жатыпты. Оның серке екенін ізінен білдім. Жүннің көк екенін орнында қалған қылшығынан білдім.

– Иттің шолақ екенін қайдан білдің?

– Ит құмда шоңқайып отырған екен. Отырған жерінде шолақ құйрығының ізі түсіп қалыпты және қара қылшық жатыр екен.

Әкесі:

– Түйенің оң көзі соқыр екенін қайдан білдің? – депті.

– Жолшыбай жолдың сол жағындағы шөпті шалып жеп, оң жағындағы шөпке тимепті, сонан білдім, – деп жауап беріпті Мөңке.

МӨҢКЕНІҢ АЛҒАШҚЫ БИЛІГІ

Мөңке бидің бала кезінде бір бай жоқ сұрау үшін көш алдында келе жатып, ауылдың жанында асық ойнап жатқан бір топ балаға жолығыпты. Балалардың бірі байдың атын үркітеді. Оған бай ашуланып, әлгі баланы қуалайды. Байдың мінгені асау байтал екен, баланың желбіреген көйлегінен үркіп, мөңкиді. Мөңкіп жүргенде, байдың басынан бөркі ұшып түседі. Байтал одан бетер тулап, байды жығып кетеді, бай қаза табады. Сонан кейін байдың тумалары және елінің игі жақсылары жиналып келіп, балалардың елінен құн сұрайды. Екі ел келісе алмай, кеңес бірнеше күнге созылады. Мөңке сол ауылдың баласы екен, жиналған көпке келіп, Мөңке бала былай депті:

«Иә, ағалар-билер, сіздер бұл кеңесті тым ұзаққа создыңыздар ғой және бір шешімге келе алмадыңыздар. Осының билігін маған берсеңіздер, мен тез бітірер едім», – депті.

Көпшілік баланың ықыласына риза болып, бірауыздан: «Билікті бердік, ал, айта ғой», – десіпті. Сонда Мөңке бала былай депті:

– Бұл шалдың өліміне кінәлі ел емес, тентек. Ал, мұнда тентек – төртеу. Меніңше, сол төрт тентек құнды бөліп төлейтін болсын және ердің құны жүз жылқы болсын, – депті. Сонда Мөңке бала:

– Бірінші, мың жылқыдан бір жуас ат таба алмағандай, асау байталға мінген және елде адам құрығандай, асық ойнаған балалардан жөн сұраған бай тентек; екінші, адам көрмей жүргендей, баладан үркіп, тулап, байды жығып өлтірген байтал тентек; үшінші, ұшып түскен бөрік тентек; төртінші, байталды үркіткен бала тентек. Мінеки, осы төртеу құнды бөліп төлейтін болсын, – депті. Осы билікке екі жағы да разы болып, балалардың ауылы құнның төрт бөлігінің бірі – жиырма бес жылқы төлеп, құтылышты. Мөңке баланың би болуына осы билік басты себеп болышты.

Артық болмас білгенің

Нострадамус Мишель Нотрдам (14.12.1503, Сен-Реми, Франция – 17.7.1566, Марсель маңы) – француз дәрігері және астролог. Ол медициналық тәжірибені магия, астрология және басқа да ғылымдарды зерттеумен ұштастырып, болмыс құпиясын танып-білуге тырысты. 1550 жылдан ай сайынғы болжаулар альманахын шығара бастады. Оның баласы Цезарь Нострадамусқа және Франция королі II Генрихке арналған екі жолдауы проза түрінде жазылған және, шамамен, 970 өлең жолынан тұратын «Центурия» атты шығармасы XVI ғасырдан бастап адамзатты болашақта күтіп тұрған оқиғалар мен құбылыстарды болжауға арналған. Оның болжамының көбі дәл шыққан.

МӨҢКЕ БИ СУРЕТШІ КӨЗІМЕН

(суретші Сағынтай Өлімбетовпен сұхбаттан үзінді)¹

– ...Мөңке би XVII–XVIII ғасырларда өмір сүрген. О заманда фотосурет деген атымен болмаған. Бұл портрет қалай дүниеге келді?

– Жалпы, бейнені шығару үшін образға кіруің керек. Сонау ғасырлар қойнауына шолу жасап, кейіпкердің ісіне, тарихтағы ор-

¹ Сұхбаттасқан Бердібай Кемал / Шекті Мөңке би Тілеуұлы. Құраст.: К.Төлеубайұлы. – Ақтөбе, 2008. 85–87-беттер.

нына, қалдырған мұрасына, сөзіне үңіліп, оның мінез-құлқын, азаматтық, парасаттылық деңгейін шамалайсың. Сол дәуірдегі тарихи, әлеуметтік жағдайлар, кейіпкер өмір сүрген орта, тіпті, өмір сүрген жерінің табиғаты – бәрі-бәрі ескерілуі тиіс. Айта берсең, себепші фактор көп. Сондай-ақ ұрпақтарының сипаттамаларына да құлақ түрген жөн. Осылардың бәрін жинақтап келгенде, портрет туындайды...

Мөңкенің жанарын салғанда, мен оның философиясына, ғұламалығына терең мән бердім... ол – ойшыл ғана емес, өр, қайсар, батыр адам. Оның үстіне Мөңке – батырдың баласы. Әкесі Тілеу – Сайрам соғысында қол бастаған батыр. Көзін, қас-қабағын бейнелегенде, осы жайттарды ескердім. Көз жанарында ойшылдық та бар, батырлық та бар. Мұрын, жақ-сүйек пішінін ұрпақтарының айтуымен келтірдім.

1. Мөңке бидің өмір жолымен танысыңдар.
2. Мөңке биді Нострадамуспен қатар қоюының себебі неде?

1. Мөңке бидің өмір жолы қазақ тарихымен, қазақ хандығымен тікелей байланысты болу себебі неде деп ойлайсыңдар?
2. «Баланың тапқырлығы», «Мөңкенің алғашқы билігі» шешендік сөздерінен баланың қасиеттерін тауып, сызбаны толтырыңдар.

Шешендігі	Тапқырлығы	Ақылдылығы

1. Хрестоматиядан Мөңке бидің шешендік сөздерін оқып, алған әсерлеріңді баяндаңдар.
2. «Баланың тапқырлығы» өңгімесіндегі Мөңкенің қандай қасиеті ұнағанын айтыңдар.
3. «Мөңкенің алғашқы билігі» өңгімесіндегі бала Мөңкенің іс-әрекетін қалай бағалайсыңдар?

1. Бала Мөңке шалдың өліміне төрт тентекті кінәлі санады. Сендер қалай ойлайсыңдар? Мөңкенің шешіміне мән бере отырып, өз көзқарастарыңды білдіріңдер.
2. Мөңке бидің болжамдары қаншалықты шындыққа жанасады, топ болып талқылаңдар.
3. «Баланың тапқырлығы» әңгімесіндегі Мөңке бала тапқыр ма, әлде байқампаз ба?

1. Мөңке бидің болжамы негізінде болашаққа қандай болжам жасар едіңдер? Мөңке бидің болжамдарын заманауи тұрғыда салыстырып, жаңашылдығына баға беріңдер.
2. Бала Мөңкенің билігі дұрыс па? Сендер қандай шешім айтар едіңдер?
3. Мөңке бидің «Ақырзаман болғанда» сөзін Майқы бидің «Өлі заман өзгерер» шешендік сөзімен салыстырып, болжамдардың құндылығына, билердің көрегенділігін салыстырып, баға беріңдер.

Құндылығы	Ерекшелігі	Көрегенділігі
<ul style="list-style-type: none"> • _____ • _____ • _____ • _____ 	<ul style="list-style-type: none"> • _____ • _____ • _____ • _____ 	<ul style="list-style-type: none"> • _____ • _____ • _____ • _____

1. Мөңке бидің болжамы қаншалықты құнды? Бүгінде осылай айтатын шешендер бар ма? Мөңке бидің болжамдарының идеясын ғаламдық тұрғыдан салыстыра талдап, әдеби эссе жазыңдар.
2. «Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра» деген халық мақалы бала Мөңкеге сөйкес келе ме? Ой-пікірлеріңді білдіріп, пікірталас ұйымдастырыңдар.
3. Мөңке бидің болжамдарын қазақ әдебиеті және өлем әдебиетіндегі үлгілермен салыстыра талдап, «Қазіргі заман сипаты» немесе «Келер заман келбеті» деген тақырыпта сын мақала жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

1) Бірде Тілеу сегіз жасар ұлы Мөңкені ертіп, жолға шығады. Қалың тұман түсіп, олар бағытынан адасып қалады. Келесі күні жалғыз үй қонған жұрттың үстінен шығыпты. Сол үйдің көшкен сүрлеу ізіне түсіп, жүре беріпті.

Сұрақ: «Жалғыз үй қонған жұрттың үстінен шығыпты» деген қолданыстағы жұрт сөзі нені білдіреді?

- a) Ел, халық отырған мекен
- b) Бір ғана отбасы отырған үй
- c) Көшіп кеткен ауылдың, үйдің орны
- d) Адамдар отырған жер

2) Жолшыбай жолдың сол жағындағы шөпті шалып жеп, оң жағындағы шөпке тимепті, сонан білдім, – деп жауап беріпті Мөңке.

Сұрақ: Жолшыбай сөзі нені білдіреді?

- a) Бір жердің аты
- b) Жүріп келе жату, жол үстінде
- c) Жолдың үстінде тұру
- d) Жол-жөнекей, яғни жүріп келе жатқанды айтқаны

Артық болмас білесің

ДАЛАНЫҢ ДАРҚАН ДАНАСЫ

Ақтөбеде асқан ойшыл бабамыз Мөңке бидің ескерткіші ашылды.

Ақтөбенің орталық бөлігіндегі Әбілқайыр хан даңғылы мен 101-атқыштар бригадасы атындағы көшенің қиылысындағы гүлзарда дулығалы дала кемеңгері, асқан ойшыл әрі сәуегей Мөңке би Тілеуұлының ескерткіші салтанатты жағдайда ашылды.

(Әмір Оралбай. «Егемен Қазақстан» газеті, 2003 жыл, 7 қазан)

ӘНЕТ БАБА (1628–1723)

Әнет баба – Орта жүздің биі, ол өз Тәукенің хандық құрған кезінде «Жеті жарғыны» жасауға атсалысқан. Қаз дауысты Қазыбек Әнет бабаның қасында бір жыл көрші отырып, тәрбие алған. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезінде босқан елге ере алмай, Қаратаудың басында інісі Көкшемен бірге қалып қойған. Әнет бабаның бес ұлы 1723 жылы жоңғарларға қарсы соғыста шейіт болған. Тек оның Байболат деген баласынан Балуан, Бақай деген екі ұл аман қалып, кейін бір рулы елге айналған. Орта жүздегі Тобықты руында Әнет деп аталатын ру осылайша сақталған. Әнет руы Абай Құнанбайұлының бабасы Ырғызбаймен іргелес отырған.

Абай Құнанбайұлының өлеңдерін, қарасөздерін көшіруші Мүрсейіт Бікеұлы – Әнет бабаның ұрпағы.

Қазақтың көрнекті жазушысы Мұхтар Әуезов Әнет бабаға қатысты оқиғаларды «Еңлік – Кебек» пьесасы мен «Абай жолы» эпопеясының «Бел-белесте» деп аталатын тарауында пайдаланған. Бұл Әнет баба есімінің халық үшін құрметті болуымен байланысты. Өйтсе де, Әнет баба – тек Тобықты руына ғана емес, бүкіл қазаққа қадірлі тұлға. Ол Төле, Қазыбек, Өйтеке билерге, Бұқар жырауға бата берген деп те айтылады.

НЕ АРСЫЗ, НЕ ҒАЙЫП, НЕ ДАУСЫЗ?

Әнет бабадан тағы бірде Күлтөбеге жиналған ел:

– Баба, дүниеде не арсыз, не ғайып, не даусыз, не қадірсіз, не тәтті, не күшті, не жаман? – деп, жеті сұрақ қойыпты.

Сонда баба үш-үштен жұптап былай деп жауап беріпті:

– Үш арсыз бар. Олар мыналар:

Ұйқы арсыз,

Тамақ арсыз,

Күлкі арсыз.

– Үш ғайып бар. Олар мыналар:

Ажал ғайып,

Қонақ ғайып,

Несібе ғайып.

– Үш даусыз бар. Олар мыналар:

Мінез даусыз,
Көрілік даусыз,
Ажал даусыз...

– Үш қадірсіз бар. Олар мыналар:

Жігіттік қадірсіз,
Денсаулық қадірсіз,
Әйел қадірсіз.

«Қадірсіз» дегені – адам баласы жас уағында осы үш асыл нәрсенің қадірін білмейді, ес тоқтата келе, опынады дегенді айтқаны екен.

– Үш төтті бар. Олар мыналар:

Жан төтті,
Мал төтті,
Жар төтті.

– Үш күшті бар. Олар мыналар:

Ақыл күшті,
Жүрек күшті,
Тіл күшті.

– Үш жаман бар. Олар мыналар:

Нақақ қан төгу,
Кісі малын нақақ алу,
Ата-бабадан қалған ескі жұртты бұзу.

Артық болмас білгенің

Тәуке хан – үш жүзге билігі жүрген қазақтың ұлы ханы, Жәңгір ханның ұлы. Ол хандық құрған жылдар «алтын ғасыр» деп есептеледі.

«Жеті жарғы» – Тәуке хан (1678–1718 жылдар) тұсында қабылдаған қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарының жинағы. XVII ғасырдағы кейбір хан, сұлтандардың өз иеліктеріндегі ұлыстарды жеке-дара билеуге ұмтылушылығы Қазақ хандығының ыдырау қаупін тудыруына байланысты Тәуке хан елдің ауызбірлігін арттыратын шаралар қарастырып, хандық билікті нығайтуға күш салды. Қазақ қоғамында мықты билік пен бірлікті қамтамасыз ету үшін жаңа хандар жүйесі қажет болды. Сондықтан Тәуке хан үш жүздің игі жақсыларын жинап, Күлтөбенің басында «Жеті жарғы» деген атауға ие болған заңды дайындады.

1. Әнет баба туралы не білесіңдер? Ол қандай билігімен ерекшеленеді? Топтастырыңдар.

1. «Не арсыз, не ғайып, не даусыз?» шешендік сөздегі автор мен шешендік ұғымдардың қарым-қатынасы жайлы ой бөлісіп, сызбаны толтырыңдар.

Автор бейнесі	Әсер ететін сөз	Осыған байланысты өзіңде туған ой

2. Әнет бабаның «Үш жаман» деп айтқан сөздерін үш топқа бөлініп, мағынасын түсіндіріңдер.
3. «Не жаман?» деген сұраққа қандай жауап берер едіңдер? Өз пікірлеріңді дәлелдендер.

1. «Не арсыз, не ғайып, не даусыз?» деген сұрақтардың жауаптарындағы шешендік танымға назар аударыңдар.

1. Үш, төрт, бес, жеті, т.б. сандар қатысатын шешендік сөздерді тауып, талқылаңдар.

Үш	• _____	• _____	• _____
Бес	• _____	• _____	• _____
Төрт	• _____	• _____	• _____
Жеті	• _____	• _____	• _____

2. «Не арсыз, не ғайып, не даусыз?» дегенге сендер нені қосар едіңдер?

3. Ұйқы, күлкі, тамақтың арсыз болу себебі неде? Кестені толтырыңдар.

Үш арсыз		
Ұйқы	Күлкі	Тамақ

1. Майқы би, Мөңке би, Өнет бабалардың іс-әрекеттері мен нақыл сөздерін салыстырып, мінездеме беріңдер.

	Майқы би	Мөңке би	Өнет баба
Іс-әрекеттері			
Ақыл-кеңестері			

1. Өнет баба «Үш арсыз, үш ғайып, үш даусыз, үш қадірсіз, үш төтті, үш күшті, үш жаман» деп, барлығын үшеуден бағалады, «үш» деген санның қаншалықты қасиеті бар және осы сан қатысқан тағы қандай сөздерді білесіңдер?
2. Үш санынан келетін жеті жауаппен келісесіңдер ме? Өздерің бұдан басқа қандай жауап қосар едіңдер?
3. Өнет бабаның сөздерін қазақ әдебиетіндегі басқа да үлгілермен салыстырып, шағын сын мақала жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

– Үш арсыз бар. Олар мыналар:

Ұйқы арсыз,
Тамақ арсыз,
Күлкі арсыз.

Сұрақ: Өнет баба неге бұлай айтты?

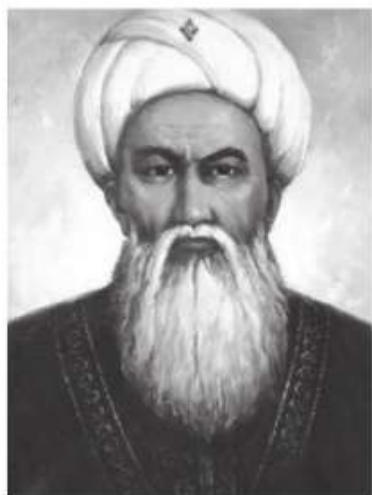
- a) Кейбір адамдарға қатысты айтқаны болу керек.
- b) Ұйқы, тамақ, күлкі – үшеуі де адамға қажет деп ойлаймын.
- c) Бұл аталған үш нәрсе шамадан тыс артық болғанда, адамға абырой бермейді. Өйткені көп ұйықтайтын, қомағай және орынсыз күлетін адам өз ортасында абыройлы болмайды, өмірде еш нәтижеге қол жеткізе алмайды.
- d) Ұйқы, тамақ, күлкі деп, әдейі үшеуін бірге айтқан.

Барша қазақ баласы аттарын ардақтап, айтқандарын жаттаған осы үш бабамыздың ел алдындағы еңбегіне, халық қамын жеген қасиетті ісіне сөз жеткізіп баға беру қиын-ақ. Халық болып сақталғанымыз, міне, бүгін егемен ел атанып, тәуелсіздік туын тігіп отырғанымыз, тіпті, басқасын былай қойғанда, ата-баба жерінде басымыз аман, бауырымыз бүтін жүріп жатқанымыз үшін бүгінгі ұрпақ осы аталарымыздың аруағы алдында бас иеді.

(1993 жылы 28 мамырда Ордабасыда XVIII ғасырдың әйгілі мемлекет қайраткерлері, қазақ халқының үш ұлы перзенті Төле биді, Қазыбек биді және Әйтеке биді еске түсіруге арналып өткізілген той салтанатында сөйлеген ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың сөзінен үзінді)

ТӨЛЕ БИ (1663–1756)

Заманында кім жеткен,
Бұлбұлдай шешен Төлеге.
Айтқан сөзі үлгілі,
Жалпыға болған өнеге.

Тілеміш Есболов
(«Өтеген батыр» дастанынан)

Төле Өлібекұлы – қазақ халқының бірлігін нығайтуға зор үлес қосқан атақты үш бидің бірі, мемлекет қайраткері, Ұлы жүздің төбе биі. Халық арасында «Қарлығаш би», «Қарлығаш

өулие» атанған. Ол қазіргі Жамбыл облысы Шу өңіріндегі Жайсаң жайлауында дүниеге келген.

Төле Өлібекұлы он бес жасында-ақ билік етіп, кесім айтқан. Ол туралы халық аңызы: «Төле бидің шешесі қайтыс болып, жыл толған соң, әкесі Өлібек бәйбішесіне ас береді, үш жүздің баласына үш жүз үй тігеді, әр үйге күтуші тағайындайды. Өлібек баласын шақырып алып:

– Төле қарағым, ортадағы үлкен ақ боз үйдегі кісілердің қолына су құй, – деп тапсырады. Бірақ жас бала жүрексініп, сескене табалдырық аттайды. Ол Мамай бидің алдына келгенде, сүрініп кетеді. Баланы сынап көргісі келген Мамай би:

– Е, балам, олжаңа ортақпыз, асса өкең Өлібекке де қалдырып қой, – депті. Төле сәлден кейін үйге қайта кіріп:

– Дат, тақсыр, – депті.

– Балам, құлағымыз сенде, – дейді Мамай би.

Сонда бала Төле:

Таңның таң екенін кім білер,
Сарғайып барып атпаса.
Күннің күн екенін кім білер,
Қызарып барып батпаса,
Орданың орда екенін кім білер,
Мен сияқты қызметші бала
Сүрініп құлап жатпаса.
Иттің ит екенін кім білер,

Жығылып жатқан баланың
Тақымынан алып қаппаса,
Бұл сөзім сізге жеткен шығар,
Сүйегіңізден өткен шығар.
Аса қадірлі болсаңыз да,
Қадіріңіз кеткен шығар.
Сұраған сөз шекер ме,
Би олжасыз кетер ме?!
Осы сөзім сізге олжа,
Түсінсеңіз жетер де.

Осы оқиғадан кейін Мамай би:

- Е, халайық, жаңағы бала кім еді? – деп сұрайды.
- Өлібек бидің баласы – Төле, – дейді жұрт.
- Бүгіннен бастап билікті сол балаға бердім, ендігі билеріңіз Төле болады, – депті Мамай би.

Төле бидің билікке араласа бастаған кезінде қазақ пен жоңғар хандықтары ұдайы жауласып жатқан соғыс кезі болатын. Төле Өлібекұлы Ұлы жүз халқын басқыншыларға қарсы күреске жұмылдыра білді. Осы кезде ол:

Қабырғадан қар жауса,
Атан менен нарға күш.
Ел шетіне жау келсе,
Батыр менен биге күш, –

деген екен, бұл оның халық алдындағы жауапкершілікті сезіне білгенін айғақтайды.

Орыс тарихшысы А.Левшин Жолбарыс хан өлген соң, Төле Өлібекұлы алты жыл Ташкентті билеген деп жазған. Ал Қазанғап Байболұлы деген ақын атақты бидің 1718 жылы Ташкенттің түбінен жеті арық қаздырып, егін салдырғанын жазған.

Қаз дауысты Қазыбек, Өйтеке билермен бірге Тәукені хан сайлауға, үш жүзді ұйыстырып, бірегей Қазақ хандығын нығайтуға, жоңғар шапқыншылығына қарсы бауырлас қазақ, қарақалпақ, өзбек халықтарының жауынгерлік одағын құруға бағытталған шараларды жүзеге асыруға қатысқан.

Тәуке хан Төле биді Ұлы жүздің бас биі етіп сайлаған. Төле би «Жеті жарғының» қабылдануына атсалысқан.

Төле би есімі Абылай ханға қатысты да айтылады. Сол кездегі саяси-өлеуметтік жағдайлардың салдарынан, Түркістандағы хан отбасыларының

арасында талас-тартыс басталады, кейбірі қашып, басқа жақтарға кетуге мәжбүр болады. Осындай қиын кезде болашақ қазақ ханы – Абылай Төле биді паналаған. Бұл жағдай «Абылай» атты тарихи жырларда, ақындардың басқа да шығармаларында айтылады.

Ал 1742 жылы Абылай хан тұтқиылдан шабуыл жасаған жоңғарлардың қолына түсіп қалғанда, оны тұтқыннан босату үшін Төле би белсенділік танытқан.

Төле би Ресей мен Қазақ хандығы арасындағы қарым-қатынасты қалыптастыруға күш салған.

Ел арасында Төле би айтты деген көптеген аңыздар айтылған. Соның бірі – Төле бидің Қарлығаш би атануы. Бұл аңыз бойынша, Төле бидің қоғамдық қызметі, әсіресе 1723 жылы жоңғар-қалмақ шапқыншылығынан кейін айқынырақ көзге түседі. Хандыққа, билікке таласқан елдің берекесі кетіп жатқанда, Ұлы жүзді бастаған Төле би қонысынан аумай, елін, туған жерін бүліншіліктен сақтап қалған. Күші басым жауға, халық қанын босқа төктірмей, өзінше әдіс-айла қолданған. Жоңғар-қалмақ шапқыншылығынан ел болып қашып көшкенде, жұртта қалыпты-мыс. Қалмақтың әскербасы бұған таңданып, себебін сұрағанда, Төле би:

– Биыл шаңырағыма бір қарлығаш ұя салып еді. Бұл бүкіл дүниежүзілік өлімге душар еткен топан суы басқанда, адамның және барлық жан-жануарлардың тұқымын алып қалған Нұқ пайғамбар кемесін суға батырудан сақтап қалған, жыланға адам баласының жем болу қаупі туғанда, содан адамзатты қорғаған жан еді. Мен өз болашағымды қорғап, сөйткен құстың ұясын бұзып, балапандарын қырып кете алмадым! – депті. Мұны естіген қалмақ қоңтайшысы «Бұл әулие екен», – деп, оның өзіне де, маңайындағы еліне де тимепті-міс. Содан бері Төле би «Қарлығаш би» атаныпты.

Халық Төле биді қадір тұтып, оның айтқан шешендік сөздерін, нақылдарын бүгінгі күнге жеткізген. Аңыздар тудырған.

Төле би Ташкенттегі Шайқантөуір зиратына жерленген.

ЕРДІҢ БАҚЫТЫ – ӘЙЕЛ

Төле би:

– «Асыл пышақ қап түбінде жатпайды» деген. Әйелі ақылды болса, ері дана болады. Ердің бақыты – әйел. Ел сыйлайтын ерді ақылдылықпен адам етіп тәрбиелейтін – әйел, кең жайылған дастарқанымен ердің атын шығаратын да – әйел. Ырыс та, бақыт та, қызыр да – әйелде. Әйел қызырлы болса, үйіңнен жақсы адам кетпейді. Жақсы әйелдің арқасында ердің

елге даңқы кетеді. «Би бол, би болмасаң, би түсетін үй бол». Өйелі жақсы болмай, ер оңбайды. Ердің бақытын кетіретін де – өйел, ерге бақыт өперетін де – өйел, – депті.

* * *

Төле би өз баласына өйелді өзі таңдаған. Бір жылы Төле ел арасындағы дауды шешу үшін шалғайға жол жүреді. Бір жерге келгенде, алдарынан бір топ атты қыз көрінеді. Қыз:

– Тоқтайық, ер-азаматтардың жолын кеспейік, – дейді.

Оны байқаған Төле би қасындағы жолдастарына:

– Ана ізетті балаларды шақырып келші, – деп жібереді. Жолаушыларға жақындай бере, бәрі аттарынан түсіп, жаяу жүреді. Төле бидің қасына жақындай, тізе бүгіп, сәлем береді. Жігіттер бас иіп амандасады.

– Қарақтарым, қай ауылдың баласысыңдар? Өлдеқашан өтіп кететін уақыттарың болып еді, бізді неге тостыңдар?

– Алыс жолдан аталарымыз бен ағаларымыз келе жатыр екен. Алдынан кесіп өтіп, жолын шандатпайық. Араларында қол бастаған батырлар, сөз ұстаған шешендер бар шығар. Елдің қамын жеген, жердің шөбін қорғаған ерлер ғой. Тойға жорға мінгеніміз, үстіге торқа кигеніміз – осы кісілердің арқасы. Аз тоқтап, ілтипат етсек, ауылымызға азар болса, бір шай қайнағым кеш жетерміз, бірақ аталарымыз бен ағаларымыздың көңілін көркейтерміз деп едік.

Төле би:

– Ал, шырағым, жаяу – шабан, жолаушыларды жолынан бөгейміз-ау демедіңіздер ме, балам?

Қыз:

– Жоқ, ата! Қошеметімізді көріп, қуансын, жолдан шаршап келе жатқанда, біраз демалсын дедім.

Төле би:

– Бөркекелді, көп жаса, айналайын! Атың кім?

– Атым – Данагүл, ата!

– Өкеңнің аты кім?

– Өкемнің аты – Алакөз.

– Көп жасаңдар, өркендерің өссін, шырақтарым! – деп, Төле би батасын береді де, жүріп кетеді. Қыздардан ұзап кете, Төле би бұйрық береді.

– Тартыңдар жаңағы қыздың ауылына, – деген екен.

1. Төле би, Қазыбек би, Өйтеке билердің өмір жолдары туралы не білесіңдер?
2. Жас Төле бидің Мамай би алдындағы іс-әрекетін қалай түсінесіңдер?
3. Төле би, Қазыбек би, Өйтеке би туралы аңыз-өңгімелерді оқыңдар.
4. Төле бидің мемлекеттік деңгейдегі істері туралы айтыңдар.

1. Төле би, Қазыбек би, Өйтеке билердің шыншылдығын, әділдігін айтқан сөздері арқылы дәлелдеңдер.
2. Төле бидің Төуке хан мен Абылай ханға қандай қатысы бар?

1. «Тегімді менің сұрасаң» толғауынан Төле бидің қандай адам болғандығын байқадыңдар?
2. Қазақ халқы үш биді – Төле би, Қазыбек би, Өйтеке биді – неге қатар атайды?
3. Төле бидің баласына әйелді өзі таңдап әперуінің себебі неде? Осы таңдауға өз көзқарастарыңды білдіріңдер.
4. «Ер бақыты – әйел» деген өңгімеден қазақтың қандай салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын көрдіңдер? Дәлелдеңдер. Бұл өңгімеде махаббат мәселесі сөз бола ма?

1. Төле бидің өмірінің соңында айтқан өсиетінен қандай ой түйдіңдер?
2. «Әйел ақылды болса, ері дана болады... Ырыс та, бақыт та, қызыр да – әйелде, т.б.» деген сөздердің мағынасын анықтаңдар, өз көзқарастарыңды диаграммаға жазыңдар.

Ырыс

Бақыт

Қызыр

3. Данагүлдің даналығы суреттелетін үзінділерді тауып оқып, оған мінездеме беріп, бейнесін топтастырыңдар. Шығарма идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтаңдар.

1. «Ата тұрып, бала сөйлегеннен без, Ана тұрып, қыз сөйлегеннен без» деген мақалдың шешендікке қандай қатысы бар?

1. Халық неліктен «Қазақтың ұлы үш биі» деп баға бергендігі туралы пікір алмасындар.
2. Қазақ әдебиетінде және өлем әдебиетінде Данагүл секілді қыздардың бейнесі жасалған шығармаларды оқып, қазіргі кездегі қыздардың сипатымен салыстырып, жаңашылдығына баға беріңдер.
3. Төле бидің «Қарлығаш би» деп аталатын қасиеттерін талдай отырып, «Аталы сөз – баталы сөз» деген тақырыпта әдеби эссе жазыңдар.
4. Төле бидің «Би бол, би болмасаң, би түсетін үй бол» деген пікірін қалай түсінесіңдер? Қазіргі таңдағы сот, билік өкілдерімен салыстыра талдап, сын мақала жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

Төле би: «Ердің бақыты – әйел» деп айтқан сөзінде «Асыл пышақ қап түбінде жатпайды», – деген.

Сұрақ: «Асыл пышақ қап түбінде жатпайды» деген мақал қандай мағынада айтылған?

- a) Жақсы нәрсе өз орнын табады.
- b) Жақсы нәрсені жасырып ұстау мүмкін емес.
- c) Пышақ өткір нәрсе, сондықтан ол бәрін жарып шығады.
- d) Сапалы нәрсе өз бағасын алады.

ӘЙТЕКЕ БИ (1644–1700)

Әйтеке бидің шын аты – Айтық. Ол – қазақ халқының бірлігін нығайтуға үлкен үлес қосқан үш бидің бірі. Оның арғы ата-бабалары атақты болған. Әйтеке би – Әмір Темірдің бас кеңесшісі болған Ораз қажының бесінші ұрпағы, бүкіл парсы, өзбек, қырғыз, қазақ өулие тұтқан Сейітқұл бабаның үшінші ұрпағы. Атасы Қоқанға хан болған. Самарқанның өмірі болған Жалаңтөс баһадүрдің немерелес туысы. Шешендік қасиеті – өз өкесі Байбектен және туысы Қосуақ бидің ықпалы болған. Алайда оны жеті жасынан бастап

атасы Ақша хан мен Жалаңтөс баһадүр өз тәрбиесіне алған. Өйтеке әуелі Самарқандағы Ұлықбек медресесінде, кейін Жалаңтөс баһадүр салдырған «Тіллә-қари», «Шердор» медреселерінде оқыған. Ол аспан әлемі, құқық, тарих, математика пәндерін, араб, парсы, шағатай, өзбек тілдерін меңгерген.

Өйтеке би Тәуке хан заманында жазылған «Жеті жарғыны» жасауға қатысқан. Ол қара қылды қақ жарған шешен болған және жоңғарларға қарсы күресте қол бастаған батыр болған.

Өйтеке Байбекұлы соғыста жүріп-ақ, өзінің ақылдылығымен жауды тоқтата білген. Мұның бір дәлелі: 1683 жылы жоңғарлармен соғыс кезінде Өйтеке би жоңғар ханы Қалдан-Бошақтымен жекпе-жекке шығып, оны сөзбен тоқтатқан. Ол кезде екі жақ бірден майданға шықпайды екен, әуелі екі жақтан бір-бір адамнан жекпе-жекке адам шығады, оны соғыс тілінде «алғайдай» деп атайды. Алғайдайға шыққан адамның жеңісі не жеңілісі оның әскерлеріне әсер етеді. Міне, осындай алғайдайға шыққан кезде Өйтеке би жоңғар ханына қылыш сілтемей-ақ, өзінің сыншылдығымен, ақылдылығымен оның қылышын төмен түсірткен, яғни жоңғар ханы айтарға сөз таппай, тосылып, жеңілген екен дегенді жеткізген аңыз бар. Алғашында өзінің хан екенін айтып, астамшылық жасаған Қалдан-Бошақты:

– Ажалыңа асықпа! Біз екеуміз әуелі сөзбен сынасып көрелік. Өйтпесе, қазір қаның суша шашылған кезде сенің шешендік, сыншылық өнеріңді көре алмай қалармын, – деп, «Мен қанша атамнан бері ханмын, соны айт», – дейді. Сонда Өйтеке би:

– Сенің қара басың ғана хан. Арғы аталарың тексіз құл, – деген.

– Оны немен дәлелдейсің?

– Жаңа жекпе-жекке шығып келе жатып, арт жағыңа үш қайыра жалтақтадың. Текті хан сен секілді жан-жағына жалтақтамас болар!

– Бұл сөзің дәлел емес. Қазымырдың қызыл сөзі, – дейді. Бірақ Өйтеке оның тегі туралы сыбыстың қалмақ арасында ғана емес, қазаққа да белгілі екенін айтады. Сонда Қалдан-Бошақты:

– Енді сен мына менің астымдағы атыма сын айт! – дейді.

– Атың жүйрік, ойға-қырға бірдей. Күні-түні жортсаң, бүйір қақпайтын мықты. Бірақ, бөрібір, таза қанды арғымақ емес. Есекке шатысы бар.

– Дәлелде!

– Таза қанды арғымақ қоңыраудай күңгірлеп кісінер болар. Ал сенің атың жаңа ішін тартып, үсті-үстіне азынады. Бүйтіп есек қана қышқырады.

Қалдан-Бошақтының астындағы аты өу баста, шынында, арғымақ тұқымы екені рас-ты. Бірақ мықты болады деп, құлын күнінде есекке телігені де рас-ты.

Қалдан-Бошақты қан жұтқандай болып, тас мүсінге айналғандай сілейген күйі қолынан найзасы төмен түсе беріпті. Ханның қарадай масқара болғанын көрген мыңбасының бірі «Қаула! Қаула!» – деп өмір береді де, қалмақтар лап қойып, жан алып, жан беріскен қан майдан басталып кетеді.

Бірінші күні күші басым жауға Өйтеке қолы төтеп беріп бағады.

Екінші күннің өздеріне ауыр соғарын білген бір қазақ сарбазы кешке таман өтірік аттан ауып қалғансып, жау қолына түседі. Қалдан-Бошақтының алдына барғанда ол «Өйтекеге Самарқаннан, Бұхара, Керминеден (қазіргі Науаи қаласы) қарулы көмек келе жатыр, алды таң алдында жетеді» деген өтірік мәлімет береді. Бұған иланған және Самарқан мен Бұхарадан ылғи мылтықты жасақ келетінін білетін Қалдан-Бошақты «Жаман хабар жеткізгені үшін» өлгі сарбазды қазыққа отырғызып өлтіреді де, таң алдында әскерінің басын негізгі күш жатқан Сайрам жаққа бұрады. Оларға қуа жүріп, соққы беруге күші аз қазақ жасағының қауқары жетпейді.

Бұдан кейін алты ай шамасы өткенде, Сайрамды күл-талқан етіп басып алғаны, үш жүздің игі жақсылары жыл сайын бас қосып, кеңесіп жүрген осы аймақтағы Мәртөбеде жиынның болмай қалатыны тарихтан мәлім жағдай.

Кейін бел шешіп, тыныс алған сәтте бір сардар Өйтекеге реніш білдіреді:

– Найзасын төмен түсірген сәтте қалмақ ханын неге шауып тастамадыңыз! Ханы өлген қалмақ одан әрі бізбен соғысып жарытпас еді...

– Ол – хан. Мен – қарамын. Сөйте тұра, сөзім сүйегінен өткен кезде хан екенмін демеді, жау екенмін демеді. Уәжге бөгеліп, қаруын төмен түсірді. Қару безенбегенді өлтіре салу – қарашы мен тексіздің ісі.

– Иілген басты қылыш кеспейді. Менің сол жерде қалмақ ханына қару көтергенім – қазақ деген халқымның беделіне қарсы қару көтергенім емес пе?! Одан кейінгі менің билік сөзіме жау түгіл, қазақ та сенбес еді. Одан кейінгі менің сөзіме жат түгіл, жақыным да көнбес еді, – дейді Өйтеке.

Сонда өлгі сардар қарсы дау айтып бағады. Оған ренжіген Өйтеке:

– Ақылды жау сені көкке көтерер, ақымақ дос сені көрге итерер,

Ақылды қасыңнан қорықпа, ақымақ досыңнан қорық деген осындайдан шыққан екен-ау! – деп, бұрылып жүре беріпті¹.

¹ Өйтеке би. – Алматы: Атамұра, 1998. 178–181-беттер.

Осылайша атақты билердің еліміздегі бейбітшілікті қалағанын, ақылмен жауды да тоқтатқанын шешендік сөздер жеткізеді.

Ал ұрпақтары бүгінде Ақтөбе, Қызылорда облыстарында, кейбірі Өзбекстан Республикасының Науаи облысындағы Нұрата ауданында тұрады.

ҚАСҚАКӨЛ ДАУЫ

Төле би, Әйтеке би, Орта жүз Ормамбет би үшеуі Қасқакөл деген көлге талас, даулы болады. Төле мен Әйтеке жастары шамалас, ал Ормамбеттің жасы кіші екен. Екі қарт бірыңғай болады да, сәлем хат жазады.

Ормамбет хатқа жауап қайырады. Халық жиналып, бір олай, бір былай сөйлесіп, ақырында, үй тігіп, сөйлесуге келіседі: «Қасқакөл туралы Айқын көлге үй тігейік» десіп, екі ел жиырма үй тігеді. Ормамбет келіп, Төле мен Әйтекеге сәлемдеседі. Сонда Төле:

– Ай, Ормамбет! Мен өлі тірімін, өлгем жоқ, бұдан бұрын неше сәлем айтсам да, келген жоқсың, ер кетер, жер жетер. Ешкімге опа қылмас дүние боқ! Ей, Ормамбет, сен бізден кіші боласың, біз барып қайттық, сен ілгері барасың, біз енді көп жүрмеспіз, көмілерміз, сен жас едің, көңілдегіңді аларсың! – дейді.

Әйтеке де Төленің сөзін қостап:

– Бай болсаң, халқыңа пайдаң тисін, батыр болсаң, дұшпанға найзаң тисін. Бай болып, пайдаң тимесе, батыр болып, найзаң тимесе, жұрттан ала бөтен үйің күйсін деген, бізге кейінгілер осыны айта ма деп ойлаймын, – дейді. Сонда Ормамбет:

– Екі би, айтқан сөзің жарасады, еншіге өркімдер-ақ таласады, бұл Қасқакөл Орта жүздің көлі еді, айтқандарың қиянатқа жанасады. Қанағатсыз билерді қабан деген, қамшылатқан жүйрікті шабан деген, біреудің ақысына зорлық қылса, ақыретте мұндай істер жаман деген, – дейді.

– Ей, Ормамбет, сен бізге Қасқакөлдi бер, Қасқакөл, рас, сізге жақын. – Бардан пайда, жоқтан залал деген, не берсе, қайырын тілеп көріңіз.

«Үш жүздің ортасында Қасқакөл бар, әр жерде су ішетін басқа көл бар, үш бөліп, енші қылып алысайық, жер жетер, көңіліңді ұстама тар», – дейді Төле. Үшеуі олай сөйлесіп, былай сөйлесіп, келісе алмайды. Ормамбет екі шалға ырық бермеген соң, Төле қатты сөздер айтады. Дау бітпей, Ормамбет еліне қайтады. Үйіне келген соң, даудың мән-жайын бастан-аяқ сөйлейді. Сонда анасы:

– Балам, қарт билерді бекер ренжіткен екенсің, өлі де болса, тілімді алсаң, Қасқакөлдi бөліп бер, – дейді. Анасы айтып қоймаған соң, Ормамбет көнеді. Үй тігіп, тоғыз бие сойып, Төле мен Әйтекені шақырады.

Билер келіп, мәжілістесіп отырғанда, Төле былай дейді:

– Әйел жақсы болса, білім иесі батыр туады, жаман болса, ер бөксе болса да, әйел туады. Әйел жақсы болса, ердің басшысы емес пе?! Бұрынғылар осылай демес пе? Қасқакөлді алам деп келіп едім, Ормамбет бермеген соң, өліп едім. Жетпіс жасқа келгенде, сөзім жерде қалып, мәңгіде тірілмейтін болып едім, жеңгей! Мені тірілттіңіз, енді балаңызға бата берелік, – дейді.

Көлді ынтымақпен бөліп жайлайтын болып, ризаласып тарқапты.

СӨЗДІК

Қазымыр – көп сөйлейтін, мазасыз адам.

Қалдан-Бошақты – Жоңғар хандығы кезінде билік еткен хан.

Жер-су атаулары:

Қоқан – Қоқан хандығы – XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бас кезіндегі Орталық Азиядағы мемлекет. Орталығы – Қоқан қаласы болды. Қоқан қаласының негізін салушы Шахрук би, шамамен, 1710 жылы Бұхара әмірлігіне тәуелсіз шағын иелік құрды. 1813–1814 жылдары Сайрам мен Түркістан қалалары бағындырылды. XIX ғасырдың бірінші жартысында Қоқан хандығына қазіргі Қырғызстан мен Оңтүстік Қазақстанның көпшілік аумағы бағындырды. 1876 жылы 19 ақпанда Ресей өкіметінің жарлығымен Қоқан хандығы жойылып, оның орнына Ферғана облысы құрылды.

Самарқан – Самарқанд – Өзбекстан Республикасындағы ежелгі қала, өзі аттас облыс орталығы. 1220 жылы Шыңғыс хан әскерлері жаулап алған. 1868 жылы патшалық Ресей әскерлері басып алып, империяның қарауына енді.

Артық болмас білгенің

Жалаңтөс Баһадүр Сейітқұлұлы – 1576 жылы 15 қыркүйекте Сырдария өзенінің бойындағы Нұрата аймағында дүниеге келген, 1656 жылы Самарқанда қайтыс болған. Ол – мемлекет қайраткері, қолбасшы, би. Әйтеке бидің үлкен атасы. Жастайынан батырлық жырларды, атақты хандар туралы жылнамаларды көп оқып, өзін батырлыққа шыңдап, ел басқару ісін игере бастаған. Баласының бейімділігін байқаған әкесі оны 1590 жылы Бұхар ханы Абдулланың жоғары дәрежелі қолбасшылар даярлайтын әскери мектебіне оқуға жіберген.

Жалаңтөс Баһадүр 1626 жылы Самарқанның әмірі болып сайланған. Сол жерде 1620–1636 жылдары Ұлықбек медресесінің қарсысынан «Шердор» (Арыстан қақпа) медресесін салдырған. 1646 жылы «Тіллә-қари» медресесінің құрылысын бастаған, өзі қайтыс болған соң, оны шәкірті Бекқұл жалғастырған.

Жалаңтөс Баһадүр салдырған кешенді құрылыстар Самарқандағы Регистан алаңын қалыптастырды, кейін ол қаланың салтанатты орталығына айналды.

Жалаңтөс Баһадүр Бұхар хандығын тапжылтпай ұстап, екі хандықтың Талас өзенінің аумағындағы қазақ-жоңғар соғысы кезінде Қазақ хандығының қалың қолына келіп қосылып, оның күшін еселеді.

1. Әйтеке бидің шын есімі және оның ата-бабаларының кімдер болғандығы жайында біліп алыңдар.
2. Әйтеке бидің жауды шешендігімен тоқтатқан мақаланы оқыңдар.
3. Әйтеке бидің ұрпақтары жөнінде біліп алыңдар.

1. Әйтеке би мен жоңғар ханы Қалдан-Бошақты туралы өңгімені оқып, Әйтеке бидің ақылды, шешен және жауынгер батыр екенін дәлелдеңдер.
2. Сардардың Әйтеке биге білдірген ренішінде қандай мән жатыр? Шешендік дауды шешудегі психологизмді анықтаңдар.

1. «Қасқакөл дауы» өңгімесі даудың қай түріне жатады? Билердің даулы мәселесінің шешімін кім шешеді?
2. Өңгімедегі кейіпкерлер арқылы сахналық қойылым ұйымдастырыңдар.

Рольде орындайтындар:

Төле би ..... Әйтеке би .....

Орманбет би ..... Ана .....

3. Шешендік сөздердің идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтап, үш бидің бойындағы қасиеттерді жазыңдар.

Төле би	• _____ • _____
Қазыбек би	• _____ • _____
Әйтеке би	• _____ • _____

1. Өйтеке бидің шешендікке, билікке қойған үлкен талаптарын айтыңдар.
2. Шешендік сөзден құбылту мен айшықтауды білдіретін, шешендіктің мазмұнын ашатын сөздерді табуға бола ма? Ондай сөздер кездеспеген жағдайда шешендіктің әсері қалай беріліп тұр, қандай ой түюге болады? Автор стилінің ерекшелігі неде?
3. «Қасқакөл дауы» шешендік сөзіндегі өздеріңе ұнаған тіркесті, мағынасы қиын сөзді, назарыңды аударған кейіпкердің сөздерін қатыстыра отырып, өздерің шешендік сөз құраңдар.

Қасқакөл дауы

Мағынасы қиын
4 сөзді жазыңыз

Ұнаған 3 тіркесті
сөзді жазыңыз

Назарыңызды аударған
кейіпкердің
1 сөзін жазыңыз

1. Үш бидің қазақ қоғамындағы рөлі қандай?
2. Үш би және қазіргі сот. Салыстырыңдар.

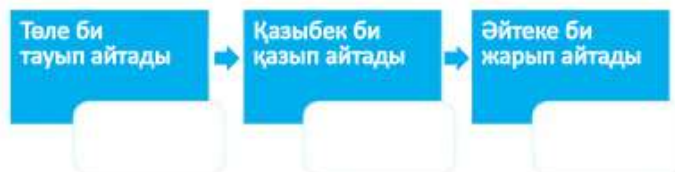
Айырмашылықтары

Ортақ
қасиеттері

Қазіргі сот

3. Үш би туралы «Шешендік өнер», «Шешендік сөздер», т.б. кітаптардан оқып, бұл өңгімелердің ұрпақ үшін қаншалықты құнды, маңызды екендігін айтыңдар.

4. «Төле би тауып айтады, Қазыбек би қазып айтады, Әйтеке би жарып айтады» деген үш би туралы халық арасына тараған сөздің мағынасын ашыңдар.

1. «Аяз би» ертегісіндегі Жаманның ханға берген сипаттамасы мен Әйтеке бидің Қалдан Бошақтыға берген сипаттамасын салыстырыңдар.

2. «Шешендік сөздерден алар өнегеміз қандай?» деген тақырыпта пікір алысыңдар.

Оқу сауаттылығы

«Үш жүздің ортасында Қасқакөл бар, өр жерде су ішетін басқа көл бар, үш бөліп, енші қылып алысайық, жер жетер, көңіліңді ұстама тар», – дейді Төле.

Сұрақ: «Көңіліңді тар ұстама» дегеннің мәні не?

- Тар деген сөз тек киімге, бөлмеге қатысты айтылады.
- Көңілің шалқысын дегені.
- Көңілің кең болсын дегені, яғни тар ойлама, сараңдық жасама дегені.
- Көңілің қанағаттансын дегені

Оқушы күнделігі

Қазіргі заманда шешен адамдар бар ма? Сендер қандай адамды шешен деп ойлайсыңдар? Атақты би-шешендердің қай сөзін өздерің үлгі етесіңдер, оның маңыздылығын, әсерін жазыңдар.

Сұталқы

Өйтеке би:

– Ол – хан. Мен – қарамын. Сөйте тұра, сөзім сүйегінен өткен кезде, хан екенмін демеді, жау екенмін демеді. Уәжге бөгеліп, қаруын төмен түсірді. Қару безенбегенді өлтіре салу – қарашы мен тексіздің ісі, – деген. Сонда қорғансыз адамға қару қолданушы қандай болып есептеледі?

- Ханның қасындағы адам қарапайым халық деп есептеледі, сондықтан қарашы деген осы мағынада айтылған
- Қараулық жасаушы – әділетсіз, қиянат жасаушы
- Хан тұқымы ақсүйек болып саналған, сондықтан хан тұқымы еместер қара деп саналған, қарашы деген сол
- Қарашы деген басқа, тексіз деген басқа

ҚАЗЫБЕК БИ

(1667–1764)

Қазыбек Келдібекұлы – XVII–XVIII ғасырларда өмір сүрген қоғам және мемлекет қайраткері, атақты үш бидің бірі, Орта жүздің төбе биі. Өз Тәуке ханның «Жеті жарғысын» жасауға атсалысқан атақты би.

Қазыбектің анасы Тоқмейіл тапқыр сөздерді көп білетін зерек адам болған. Анасынан естіген есті сөздерді болашақ би санасына сіңіріп өскен.

Ол тұңғыш рет 14 жасында елшілікке атшы болып барып, басшы болып қайтқаны ел арасында аңыз болып айтылған. Ол аңыз бойынша, ол үш рет барған деп айтылады. Осындай елшілік сапарының бірінде «Біз қазақ деген мал баққан елміз» деп басталатын толғауын айтқан.

1762 жылы Өбілмәмбет хан мен Есім сұлтанға Түркістан қаласы мен оның төңірегін әділдікпен бөліп беріп, қазақ даласында ушыққан үлкен дауды әділ шешіп, қарсыластарды бітімге келтірген.

Дәл осы жылы күзде Чин империясы Қазыбекті өз жақтарына тарту мақсатымен оған елші жіберіп, мол сыйлық әкелген, алайда атақты би

олардың пиғылын біліп, оларды қабылдамастан кері қайтарып жіберген. Өйткені ол Қытайға бағынышты болуға қарсы болған.

Қазыбек би 97 жасында көз жұмған. Оның сүйегі Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне қойылып, қабіріне құлпытас орнатылған.

Қазыбек бидің дауларды шешудегі тапқырлығы, ақылмандығы аңыздарда жан-жақты жеткізілген. Қазыбек бидің нақыл сөздері бар. Ол бір сөзінде былай дейді:

Өркенім өссін десең,
Кекшіл болма –
Кесепаты тиер.

Елім өссін десең,
Өршіл болма,
Өскеніңді өшіресің.
Басына іс түскен пақырға
Қастық қылма – қайғысы көшер басыңа.
Жанашыры жоқ жарлыға
Жәрдемші бол асыға.
Қиын-қыстау күндерде
Өзі келер қасыңа.
Бүгін сағы сынды деп,
Жақыныңды басынба! –

деген.

Қазыбек бидің шешендік сөздері ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тараған және Мөшһүр Жүсіп Көпейұлының, т.б. қолжазбалары арқылы бүгінге жетті.

КІМ ЖАҚЫН, НЕ ҚЫМБАТ, НЕ ҚИЫН?

Ел шетіне бір қарт ақсақал келіп, Қазыбектен үш сұрақ сұрапты. Бірінші сұрағы – «Жақында не жақын?».

Қазыбектің жауабы:

– Тату болса, ағайын жақын,
Ақылшы болса, ағаң жақын.

Бауырмал болса, інің жақын.
 Инабатты болса, келінің жақын.
 Адал асын алдыңа тартқан қимас жақын.
 Қарындасың сыбайлас болса, нағашың жақын.
 Адал болса, досың жақын.
 Еркелеткен немерең жақын,
 Өз ұрпағың шөберең жақын.
 Жас кезіңнен жан серігің –
 Бөрінен де әйелің жақын, –
 депті. Екінші сұрағының жауабы:
 – Алтын ұяң – отауың қымбат,
 Мейірімді апаң қымбат.
 Құт-береке – атаң қымбат.
 Аймалаған анаң қымбат.
 Асқар таудай әкең қымбат.
 Туып-өскен елің қымбат.
 Кіндік кескен жерің қымбат.
 Ұят пенен ар қымбат.
 Бөрінен де осының – өзің сүйген жар қымбат!
 Үшінші сұрағы – «Дүниеде не қиын?».

Қазыбектің жауабы:

– Арадан шыққан жау қиын.
 Таусылмаған дау қиын.
 Шанышқылаған сөз қиын.
 Дәл осындай жағдайда,
 Пана болмас өз ойың.
 Жазылмаса, дерт қиын.
 Іске аспаған серт қиын.
 Ақылыңнан адасып,
 Өзің түскен өрт қиын.
 Тентек болса, ұл қиын,
 Не істеріңді біле алмай,
 Ашиды-ау сонда бас-миың.

1. Қазыбек би өмір сүрген дәуір қай кезең?
2. «Біз қазақ деген мал баққан елміз» толғауын оқыңдар.

1. Қазыбек бидің «Біз қазақ деген мал баққан елміз» атты толғауындағы қазақ халқының қадір-қасиеттерін бейнелейтін сөздерді теріп жазыңдар.
2. «Біз қазақ деген мал баққан елміз» деген толғауда қазақтың қандай мінезі, қасиеті мен іс-әрекеттері көрінетінін сипаттап жазыңдар.

1. Қазыбектің қалмақ ханын жеңгенінен еліне деген сүйіспеншілігі қалай көрінеді?
2. Қазыбек бидің нақыл сөздерінің астарында не жатыр? Түсіндіріңдер.

1. Қазыбек айтқан өсиеттер, нақылдар мен аталы сөздердің құндылықтарын айтыңдар.
2. Шешендік сөзден айшықтау мен құбылтудың түрлерін талдай отырып, автор стиліне баға беріңдер.

1. «Кім жақын, не қымбат, не қиын?» толғауын оқып, жақын, қымбат, қиын деп жауап берілген сөздерге анықтама беріп, «Не жаман?» деген сұраққа жаман нәрселерді теріп жазыңдар.
2. «Кім жақын, не қымбат, не қиын?» толғауы бойынша сұрақтар дайындап, қоғамдағы көтерілген мәселелерге байланысты ток-шоу ұйымдастырыңдар.

1. Өздерің үшін қымбат деп санайтын нәрселерді тауып, Қазыбек би үлгісімен жалғастырып көріңдер.
2. «Кім жақын, не қымбат, не қиын?» толғауын әлем әдебиетіндегі шешендердің сөздерімен салыстыра талдап, шағын сын мақала жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

- Алтын ұяң – отауың қымбат,
Мейірімді апаң қымбат.
Құт-береке – атаң қымбат.

Аймалаған анаң қымбат.
 Асқар таудай өкең қымбат.
 Туып-өскен елің қымбат.
 Кіндік кескен жерің қымбат.
 Ұят пенен ар қымбат.

Сұрақ: «Алтын ұяң – отауың қымбат» деген сөздің отбасымен байланысы бар ма?

- Отау деген киіз үй деген мағына береді, сондықтан оның отбасы деген сөзбен байланысы жоқ.
- Отау деген жаңадан үйленген ұлдың үйі, сондықтан отбасы деген сөзбен байланысы жоқ.
- Отау деген жастарға қатысты айтылады, сондықтан отбасы тек оларға ғана қатысты емес, сондықтан байланыс жоқ.
- Отбасы отаудың ішінде болады, сондықтан бұл ұғымдардың бір-бірімен байланысты. Отбасыңды алтындай қадірле деген ой айтылған.

Өітамалқы

ҮШТІК БІРЛІК ДЕГЕН НЕ?

Қазақтың көрнекті жазушысы Өбіш Кекілбаев үш бидің өмір сүрген жылдарын салыстыра келе, Өйтеке бидің жасы кіші емес екеніне мән берген және: «Төле, Қазыбек, Өйтекелердің қазақ тарихы, қазақ санасына сіңірген өлмес-өшпес еңбегі де осы үштік бірлікті нығайтқандығында. Мейлінше өміршең, мейлінше ұғымтал ел бірлігі, халық тұтастығы идеологиясын жасақтай білгендігінде. Сол идеологияны жүзеге асырудағы өз орындарын өздері белгілеп, көздері жұмылғанша, сол уәжден шыға алғандықтарында», – деп жазған.

Сұрақ: Жазушы үштік бірлік деп нені айтқан? Өйтеке би жасы үлкен болса да, қандай мақсаттан кіші сияқты көрінетін болған?

Жауап нұсқалары:

- Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасын еске алғаны
- Қазақтың үш жүзден құралғанын айтқаны, үш би – үш жүздің тұлғасы, ел ішінде бірлікті сақтау үшін өздері сыйластықпен араласқанын айтқаны
- Үштік бірлік деп бидің үшеу екенін айтқаны
- Үш қасиетті сан ретінде үш би таңдалған

СЫРЫМ БИ (1723–1802)

Сырым Датұлы 1723 жылы қазіргі Батыс Қазақстан облысы Сырым ауданы Сарыой ауылында дүниеге келген. Ол – 1783–1797 жылдары еліміздің батыс өңірінде болған ұлт-азаттық қозғалыстың жетекшісі, батыр, би, шешен.

Аңыздар бойынша, Сырым Датұлы сол өңірдегі белгілі Малайсары, Алдар, Есет билерден бата алған. Нұралы хан Сырымның халық арасындағы беделін пайдалануды ойлап, оған өзінің қызын беріп, оны күйеубала еткен. Бірақ патшалық ,дің саясатына бағынышты хан мен батыр-

дың арасындағы жылы қарым-қатынас ұзаққа бармаған.

Сырымға қатысты шешендік сөз көп сақталған. Халық оның бала кезінен сөзге тапқыр болып, көзге түскенін баяндайтын аңыздарды тудырған. Оның атынан айтылатын шешендік сөздерде дауды шешудегі әдістің көп түрі қолданылады. Ол жұмбақтасу, ым-ишара, т.б. Сондай аңыздың бірі: өрі батыр, өрі би Сырымның ақылдылығына сеніп, тұтқынға түсіп, күң болып жүрген бір әйел жолаушылардан оған өз сәлемін жеткізуді сұрағаны туралы баяндайды. Ол әйел желкесінен және маңдайынан бір-бір тал шаш жұлып береді, оң жақ қолтығынан және тезек теріп жүрген қабының бір бұрышынан бір жапырақ жыртып береді. «Мұны кім берді деп айтамыз?» – дегенде, ол әйел: «Сырымның өзі біледі», – дейді. Бұл ашық түрдегі жұмбақтасу емес, бірақ қыздың беріп жіберген заттарының нені аңғартатынын Сырым ғана түсінген. Өз руының адамы күңдікте жүргенін, оның жағдайы дұрыс болмай жатқанын түсінген Сырым батыр оны іздеп барады.

Ақырында, осы мәселені шешу барысында Сырым екі сыннан өтті. Бірі – әйелдің жұмбақты сәлемдемесін дұрыс түсінді. Екінші – әйелдің күңдікте жүрген жеріне келгенде, сол ауылдың ақсақалы шарт қояды – бір түсті киінген қырық әйелдің ішінен іздеп келген адамын табу, таба алмаған жағдайда, күңнің өздерінде қалатынын айтады. Сырым ақылды адам, сондықтан ол өз адамын таниды. Оның ақылды екені сол әйелдің жұмбақтап айтқан сәлемін түсіне білуінен-ақ аңғарылады. Солайша Сырым Байбақтының қызын күңдіктен құтқарып, ауылына алып қайтқан.

Сырым батырдың Үргенішке барып, ол елдің ханының жұмбақты сөздеріне ұтымды жауап бергені аңыздар арқылы ұрпақтарға жеткен.

Даңқты Сырым баба 1802 жылы Хиуада қайтыс болған.

БАЛАБИ МЕН СЫРЫМ

Сырым бір жылы Орта жүзге барғанда сол елдің Балаби деген биіне кез келеді. Сырым мен Балаби екеуі көп әңгімелеседі. Балаби Сырымға бірнеше сұраулар қояды, Сырым жауап береді.

– Сіз ағайынды нешеу едіңіз? – дейді Балаби.

– Мен ағайынды екеумін, – дейді Сырым.

– Сізді Даттан ағайынды он бір деп естуші едік.

– Сіз түсінбедіңіз, мен Даттан он бір екенім рас, бірақ та олардың маған қанша керегі бар? Менің ағайынды екеумін дегенім: біреуі – өзім, екіншісі – халқым.

– Сөз анасы не?

Су анасы не?

Жол анасы не? – дейді Балаби.

– Сөз анасы – құлақ,

Су анасы – бұлақ.

Жол анасы – тұяқ, – деп жауап береді Сырым.

– Өтірік пен шынның арасы қанша жер, неше шақырым болар? – дейді Балаби.

– Өтірік пен шынның арасы төрт елі. Көзбен көргеннің арасы, құлақпен естігеннің арасы неше шақырым деп, мені алдамаңыз, – дейді Сырым.

– Ақылды қандай адамға айту керек?

– Ақылды ұққанға айту керек.

– Ат не үшін шабады?

Ер не үшін шабады?

– Ат шабысына қарай шабады,

Ер намысына қарай шабады.

– Бұл дүниеде не төтті? – дейді Балаби.

– Аста тұз төтті, адамда дос төтті, – дейді Сырым.

СӨЗДІК

Жер-су атаулары:

Хиуа – Өзбекстандағы қала. Хиуа хандығы 1512–1920 жылдар аралығында Орталық Азияда болған мемлекет. Өзбек хан кезінде Елбарыстың басшылығымен, Шайбани әулетінен бөліну негізінде құрылды. XIX ғасырдың бас кезінде Арал маңы мен Үстіртті мекендеген Кіші жүз қазақтарына шабуыл жасап отырған.

Орта Азияға біржолата орнығуды көздеген Ресей отарлаушылары Хиуа хандығына үнемі әскери және экономикалық қысым жасап отырды. Ақыры, 1873 жылы К.П. Кауфман бастаған Ресей әскерлері Хиуаны басып алды. Солайша ол Ресейге бағынышты болды. 1920 жылы 2 ақпанда Хиуа хандығы құлап, оның орнына Хорезм Халық Кеңес Республикасы құрылды. Кейін 1924–1925 жылдары шегараларды межелеу кезінде оның жерінің бір бөлігі Өзбекстанның, ал бір бөлігі Түркіменстанның құрамына енгізілді.

Үргеніш – ежелгі қала, ортағасырлық Хорезм мемлекетінің астанасы. Орны қазіргі Түркіменстан Республикасы Ташауыз уәлаятындағы Көне Үргеніш елді мекенінің жанында.

1. Сырым Датұлы туралы тарихтан не білесіңдер?
2. Тұтқында жүрген күң әйелді босатып алғанынан Сырымның қандай қасиеттері көрінетінін айтыңдар.
3. Балабидің Сырымға қойған сұрақтары мен Сырымның жауаптарының мәнін түсіндіріңдер.

1. «Өтірік пен шынның арасы төрт елі» деген сөздің мағынасын түсіндіріңдер.
2. Ақыл, ат, төтті жайында айтылған шешендік сөзден нені түсіндіңдер?

1. Сөздің, судың, жолдың аналары құлақ, бұлақ, тұяқ болу себебі неде?
2. Сырым жауаптарын қолдана отырып, диалог ұйымдастырыңдар.

1. Алдыңғы шешендік сөздердің көбінде «үш» санына байланысты толғамдар айтылады. Оның себебі неде?
2. «Үш» санымен берілген жауаптардың бір-бірімен қандай байланысы бар? Сырымның берген жауаптарына келісуге бола ма?

1. Сырымның батырлығы басым ба, әлде шешендігі басым ба? Өз пікірлеріңді білдірңдер. Сырым батыр туралы жазылған тарихи мәліметтермен және көркем шығармалармен танысыңдар.
2. Сырымның шешендік сөздерін басқа шешендердің сөздерімен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалаңдар.
3. Сырымның шешендік сөздерінен сахналық көріністер жасаңдар.
4. Шешендік сөздерді қызыға оқитынымыздың себебі неде?
5. Билердің дарындылығы, шешендігі немен байланысты?

1. Шешендік сөздердің идеясын ғаламдық тұрғыдан талдап, «Ақылды қандай адамға айту керек?» деген тақырыпта әдеби эссе жазыңдар.
2. «Ұлы тұлғаларды шешен еткен, ақын еткен, би еткен қандай орта, қандай заман еді?» деген тақырыпта әлем әдебиетіндегі үлгілермен салыстыра талдап, сын мақала жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

- «– Сіз ағайынды нешеу едіңіз? – дейді Балаби.
- Мен ағайынды екеумін, – дейді Сырым.
- Сізді Даттан ағайынды он бір деп естуші едік.
- Сіз түсінбедіңіз, мен Даттан он бір екенім рас, бірақ та олардың маған қанша керегі бар? Менің ағайынды екеумін дегенім: біреуі – өзім, екіншісі – халқым».

Сұрақ: Сырым батыр қалайша халқымен ағайынды екеу болады? Халық деген бауыры, туысы болуы мүмкін.

- а) Халықпен, яғни бұқарамен, көпшіліктің жағдайымен жүргенін айтқаны.
- б) Он бір бауыры бар, сондықтан халық деген ағайын болуы мүмкін емес.
- с) Халық деген жалпы сөз, сондықтан тура мағынада ол ағайын, бауыр бола алмайды.

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫ

Қазақ әдебиетінде ерекшелік көп. Солардың бірі – жыраулық поэзия. Оны тудырған алғышарттар: ортағасырлық заман және хандық дәуір, осы жағдайлар жырауды тип ретінде қалыптастырды. Ең алдымен, жырау – суырыпсалма ақын, бірақ ақыннан бөлектігі бар. Ол – ханның қасындағы ақылшы, сыншы, жауынгер. Бізге есімдері мен бір-екі толғаулары ғана жеткен Қазтуған, Доспамбет жорықтарға қатысып, толғауларымен халықты рухтандырған. Ал Асан қайғының Жәнібек ханға сөзі өтімді болған. Шалкиіз жырау сөзін Би Темірге, ал Бұқар жырау Абылай ханға арнады. Бұлардың бәрі де – қазақтың ұлт ретіндегі қалыптасуына елеулі үлес қосқан, жырау поэзиясын қалыптастырған және оны жандандырған көрнекті тұлғалар.

Жырауларға төн сипаттарды білгендіктен, оларды жыршы не ақындардан ажырата білуіміз керек. Толғау айтқанның бәрі жырау болмайтыны түсінікті. Өйткені жыраулар мемлекеттік идеологияны қалыптастыруға атсалысқан тұлға. Хандық – ортағасырлық мемлекеттің бір түрі, ұлттық тарихымыздың куәсі. Хан – ел басшысы, жыраулар – саясаткерлер, ханның да, елдің де ақылшысы, заң қорғаушы.

Негізі, қазақ жырауларының тегі тарихи және рухани тұрғыдан алғанда, сонау Түркі қағанаты заманынан бастау алады. Өйгілі Иоллығ тегіннің жазбалары оның Күлтегін, Білге қаған мен Тоныкөк уақытында елдің бірлігін көкसेп, қоғамның атақ-абыройын ардақтаған жырау екенін дәлелдейді. Сондықтан біздің мемлекет болып қалыптасуымызға жыраулардың да ерекше үлесі болғаны сөзсіз.

БҰҚАР ЖЫРАУ (1685–1778)

Бұқар Қалқаманұлы өз ортасына ерте танылған. Тәуке ханның тұсында оның жанындағы ықпалды билердің бірі болған. Ол тек ақын ретінде белгілі болған жоқ, Абылай ханның кеңесшісі де болды. Жұрт оны абыз деп те, «Көмекей өулие» деп те атады. Өйткені сөйлегенде, үнемі қарасөзбен емес, көмейі бүлкілдеп, жыр түйдек-түйдегімен шығатын. Абылай хан

көбіне «Сәуе айтшы» деген екен. Сондай кездерде Бұқар жырау ханның көрген түстерін жорып, алдағы жағдайдың қалай болатынын айтып беретін.

Бұқар жыраудың әкесі Қалқаман да батыр болған. Бұқар жыраудың Ақдербіс, Жарылғап, Жанта есімді үш ұлы болған.

Даңқты жыраудың туған және қайтыс болған жылдары туралы кейбір басылымдарда басқаша мәлімет кездеседі, бұл оның өмірі туралы деректердің ауызша жетуімен байланысты, яғни құжатты түрде дәлелдеу мүмкін емес. Осыны ескеру керек.

Бұқар жырау жоңғар шапқыншылығы кезінде өмір сүрген, сол кездері қиын сәттерде өзінің толғауларымен жауынгерлерді рухтандырған. Соғыс кезінде Абылай ханға ақылын айтып, елдің болашағын ойлап, жауға қарсы ұйымдастыра білуге себепші болды. Бұқар жыраудың «Ай, Абылай, Абылай», «Ал, тілімді алмасаң», «Қазақтың ханы Абылай», «Ханға жауап айтпасам», «Басыңа біткен күніңіз», «Ай, Абылай, сен он бір жасыңда», т.б. толғауларда үш жүздің басын қосып, елді жоңғарлардан азат қылған Абылай ханның бет-бейнесі, болмысы суреттеледі. Сондықтан Бұқар жырау Абылай хан дәуірінің айнасы деп те айтылады.

Бұқар жырау шығармашылығындағы ерекшеліктер. Оның шығармашылығын Абылай ханға дейінгі және Абылай тұсындағы деп екі кезеңге бөледі. Алғашқы кезеңдегі өлең-толғауларында нақылдар басым. Ол – ұзақ өмір сүрген, өмірде не қадірлі екенін біледі. Сондықтан «Тілек» атты толғауда «Бірінші тілек тілеңіз Бір Аллаға жазбасқа» деп бастап, «Жер қайысқан қол келіп, ...ардақтап жүрген бикешің жылай да жесір қалмасқа» деп ескертеді. Басынан небір қиын жағдайды, қуанышты да, күйінішті де өткізген Бұқар жырау адамдар аман болса екен, олар бір-бірімен тату-төтті өмір сүрсе екен деп тілейді. Жырау бір адамның ғана емес, жалпы адамзатқа ортақ мәселе – «Қалай адам баласы ұзақ та бақытты ғұмыр кешпек және мезгілінен бұрын келген ажал құрығынан қалай құтылмақ?» деген сауалға жауап іздейді, оған өзі жауап береді.

Бұқар жыраудың кейбір жырларын Шоқан Уәлиханов қағаз бетіне түсірді. Ал бір топ өлеңін Г.Потанин Қаныш Сәтбаевтың әкесі Имантайға

жинатқан. Жыраудың толғаулары «Тауарих хамсада» және 1925 жылы «Таң» журналында басылған. Бұқар жырау шығармаларын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да ел арасынан жинап, естіген-білгендерін жазып, бүгінгі ұрпаққа мейлінше толық жетуі үшін сақтаған. Ол қолжазбалары Алматыда Орталық ғылыми кітапхананың сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімі мен М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақтаулы.

Көрнекті ғалым Рахманқұл Бердібай Бұқар жырау шығармаларының маңызын: «Абылайдың ақылгөй кеңесшісі, қазақ халқының азаттық күресінің сыры мен қырын жақсы білетін, ел бірлігінің жаршысы Бұқар жыраудың ойлары мен тұжырымдары «біреуден естіген» әңгіме емес, нақтылы оқиғалардың тікелей әсерінен туған. Осының өзі толғауларының тағылымын еселеп арттырады»¹, – деп бағалаған.

Бұқар жырау Далба тауының етегінде жерленген.

ТІЛЕК²

Бірінші тілек тілеңіз –
 Бір Аллаға жазбасқа.
 Екінші тілек тілеңіз –
 Ер шұғыл пасық залымның
 Тіліне еріп азбасқа.
 Үшінші тілек тілеңіз –
 Үшкілсіз көйлек кимеске.
 Төртінші тілек тілеңіз –
 Төрде төсек тартып жатпасқа.
 Бесінші тілек тілеңіз –
 Бес уақытта бес намаз
 Біреуі қаза қалмасқа.
 Алтыншы тілек тілеңіз –
 Алпыс басты ақ орда,
 Ардақтаған аяулың

¹ Абылай хан / Құраст.: С.Дәуіт / Тарихи жырлар / Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. – Алматы: Жазушы, 1993. 7–8-беттер.

² Бұқар жырау толғаулары: Мағауин М. Алдаспан. – Алматы: Атамұра, 2006.

Күнінде біреуге
 Тегіннен-тегін олжа болмасқа.
 Жетінші тілек тілеңіз –
 Желкілдеген ту келіп,
 Жер қайысқан қол келіп,
 Сонан сасып тұрмасқа.
 Сегізінші тілек тілеңіз –
 Сегіз қиыр шартарап
 Жер тұлданып тұрмасқа.
 Тоғызыншы тілек тілеңіз –
 Төреңіз тақтан таймасқа.
 Тоқсандағы қарт бабаң
 Топқа жаяу бармасқа.
 Оныншы тілек тілеңіз –
 Он ай сені көтерген,
 Омыртқасы үзілген,
 Аязды күнде айналған,
 Бұлтты күнде толғанған,
 Тар құрсағын кеңіткен,
 Тас емшегін жібіткен,
 Анаң бір аңырап қалмасқа.
 Он бірінші тілек тілеңіз –
 Он бармағы қыналы,
 Омырауы жұпарлы,
 Иісі жұпар аңқыған,
 Даусы құдай саңқыған,
 Назыменен күйдірген,
 Құлқыменен сүйдірген,
 Ардақтап жүрген бикешің
 Жылай да жесір қалмасқа.

СӨЗДІК

Үшкілсіз көйлек – өлім жазасына кесіліп, басы шабылатын адамға жағасын ойып тұрып, кесіп алып тастап кигізетін көйлек. Үшкіл – оның жағасы.

Жер атауы:

Далба тауы – Орталық Қазақстандағы шағын тау.

Әдебиет теориясы

Толғау – жырау мен ақынның белгілі бір оқиғаға немесе біреуге арнап айтатын философиялық, поэзиялық туындысы.

1. Жыраулар поэзиясы дегеніміз не? Бұқар Қалқаманұлын неге жырау дейміз?
2. Жыраулық поэзияның басы мен соңы болып саналатын жырауларды атаңдар.
3. Бұқар жырау өмір сүрген кездегі қазақ елінің тарихи жағдайлары туралы тарих сабағынан алған білімдеріңе сүйеніп, өңгімелеп беріңдер.
4. Бұқар жырау толғауларында қандай әлеуметтік мәселелер көтерілген? Оның осы ойлары бейнеленген толғауларын көрсетіңдер.
5. Бұқар жыраудың өмір жолы мен шығармашылығы туралы мәліметтер жинақтап, топтастырыңдар.

1. Бұқар жырау толғауларының идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтап, кестені толтырыңдар.

Абылай ханға байланысты	Ақыл, насихаттары	Ел бірлігі	Адам ғұмырының кезеңдері	Ер жігіттің мінезі

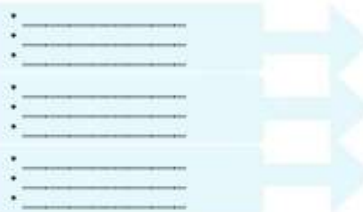
1. «Тілек» толғауындағы он бір тілектің мән-мағынасын ашып, түсіндіріңдер.
2. Бұқар жыраудың қоғамдық, жыраулық іс-әрекеттерінен қандай қасиеттерін байқадыңдар? Өңгімелеп беріңдер.
3. Бұқар жыраудың толғауларын тақырыптық тұрғыда топтастырыңдар.

Ел бірлігі туралы

Өмір туралы

Абылай хан туралы

4. Бұқар жыраудың Абылай хан туралы толғауларын оқып, сызбаны толтырыңдар.

Толғаудың аты	Тақырыбы	Идеясы	Құрылысы	Көркемдігі

5. «Еркін жазу» әдісі. «Тілек» толғауының негізінде Бұқар жырау сияқты он бір тілек жазыңдар.

1. Бұқар жырау «Бөйгелі жерде бақ болған, өзіңе тұғыр болған төрт терек» деп кімдерді айтқан және олардың қандай іс-әрекеттерін бағалаған?
2. Бұқар жыраудың ақыл-кеңес, насихат сөздерін дәптерлеріңе теріп жазып, жаттап алыңдар.
3. Бұқар толғауларынан тұрақты тіркестерді, мақал-мәтелдер мен нақылға айналған сөздерді тауып, бүгінгі күнде қандай мәні бар екенін айтыңдар.

1. Толғауда қандай мәселе көтеріледі? Елін бірлікке, ынтымаққа шақыруының себебі неде? Толғаудағы ұрпақтар сабақтастығы көрінісін заманауи тұрғыдан салыстырып, жаңашылдығына баға беріңдер.
2. Бұқардың он бір тілегінің сол заманда қаншалықты маңызы болды? Толғаудың идеясын ғаламдық тұрғыдан талдап, әдеби эссе жазыңдар.

1. «Сегіз қиыр шартарап Жердің тұлданып тұрмауы», «ардақтаған аяулыңның тегін олжа болмауы», «тоқсандағы қарт бабаңның топқа жаяу бармауы» т.б. тіркестерден қандай ой түюге болады? «Пасық залымның тіліне еріп азғанда», «төрде төсек тартып жатқандағы» адамның хал-жағдайы, көңіл күйі қандай болады? Өзіндік көзқарастарыңды білдіріп, пікір алмасыңдар.

2. Төменгі сыныптарда оқыған жыраулар поэзиясымен Бұқар жырау толғауларын салыстыра талдап, «Елдің бірлігі – халықтың тыныштығы» тақырыбында шағын сын мақала жазыңдар.
3. Толғаудағы он бір тілектің Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы тапсырмалармен сәйкестігін анықтаңдар.

Абылай
хапІс-
әрекеттері

Елбасы

АЙ, АБЫЛАЙ, СЕН ОН БІР ЖАСЫҢДА

Ай, Абылай, сен он бір жасыңда
 Өшейін-ақ ұл едің.
 Он бес жасқа келгенде,
 Арқада Өбілмәмбет төренің
 Түйесін баққан құл едің.
 Абылай атың жоқ еді,
 Сабалақ атпен жүр едің.
 Оны да көрген жерім бар,
 Жаныс Қарабайдың қолында
 Түнде туған ұл едің.
 Жиырма беске келгенде,
 Бақыт берді басыңа,
 Тақыт берді астыңа;
 Отыз жасқа келгенде,
 Дүниеге кең едің.
 Отыз беске келгенде,
 Қара судың бетінде
 Шайқалып аққан сен едің;
 Қырық жасқа келгенде,
 Алтын тонның жеңі едің,
 Қырық беске келгенде,
 Жақсы-жаман демедің;
 Елу жасқа келгенде,
 Үш жүздің баласының
 Атының басын бір кезеңге тіредің;
 Елу бес жасқа келгенде,

¹ Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. 94–95-беттер.

АСҚАР ТАУДЫҢ ӨЛГЕНІ

Асқар таудың өлгені –
 Басын мұнар шалғаны.
 Көктегі бұлттың өлгені –
 Аса алмай таудан қалғаны.
 Ай мен Күннің өлгені –
 Еңкейіп барып батқаны.
 Айдын шалқар өлгені –
 Мұз болып тастай қатқаны.
 Қара жердің өлгені –
 Қар астында қалғаны.
 Өлмегенде не өлмейді?
 Жақсының аты өлмейді,
 Ғалымның хаты өлмейді.

1. Толғауларды мәнерлеп оқыңдар.
2. «Ай, Абылай, сен он бір жасыңда» толғауында Абылай ханның қандай қасиеттері, іс-әрекеттері айтылады?
3. Абылайдың қазақ тарихындағы орны қандай, Бұқар жыраудың Абылайға арнау айтуының себебі неде?

1. Толғауда қандай мәселе көтеріледі?
2. Толғаудағы жыраудың көзқарасын жайлы идеялық-мазмұндық талдау жасап, Абылай ханға сипаттама беріңдер.

1. Толғауда суреттелетін Абылай хан мен Елбасының ел басқарудағы іс-әрекеттерінің маңыздылығын айқындаңдар.
2. Абылай хан мен Бұқар жырауды салыстырыңдар, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетіңдер.

Абылай хан

Ұқсастығы

Бұқар жырау

1. Ел басқару ісінде толғауда суреттелетін Абылай хан мен Елбасы іс-әрекеттерін салыстыра талдаңдар.
2. Автордың «тау мен бұлт та, Ай мен Күн де, көл мен жер де өледі» деген ойына келісесіңдер ме? Өз көзқарастарыңды білдіріңдер.
3. Абылайдың жастық шағы мен ел басқаруға дейінгі өмір жолын Бұқардың суреттеуіндегі идеялық-стилистикалық тұтастырушы ретіндегі рөліне талдау жасаңдар.

Өмір кезеңдері	Бұқар жырауша	Өз пікірің
11 жас	Арқада Өбілмәмбет төренің Түйесін баққан құл едің.	
25 жас	Бақыт берді басыңа, Тақыт берді астыңа.	
30 жас 35 жас	Дүниеге кең едің, Қара судың бетінде Шайқалып аққан сең едің.	

1. Толғаулардың тақырыбы мен идеясын тауып, қазіргі өмірмен байланыстырыңдар.
2. Бұқар жырау айтқан түйінді пікірді толықтырыңдар.

1. Толғаулардың әрбір жолында айтылған ойларды қалай бағалайсыңдар?
2. Р.Бердібайдың: «Бұқар жыраудың Абылай туралы ойлары мен тұжырымдары «біреуден естіген» әңгіме емес, нақтылы оқиғалардың тікелей әсерінен туған», – деген пікіріне сүйене отырып, сын мақала жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

- 1) Өлмегенде не өлмейді?
Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді.

Сұрақ: Қалайша жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді?

- Бұл мүмкін емес.
- Жақсының аты өлмейді, өйткені халыққа еңбегі сіңген адамды аңыз етіп айтады, сондықтан ұрпақтар оның есімін ұмытпайды. Ғалымның жазған еңбектері ұзаққа сақталады.
- Әдемі ой үшін айтылған болу керек.
- Бұқар жыраудың заманында ғалымдар аз болған болуы мүмкін, сондықтан оларды насихаттау үшін айтуы мүмкін.

2) Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан, ханым-ай,
Қайырусыз жылқы бақтырған, ханым-ай.
Үш жүзден үш кісіні құрбан қылсам,
Сонда қалар ма екен, қайран жаның-ай! – деген.

Сұрақ: Бұқар жырау үш кісіні құрбан етіп, адам жанын алып қалу мүмкін деген ойда болған ба, әлде Абылай ханның қадір-қасиетін бағалап айтқаны ма?

- Ежелгі дәуірде және орта ғасырларда адамдар солай ойлаған.
- Құрбан ету керек деген ойда болған.
- Абылай ханды қадірлегені.
- Ойын көркем жеткізу үшін айтқаны.

Оқушы күнделігі

Бұқар жыраумен кездесу мүмкіндігі болса, оған не айтар едің? Біздің заманның артықшылығы неде деп ойлайсыңдар? Осы туралы ойларыңды жазыңдар.

Әдебиет теориясы

Жыраулар – хан сарайындағы көреген саясаткер, ханның ақылгөйі, мемлекеттің бас идеологі, елдің ақылшысы, қолбасы әрі дауылпаз ақын бола білді. Олар Хан кеңесінің белсенді мүшесі болған, мемлекетті басқару ісіне тікелей қатынасып, саяси, әскери, қоғамдық мәселелерді шешуге араласып отырған. Соғыс кезінде жыраулар әскери кеңесте де, ханның жеке өзіне де ойын ашық айтып, ақыл беріп, болжау жасаған. Қиян-кескі ұрысқа түсер алдында жауынгерлерге арнап жыр толғаған, олардың намысын қайрап, рухын көтерген.

(Академик С.Қасқабасов)

АЙТЫС

Айтыстың жанрлық ерекшеліктері. Қазақ әдебиетінде ақындар айтысының алатын орны ерекше. Өйткені айтыста суырыпсалма қабілет, тапқырлық, сөзге шешендік, аспапта ойнай білу, мақам – бәрі бар. Сондықтан айтыс синкретті өнер деп бағаланады. Бір өнерпаздың бойынан осындай өнердің табылуы қазақтағы театрлық өнердің сипаты айтыста да бар екенін танытады.

М.Әуезов 1927 жылы «Әдебиет тарихы» атты кітабында айтысты басқа елдердегі оның ұқсас түрлеріне салыстыру жасаған. Сол еңбегінде француз әдебиетінде тенсондар болса, арабтарда «Мұғалла хат» дегеннің болғанын жазған. Бірақ бұлар қазақтың суырыпсалма айтысына дәл келмейді.

Қазақ айтысында, ең бастысы, ақындар – суырыпсалма қабілеттің иесі, сондықтан олар тосын сұрақтарға шапшаң жауап қайтара білулері керек, яғни жауап дайындауға, ойланып отыруға уақыт жоқ. Олар осындай сәттерде ұтымды жауап бере алады және жауаптары көркем ойлы болуы шарт.

Айтыс деген сөздің өзі – «айтысу, сөз майданын жасау» деген ұғыммен тең. Ежелгі дәуірде ақындар өз ру-тайпасының намысын қорғады. Кейінгі замандарда ақындар ру шеңберінен шығып, үлкен әлеуметтік мәселелерді көтере білді. Айтыста халықтың мұңын айтып, жоғын жоқтаған ақындар әрдайым қадірлі болады. Айтысқа қойылар осы шарттарды білгендіктен, диалог түріне келетін шығармалардың бәрін сыртқы түріне қарап, бағалауға болмайтынын аңғартады. Айтыс тек ақындар арасында болады. Өйтпесе, домбыра мен ақын айтысып, ол жағдайда жеңімпазды анықтау мүмкін емес.

Ақындар айтысы бірнеше түрге жіктеледі. Атап айтқанда, бұрын ру айтысы болатын. Ол өткен дәуірде, рулық қоғамда болған. Айтыстың ерекшелігіне қарай қайым айтыс, түре айтыс, сүре айтыс деп жіктеледі. Қайым айтыс, әдетте, айтысқа немесе өлеңге бейімделіп жүрген

қыз бен жігіт арасында айтылған. Қайым айтыстың ерекшелігі: айтылар бір шумақтың алдыңғы екі жолы екеуіне ортақ болады да, қалған екі жолын әр ақын өздері келістіруі керек. Түре айтыс – шағын, жеңіл айтыс түрі. Мұнда ақындар бір-бір шумақ өлеңмен жауаптасады. Ал сүре айтыс – екі ақынның ұзақ жауаптасып, келелі мәселелерді қозғайтын үлкен айтыстың түрі. Ақындар білім жарыстырып, жұмбақпен де айтысқан.

Бүгінде дәстүрлі өнерді насихаттау мақсатында телевизиялық айтыстар ұйымдастырылуда. Қазіргі заманның ақындары мемлекетіміздің тәуелсіздігі баянды болуы үшін ұлттық тарих пен мәдениетімізді құрметтеуге өз үлестерін қосып жүр.

Бұрын дәстүрлі айтыстардың көбі күтпеген жерден, еш дайындықсыз болатын. Сол себепті ол ақындардың сөздері жазылып алынған жоқ. Бірақ сонда да айтыстың мәтіндері бізге жетті. Айтыста кімнің жеңгенін сол ортада отырған жұрттың өзі-ақ түсінетін. Сондықтан тыңдаушы халық, ақынның өзі, шәкірттері өздері куә болған айтыстың қалай болғанын елге айтып, таратушы болған. Ал ақындар жауапқа сөз таппай қалғандықтан емес, жүйелі ойға тоқтап, жеңілгенін мойындайтын. Айтыстарда екі ақынның бір-біріне нағыз сөз майданын жасағанын көріп, шымбайға батар сөздерді естіген кезде, олардың көңіл күйлерін байқауға болады.

Қазаққа есімдері танымал Біржан мен Сараның айтысы қай жылдары болғанын нақты айту қиын. Сараның енді ұзатылар шағын назарға алып, шамамен, 1870–1872 жылдар деп болжау жасауға ғана болады. Ол кезде айтысты таспаға жазып алатын құрал жоқ, сол себепті құжатты, деректі түрде айту қиын болғандықтан, ғалымдар, әдебиетшілер арасында «Біржан мен Сара» айтысы шын өмірде болды ма, жоқ па деген мәселеде пікірталас болды. Кейбір зерттеушілер бұл Өріп Тәңірбергенов деген ақынның өзінің жазғаны дегенді де айтты. Бірақ М.Әуезов, т.б. көрнекті ғалымдар бұл айтыстың Өріп Тәңірбергеновке дейін-ақ болғаны, ал ол өзі ақын болғандықтан, халық арасында тараған нұсқаға өңдеулер енгізуі мүмкін деген қорытынды жасады. Сондықтан Өріп Тәңірбергеновті бұл айтыстың авторы ретінде көрсетуге болмайды. Осы күні бұл пікір ғылымда мойындалды.

Алғаш рет бұл айтыс «Қисса Біржан сал менен Сара қыздың айтысқаны» деген атпен 1898 жылы Қазан қаласында басылып, кейін бірнеше рет қайта жарық көрген.

«Біржан – Сара» айтысының көркемдік ерекшеліктері. Екі ақын – Біржан да, Сара да айтыста көркемдік құралдарды кең пайдаланған. Біржан өзі туралы бірде:

Сайраған Орта жүздің бұлбұлымын, –

десе, енді бірде:

Ақиық мұзбалақпын жерге түспес,
Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес, –

деген. Ал Сара:

Талпынған жас баланың білегіндей,
Сендейге ұстатпаймын білегімді аппақ... –

десе, тағы бір сөзінде:

Иығым тік сандалдың тірегіндей,
Бет алдым қоңыр қаздың кеудесіндей,
Тал бойым жолбарыстың жүрегіндей, –

деген. Осындай теңеулер мен эпитеттердің өзі көз алдымызға әдемі суреттерді елестете алады. Осылайша ақындардың «Мен» деген авторлық ұстанымы да байқалады. Өзіне сенбеген ақын айтысқа шықпайды. Сара өз тағдырына қарсы ештеңе жасай алмаса да, айтысып тұрған ақынға оны сездіргісі келмейді. Ал Біржан айтысу үшін Сараны әдейі іздеп келгендіктен, ол туралы барлық шындықты біліп алған. Сондықтан өзі іздеп келген қыздың теңіне бара алмай, амалсыз көніп отырғанын айтады.

Шынында, Біржан Сараны, қалайда, жеңу үшін айтса да, оның тағдырын айту арқылы сол кездегі қоғамды, қыздың руластарын сынаған. Ол кезде ру басшылары – байлар өз қарамағындағы адамдардың тағдырына жауапты, сондықтан Сара оларды Біржанның алдында қанша мақтаса да, қарсылас болып тұрған Біржанның сөздері өтімді болды. Сара ақынның жеңілгенін мойындамасқа амалы қалмады.

Бұл айтыс жеке бір адамның ғана емес, қоғамдағы үлкен мәселені шешуге де ықпал ете алатынын айқындайды. Біржан мен Сара айтысының көркемдігі де, қоғамдық маңыздылығы да – осында.

Бүгінде айтыс даму үстінде. Өсіресе, қыз бен жігіт айтыстары тартымды өтуде. Айнұр Тұрсынбаева, Жансая Мусина, Сара Тоқтамысова, т.б. айтыскер қыздар – ақын Сараның өнердегі жалғасы.

Әдебиет теориясы

Айтыс – қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі өнердің бір түрі, ақындардың көркем оймен, тапқыр әрі ұтымды сөз жарыстыруы, сөз майданы. Айтыс ұлттық аспаптың сүйемелдеуімен, ақынның өзі тапқан мақамымен айтылады.

Артық болмас білгенің

Біржан Қожағұлұлы (1834, қазіргі Ақмола облысы, Степняк, Жөкей көлінің жағасы – 1897, Степняк қаласы, Жармау бөлімшесі, Қожағұл зираты) – қазақ мәдениетінде сал дәстүрін ұстанған көрнекті ақын әрі композитор.

1865 жылы Абай Құнанбайұлымен кездескен. Қожағұл – үлкен атасы, өз әкесінің есімі – Тұрлыбай.

Сара Тастанбекқызы (1853/1878, қазіргі Алматы облысы Ақсу ауданы – 1907/1916, Қапал ауданы Қапал ауылы) – Біржанмен айтысқан, Қапал ауданындағы Абай атындағы ауылда Қарашоқы зиратында ескерткіш орнатылған.

«БІРЖАН МЕН САРА» АЙТЫСЫ¹

Қызы екен Тастанбектің – ақын Сара,
Бөйгеден күнде келген жалғыз қара.
Қыз да болса, адамның жүйрігі екен,
Көрмедік сөзді адамда ондай дана.

Қызы екен ақын Сара Тастанбектің,
Жақыны Маман, Толқын, Есімбектің.

¹ Қазақ өнерінің антологиясы. Жиырма бес томдық. Айтыстар. Т. I. – Астана: Күлтегін, 2014. – 398 б.

Сауық қып Садыр – Матай жиылысып,
Аулына алдыртыпты Тұрысбектің.

Аулына Тұрысбектің Сара кепті.
Өлеңді жүндей сабап дүрілдетті.
Сол кезде он жетіде ақын Сара
Жел сөзге адам болмас одан епті.

Сараның атын білер Арғын, Найман,
Жүйрік шыққан аталық Қаптағайдан.
Баласы Қожағұлдың сері Біржан
Сараны іздеп шықты өлдеқайдан.

Елі – Керей, ұраны Алтай – Қарпық,
Қызыққа тірлігінде жүрген батып.
Атасы Алтай – Қарпық, елі – Арғын,
Сауықпен жүрген сері дуылдатып.

Сараны есітіпті Біржан анық,
Бұған да жүрген жігіт өнер дарып.
Құдай берген дәулетті аясын ба,
Шығыпты он бір жігіт жолдас алып.

Серілік Құдай салған мұндай өнер,
Пендеге әр не болса, Тәңірі берер.
Мың жарым жылқысы бар атасының,
Уақыты екен отыз сегіз жасқа келер.

Келеді он бір кісі жолдас алып,
Дулатып түрлі түсті әнге салып.
Ат жіберіп, Сараны алдыртармыз
Аулына Тұрысбектің жетсек барып.

– Сара да болар – дейді, – сөзге мығым.
Айтысып, Сараменен қылсақ шығын.
Найманның асыранды бұлбұл құсы,
Сараның айттырармын барлық шынын.

Баралық Тұрысбектің ордасына,
Сараның қоямын ба болмасына?!
Он бір кісі жолдасым ертең түсте
Біржанның қарық боларсың олжасына.

Арғыннан артық болды салған өнім,
Найманға, Арғын түгіл, болдым мәлім.
Өн салып тоқсан екі түрлендіріп,
Найманның бір жияйын тірі жанын.

Сара да жетік дейді, сөйлер сөзге,
Найманда аты шыққан осы кезде.
Ауызын қарсы келсе аштырмаспын.
Адамға мақтанар ол менен өзге.
Бөденедей қырғи алған жұмарлармын
Құдайым қуат берсе енді бізге.

Өлқисса, Жүсіпбек қожаға Сара қыздың Біржанмен айтысқанын қыздың өзі осылай деп бастан-аяқ баян қылған.

Сараның сөзі:

Қызы едім Тастанбектің, атым – Сара,
Ішінен ер Қаптағай шықтым дара.
Он үште домбыра алып, сөз сөйлеп ем,
Келемін бір сүрінбей жалғыз қара.

Қолдай гөр, ер Қаптағай, ата-бабам,
Сөзімді тыңда, құрбым, келсе, шамаң.
Ақсүйек пайғамбардың тұқымы деп,
Сөзімді естірткелі келдім саған.

Тақсыр-ау, күні құрсын ұрғашының,
Билігі болмайды екен бір басының.
Тері-терсек берген соң, ит те алады,
Бұлындай берекесіз арбашының.

Өкемнің төрт түлігі бөрі де сай,
Алты ауыл аруақты үш ағам бай.

Бұлаңдап асау кердей жүрсем-дағы
Тоқтыдай борышқа кеттім, уа, дариға-ай!

Бұйрықсыз нәсіп етпес зарлағанға,
Тұңғиық сезім терең барлағанға.
Тақсыр-ау, он жетіге биыл шықтым,
Сан жүйрік ілесе алмас самғағанда.

Хан, қара шаршы топта сан сөйледім,
Көз көрмей, бәрі бекер нанбағанға.
Арсалаң, сал Ниязбек іздеп келіп,
Шошыған жүгірістен танбағанға.

Сөйледім қаз мойынды жарма-жалмен,
Өкеме ұлдай боп ем біткен малмен.
Аулында Тұрысбектің сөз сөйлестім,
Баласы Қожағұлдың Біржан салмен.

Үйінде отыр едім Тұрысбектің,
Бұл үйге Құдай айдап, дұрыс кепшін.
Қасында жеті-сегіз жат кісі бар,
«Сөйлес», – деп даусы шықты Жүнісбектің.

«Бұл үйде кім бар?» – деді келе сала-ақ.
Отыр ем домбырамды қолыма ала-ақ.
Есімбек, Маман – құтым, ер Шерубай,
Қасына еріп келген өңшең манап.

Кісі екен отыз екі жолаушымен,
Ақ үйдің жабығынан көрсем санап.
«Сүйінші, іздеген қыз осында», – деп,
Біреуін тонап жатыр жаудай талап.
Сырлаған домбырасын қолына алып,
Өн шырқап қоя берді жүндей сабап.

Тұрды атын ұстап біреу шаужайынан,
Сөзінің білдім Біржан ыңғайынан.
Толықсып, төңкеріліп, өн шырқап тұр,
Сүйтсе де, шошымадым айғайынан.

Сонда Біржанның қызды шақырып, айтқан сөзі:

Бұл үйде Сара бар ма, шықсын бері,
Іздеген келіп тұрмын Біржан сері.
Жолықпай сөзі өктемге жүрген шығар,
Ауылында Тұрысбектің өлер жері!

Сайраған Орта жүздің бұлбұлымын,
Арғынның Алтай – Қарпық ақтанкері,
Барабар сөзі теңдес адам болса,
Көңілімнің тарқаушы еді қайғы-шері,
Қырандай аспандағы желді күнгі,
Дауысымның көтерілер шықса тері.

Суырған жер танабын майталманмын,
Жасымнан маған мағлұм қыз не дері.
Алтын менен күмістің нақысындай,
Міні жоқ, бізден шығар сөз бедері.
Шатыр тік көк майсаға, бір тайды сой,
Кешікпей, шықсын үйден болса өнері.

Ақиық мұзбалақпын жерге түспес,
Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес.
Басайын аптығыңды, тез шық, Сара,
Сен түгіл өкеңдеймен болдым істес.

Бұл үйде Сара бар ма, отыр неғып?
Қарсы ұшпай, тоты құстай қанат қағып.
Желқабыз, жез тағалы еңіреуім,
Қара тер шыққан сайын кетем ағып.

Ғаламда мәшһүр болдым өлең жаттап,
Қысқартам адымыңды бір-ақ аттап.
Көмейден құйылады қайран сөзім,
Айғайлап ұран салсам «Қарқабаттап».

Сараның сөзі:

Көктемде Тұрысбектің ауылында,
Көрүші ем істің жеңіл, ауырын да.

Біржанның төңкерілген өніменен,
Ешкіөлмес ел жиылды бауырында.

Арындап дәуірлейді барған сайын,
Екпіні соққан желдей, көрдім жайын.
«Шырағым, Сара, саған не болды?» – деп,
Есімбек кіріп келді, ағатайым.

«Шырағым, Арғынға орай бар ғой Найман,
Бала едің атағыңды жұртқа жайған.
Кең жерде келістіріп душар болмай,
Қапыда қажы үйінде келді қайдан?

Тартынба енді, балам, – деді қажы, –
Адымың аттан артық шықты тайдан.
Сөзі бұлақ антұрған көрінеді,
Бар еді бір кісідей өлеңге айлаң.

Аптыққан қу Арғынды бір дөңгелет,
Ағаңа осы болсын тиген пайдаң.
Өнері ұлдан артық, қарағым-ай,
Тұрайын мен де тілеп бір Құдайдан.

Қажының өлгі сөзі болды себеп,
Қолтықтап көтере гөр, аруақ демеп.
Дулат, Сабыр, Кеншімбай, Сұртай, Жылтыр,
Жанұзақ, қолда! – дедім, – бөрің жебеп!

Аспаннан бойға түсті ғайып пірім,
Даусыма жаңғырығар тұрған жерім.
Өн шырқап, ақ ордадан шыға келдім,
Көрген соң аттан түсті Біржан серің.

Қозғадым қырмызыдан сөзді талдап,
Басында баяуладым Біржанды алдап,
Төрт қызы Тұрысбектің қасыма ерді,
Ақ үйден шыға келдім «Найман шалдап».

Таңданып, жиылған жан қарап тұрды,
 Қыз да болсам Біржанға балап тұрды.
 Көмшат бөрік, күлдөрі белбеуі бар,
 Көк торғын шапанды адам қарсы жүрді.

Түрінен мен таныдым, осы – Біржан,
 Сандалтып Орта жүзді өнмен қырған.
 Сары сұр адам екен, тым өңді емес,
 Құбылар тоты құстай әлгі антұрған.

Біржан салдың айтқаны:

Осы ма бұл Матайдың бұлбұл құсы?
 Көп іздеп, бүгін таптым жазы-қысы.
 Өуелі қазақшылап көріселік,
 Жарқыным, берірек кел, жасың кіші.

Баласың, – деді, – менен жасың кейін,
 Көріңді Біржан салдың сөзі бейім.
 «Көрісем, бері кел», – деп, сөнсіп тұрды,
 Толғанып үндемедім оған шейін.

Қыз көріспеген соң, Біржанның айтқаны:

Мен – Біржан, қызға барман аяғымнан,
 Шын қызсам, дәуірлеймін баяғымнан.
 Бері кел, ұрғашылық қылма, жаным,
 Дендеме Наймандағы саяғыңнан.

Найманның болады екен қызы надан,
 Үлгісіз қалай халық, түрі жаман.
 Ағаға іні келер біздің елде,
 Көп боп па, сұрасуға есен-аман?

Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
 Сен түгіл, сенен артық құмар маған.
 Жалымнан тұтқан қызда арман қалмас,
 Жібек жал арғымақпын тұмарлаған.
 Еркек тілін алмайтын жының бар ма?
 Адам деп сөз айтамын, Сара, саған.

СӨЗДІК

Ақ жамбы – жамбы әртүрлі пішінде (тай, тайынша, қой тұяғындай) құйылған, салмағы әрқалай ақша орнына жүрген таза, сом алтын; ақ жамбы деген қолданыс алтынның ақ түрі болуымен байланысты қолданылған.

Апшымның қуырылып – 1) есін шығару, құтын қашыру; 2) пейілі тарылды; қытымырланды.

Делбе – арба-шанаға жегілген атты жөнге салып отыратын қайыстан жасалған ұзын бау.

Дүрбілжің – белі жоғалып, мықынымен бірігіп кеткен, белі мен кеудесі, кеудесі бөксесімен тұтасқан адамның пішімі.

Жалғыз қараша – қарапайым деген мағынада.

Желқабыз – түйенің жел тиіп ауырғаны. Айтыста метафора ретінде қолданылған.

Мұзбалақ – алғыр қыран, бес жасар бүркіт

Нақыс – 1) әшекейлі ою-өрнек, нақыш; 2) ерекше мәнер, өзіндік бедер; 3) жергілікті сөз: кішкене бел, асу.

Наркескен – болаттан соғылған екі жүзді алмас қылыш.

Өлекшін – қасқыр мен иттің, жолбарыстың ұрғашысы.

Саңлақ – ұшқыр, жүйрік; елден ерек, озат; ерекше.

Шаужайы – аттың шылбыры мен тізгінінің түйіскен жері.

Ру аттары:

Арғын – Орта жүз құрамындағы тайпа.

Керей – қазақ халқын құраған ежелгі түркі тайпаларының бірі. Шежіре деректері бойынша, Орта жүз құрамындағы Керей тайпасы Абақ Керей, Ашамайлы Керей деген екі бөлімге бөлінеді.

Қаракесек – Орта жүздегі Арғын тайпасының «Бес Мейрам» аталатын рулар бірлестігіне кіреді.

Найман – қазақ халқын құраған Орта жүз құрамындағы ежелгі тайпалардың бірі.

Артық болмас білгенің

Сал мен сері – қазақ мәдениетінде Біржан сал, Ақан сері деп бөліп атайды. Олардың екеуі де – ақын, композитор. Тек олардың бір-бірінен айырмашылығы: өздерін ұстауы мен киім ерекшелігінде. Салдың киімдері ерекше қызылды-жасылды, көзге бірден түсетін түстерден тігілген. Өздерін ерке ұстайды, ауыл шетіне келген кезде, жатып алатын болған. Оларды өнері үшін құрметтеп, көтеріп алып келетін. Осындай «әдетіне» байланысты сал атанған. Ал сері Еуропа халықтарындағы «рыцарь» деген ұғымға келеді, олар киген киіміне үлкен талаппен қараған. Бірнеше өнердің түрін меңгерген, сән-салтанатымен жүретін болған.

1. Айтысқа жанрлық тұрғыдан анықтама беріңдер. Айтыстың әр түріне сипаттама беріп, өзіндік ерекшелігін көрсетіңдер.
2. Ақындар айтысының ерекшелігі қандай? Қандай айтыскер ақындарды білесіңдер?
3. «Біржан – Сара» айтысы айтыстың қай түріне жатады? «Біржан – Сара» айтысының қазақ әдебиетінде ең үздік, көркемдігі жоғары айтыс деп бағалануының сыры неде деп ойлайсыңдар?
4. Біржанның өзіне дейінгі ақындардан өзгешелігі неде?
5. «Біржан – Сара» айтысына сюжеттік-композициялық талдау жасаңдар.

1. «Біржан – Сара» айтысында кездесетін аң-құс атауларын тауып, оларды не себепті өз сөздеріне қосқанын түсіндіріңдер.
2. Айтыстан ақындардың бір-біріне берген бағаларын тауып, сызбаны толтырыңдар.

Сараның бейнесі

Сараның өз сөзінде	Біржанның сөзінде

Біржанның бейнесі

Біржанның өз сөзінде	Сараның сөзінде

1. Хрестоматиядан «Біржан – Сара» айтысының жалғасын оқыңдар. Айтыста кімнің жеңгенін және оның жеңуінің себептерін айтыңдар.
2. «Біржан – Сара» айтысындағы қос ақынның тіл шеберлігі, көркемдігі, тапқырлығы туралы әңгімелеңдер.
3. Қазақтың әнші-ақындарының дәстүрін жалғастырған Біржан Қожағұлұлы не себепті «Біржан сал» деген атқа ие болды?
4. «Біржан – Сара» айтысымен осы күнгі айтыстарды салыстырыңдар.
5. Жиенқұл айтыста қалай бейнеленген? Қандай көркемдік тәсіл қолданылған?

1. Айтыскер ақындарға төн қасиеттерді көрсетіңдер.

2. Өздеріңе мағынасы түсініксіз сөздердің сөздігін құрастырыңдар.
3. Айтыстың сюжеттік-композициялық құрылымына талдау жасаңдар.
4. Көркемдегіш құралдарды тауып, кестені толтырыңдар.

Көркемдегіш құралдар	Мысалдар
Теңеу	
Эпитет	
Метафора	
Ирония	

5. Біржанның өнші-ақын, айтыс ақыны екенін қалай дәлелдейсіңдер?
6. Біржан мен Сараның айтыстағы іс-әрекеттерін, мінез-құлықтарын сипаттап жазыңдар.

1. Бүгінгі айтыс өнерінің дәрежесі мен деңгейі қандай?
2. Айтыстың болашағы жайлы өз пікірлеріңді айтыңдар.
3. Айтыста көтерілген қоғамдық-әлеуметтік мәселелер нені аңғартады? Өйел теңсіздігі туралы айтылған жолдарды табыңдар.
4. Біржан мен Сара бейнесін берудегі ақындық шеберлікке мән беріп, ерекшелігін түсіндіріңдер.
5. Қазіргі айтыстағы қоғамдық-әлеуметтік мәселелердің көтерілуі туралы дебат ұйымдастырыңдар.

1. «Айтыстың тәрбиелік мәні» тақырыбында ток-шоу бағдарламасының жоспарын, сұрақтарын құрып, топта талқылап, бағдарламаны жүргізіңдер.
2. Біржанның мақсаты Сараны кемсіту, төмендету ме? Айтыста сол заманның қандай шындығы көрініп тұр?
3. «Біржан – Сара» айтысының өзіне төн қандай ерекшеліктері бар?
4. Бұрынғы айтыстар мен қазіргі айтыстарды салыстыра отырып, ұқсастықтарына және айырмашылықтарына талдау жасаңдар.

Бұрынғы айтыста	Қазіргі айтыста
<ul style="list-style-type: none"> • Ру атынан сөйлейді • Дене мүшелеріндегі кемістіктерді айта береді 	<p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>

- «Айтыс – сөз барымтасы» деген тақырыпта айтыстың идеясын ғаламдық тұрғыдан талдап, өдеби эссе жазыңдар.
- Қазіргі айтыстағы қоғамдық-әлеуметтік мәселелер туралы дебат ұйымдастырыңдар.

ДӘУЛЕТІМ

Оразалы:

Енді Ораз ақсыншы,
 Ағын судай аға алса.
 Көрсін мына Дәулетім,
 Мінімді бүгін таба алса.
 ...Дулат бабамның тойында,
 Мен осылай сөйлеймін.
 Булығып босқа тығылмай,
 Сылдыр судай сұйылмай.
 Өйтпесем, мені кешірмес
 Атам Жамбыл, Сүйінбай.
 Құлан аяңға салайын
 Құлмамбеттен қалған құлындай¹.

Сұрақ: Оразалы Досбосынов (1975–2005) – айтыс ақыны. Ол 2003 жылы Дулат Бабатайұлының 200 жылдығына орай өткізілген айтысқа қатысқан. Берілген үзінді арқылы оның қай ақынмен айтысқанын анықтаңдар, оның Дәулетім дегені қай ақын?

a) Дидар Қамиев	c) Дәулеткерей Көпұлы
b) Серікзат Дүйсенғазин	d) Шынболат Ділдебаев

Оқушы күнделігі

«Біржан мен Сара» айтысын оқығаннан кейін қандай әсерде болдыңдар? Осы айтысты бүгінгі заманмен үндестіру қажет болса, оны қалай өзгертер едіңдер? Ойларың мен ұсыныстарыңды жазыңдар.

¹ Қазақ өнерінің антологиясы. 25 томдық. Айтыс. Т. VI. Тәуелсіздік кезеңіндегі айтыс. – Астана: Күлтегін, 2014. 99–100-беттер.

Оқу сауаттылығы

- 1) Қызы екен Тастанбектің ақын Сара,
Бөйгеден күнде келген жалғыз қара.
Қыз да болса, адамның жүйрігі екен,
Көрмедік сөзді адамда ондай дана...

Сұрақ: Адамның жүйрігі деген қолданыс нені білдіреді?

- a) Тез жүретін адамды айтқаны.
- b) Бөйгеден озып келген деген сөз бар, яғни жылдам адамды айтқаны.
- c) Бөйгеден оза шауып келген дегенді айтқаны.
- d) Ақын Сараның жақсы қасиеттері үшін ерекшелеп айтқаны.

- 2) – Сара да болар – дейді, – сөзге мығын.
Айтысып, Сараменен қылсақ шығын.
Найманның асыранды бұлбұл құсы,
Сараның айттырармын барлық шынын.

Сұрақ: Адам қалайша асыранды бұлбұл болады? Ақынның бұлай айтуының қандай себебі бар?

- a) Бұлбұл сайрайды, ақын Сараны осы құсқа теңегені.
- b) Ақын Сараға жоғары баға бергені.
- c) Сара – Найманның ақыны, сондықтан бүкіл ел-жұртының аялап, қадірлеген адамы, соны айтқаны.
- d) Қарсылас ақынды бұлбұлдай сайратармын дегені.

- 3) – Өнімді жіберейін он екі звод, – делінген.

Сұрақ: Осы қолданыстағы звод сөзі қалай сөзбен байланысты болуы мүмкін?

- a) орыстан енген взвод сөзі, ол мағынасы әскери бөлімше деген мағынаны білдіреді
- b) завод
- c) ақын өз еркімен қолданған
- d) бір буынды сөз керек болған

Ғаламтор

Ғаламтордан немесе телеарналардан «Біржан сал» фильмін, Сара Тастанбекқызына арналған хабарларды тамашалаңдар. Сыныпта фильмнен алған әсерлерің туралы пікірлесу ұйымдастырыңдар.

I бөлім бойынша

ТЕСТ

1. XI ғасырға дейінгі түркі тілдес халықтардың қоғамдық ой-санасында орын алған рухани құндылықтарды тұтас қамтыған көркем шығарма.
  - a) «Аяз би»
  - b) «Қобыланды батыр»
  - c) «Алып Ер Тұңға»
  - d) «Құтадғу білік»

2. Жүсіп Баласағұнға «Құтты білік» кітабы үшін берілген атақ.
  - a) Ұлы данышпан
  - b) Бас ұстаз
  - c) Хас хажыб
  - d) Мемлекет қайраткері

3. «Біржан мен Сара» айтысынан алынған үзіндідегі көркемдегіш құралды табыңдар.

*Ақшық мұзбалақпын жерге түспес,
Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес.*

  - a) Теңеу
  - b) Эпитет
  - c) Метафора
  - d) Қайталау

4. Тұлғаларды өмір сүрген жылдарымен сәйкестендіріңдер.

1. Өл-Фараби	1. 1093–1166
2. Ахмет Ясауи	2. 1675–1768
3. Ақтамберді жырау	3. 870–950
4. Міржақып Дулатұлы	4. 1858–1931
5. Шәкәрім Құдайбердіұлы	5. 1885–1935

  - a) 1–3, 2–1, 3–2, 4–5, 5–4
  - b) 1–1, 2–2, 3–3, 4–4, 5–5
  - c) 1–2, 2–1, 3–3, 4–4, 5–1
  - d) 1–5, 2–1, 3–2, 4–3, 5–4

5. Сарамен айтысуға арнайы іздеп келген кім?
  - a) Төребай
  - b) Біржан
  - c) Ақан
  - d) Шашубай

6. Қазақтың Нострадамусы деп аталған қай би?

- a) Майқы
- b) Мөңке
- c) Әйтеке
- d) Сырым

7. Тұлғалар мен олардың ерекшеліктерін сәйкестендіріңдер.

1) Сырым Датұлы	a) елші, би, пешен
2) Жүсіп Баласағұн	b) жырау, би, пешен, Абылай ханға қамқоршы
3) Мөңке Тілеуұлы	c) батыр, би, пешен
4) Төле Әлібекұлы	d) хас хажыб
5) Қаз дауысты Қазыбек	e) би, пешен, әулие
- A) 1a, 2e, 3c, 4d, 5b
 B) 1e, 2c, 3d, 4a, 5b
 C) 1c, 2d, 3e, 4b, 5a
 D) 1b, 2c, 3e, 4d, 5a
 E) 1d, 2a, 3c, 4, b 5e

8. Ежелгі және орта ғасыр мұраларын тарихи дәуірлер бойынша сәйкестендіріңдер.

1. «Диуани хикмет»	a) Қараханид дәуірі
2. «Күлтегін»	b) Ислам діні енген кездегі орта ғасырлар (VIII–X)
3. «Алып Ер Тұңға»	c) Көне түркі дәуірі (VII–VIII)
4. «Құтадғу білік»	d) Б.з.б. VIII–III ғғ.
5. «Қорқыт ата кітабы»	e) Ислам дінін енген орта ғасыр (XII)
- A) 1a, 2b, 3c, 4d, 5e
 B) 1e, 2c, 3d, 4a, 5b
 C) 1c, 2a, 3d, 4e, 5b
 D) 1d, 2e, 3c, 4d, 5a
 E) 1a, 2d, 3c, 4e, 5b

9. Әнет баба қай жылдары өмір сүрген?

- a) 1894–1938 жылдары
- b) 1628–1723 жылдары
- c) 1845–1904 жылдары
- d) 1682–1766 жылдары

10. Тәуке ханның шақыруымен «Жеті жарғыны» жасауға атсалысқан билердің толық тізбесін белгілеңдер.

- a) Майқы, Әнет, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Мөңке
- b) Әнет, Әйтеке, Төле, Қазыбек
- c) Әйтеке, Төле, Қазыбек
- d) Төле, Әйтеке, Қазыбек, Сырым

II бөлім

ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Шындық – ақиқат, дұрыстық деген ұғымдармен сабақтас. Ал ол өмірде орын алған оқиғалармен байланысты айтылғанда, тарихи шындық деңгейіне көтеріледі, сондықтан маңызы жоғары. Ақындар мен жазушылар жеке өздерінің көңіл күйлерін жырлаумен шектелмейді, олар қоғам қайраткерлері ретінде халықтың басынан өткен тарихи оқиғаларды жазады, солайша өздерінің азаматтық үндерін қосады. Тарихи шындықтың ұрпақ санасында мәңгілікке сіңуін ойлайды, осы мақсатты орындау үшін көркемдікке жүгінеді. Тарихи оқиғаны шынайы жеткізуде шындықты айта отырып, сонымен бірге суреттеулерде жазушылық көркем ойлар да орын алады. Көркем ойлар әр жазушыда өзінше көрінеді. Шығармалар сонысымен дараланады.

НЫСАНБАЙ ЖЫРАУ (1822–1883)

Кенесары – Наурызбай жорығы туралы кейінгі талай ақын түрлі өлең шығарса да, дәл Нысанбай жеткен өріске жеткен емес. Нысанбай жырында оқушының көз алдында ағып отырған қандай қызулы, жанды шындық бар.

(Мұхтар Әуезов)

Нысанбай Жаманқұлұлы – ақын, жырау. Ол қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісте бастан-аяқ болған. Оны жырауларға қосатын екі сипат бар: бірі – ханның қасында жүріп, қажет кезде ақылын да, сынын да айта білуі. Екіншіден, ол – Кенесары ханның қол астындағы жауынгер. Бірақ сонда да қазақтың көрнекті жазушысы Мұхтар Әуезов Нысанбай мен Бұқар жырауды салыстырып, Бұқар жырау

туралы: «...жырау көбінесе кісілігі мол, ойшыл болған. Өрттей өлеңді сөзімен Абылайдың ақылшысы болып кеткен. Сондықтан ол әңгімелі өлеңді бойына лайық көрмей, көбінесе өсиет есебінде толғау айтып, соны дағды қылған. Бұл жағына келгенде, өз міндетін әбден түсініп, кейінгіге қызықты белгі тастаған Нысанбай», – деген. М.Әуезовтің бұл сөзінде Бұқар жырауға келетін кемдік жоқ, ғалым Нысанбай ақынның жырында тарихи жағдайлардың шынайы баяндалғанын айтқан.

«Кенесары – Наурызбай» жырында Кенесары ханның қазақ халқының тәуелсіздігі үшін отаршыл орыс патша саясатына қарсы шыққаны айтылады, осы мақсатқа жету жолында ол көрші қырғыз халқының да өзіне қосылғанын қалаған. Өз дегені болмай жатқан соң, оларға күш те қолданғаны белгілі. Осындай жағдайды көріп жүрген Нысанбай қазақ жағында болса да, біржақты пікір айтпаған, екі халыққа тең ақын ретінде сөйлеген. Қырғызды орынсыз кінәламаған.

Нысанбай жырау жырлаған «Кенесары – Наурызбай» жырының көркемдігі туралы кезінде М.Әуезов, Х.Досмұхамедов, т.б. жазған. М.Әуезов: «Өлеңдері – ерекше отты келетін соғыс суреттері мен айтыс, талас сөздер», – деп, ерекше мән берген.

Нысанбай жыраудың «Кенесары – Наурызбай» жырынан басқа «Черняевтің Ташкентті алуы», «Күнімжанның оралуы», «Наурызбайдың сауалына жауап» деген толғаулары, Сайдақ қожамен айтысы, т.б. шығармалары бар.

«Кенесары – Наурызбай» жыры туралы. Бұл жыр алғаш рет 1875 жылы С.Жантөрин мен Т.Сейдалиниң аудармасымен «Записки Оренбургского географического общества» журналының 3-бөлімінде басылды. Қазақ тілінде 1912 жылы Қазан қаласындағы университет баспаханасында Жүсіпбек Шайхысламұлы жарыққа шығарған «Қисса-Наурызбай төре Қасымұғлы Қасым Абылайханов» деген атпен жарық көрді. 1923 жылы Халел Досмұхамедұлы Ә.Диваевқа Жүсіпбек Басығарин берген «Кенесары – Наурызбай» нұсқасын Ташкент қаласынан жариялатқан. Халел Досмұхамедұлы осы жырды жарияламас бұрын әбден зерттеген, сондықтан жырдағы әр кейіпкерге, әр жер-су атауына, оқиғаларға түсінік жазған. Осы нұсқа кейін, яғни 1924 жылы Мәскеуден Нәзір Төреқұловтың алғы сөзімен жарық көрген.

Бұл жыр 1938 жылы торғайлық Қашқынбай Қараевтан да жазып алынды. Жыр Кенесары – Наурызбай көтерілісінің шырқау биігіне жетіп, өлсіреген кезінде, Кенесарының патша әскеріне тойтарыс бере алмай жатқан сәтті суреттеген.

Жыр кейінгі ұрпаққа ауызша тараған, сондықтан Жүсіпбек Шайхысламұлы мен Жүсіпбек Басығарин екеуінің жеткізуінде айырмашылық бар. Жүсіпбек Басығарин Кенесары көтерілісіндегі жағдайларға қатысты өз ойын қосқаны байқалады.

Жыр тарихи оқиғаға арналған және жырау оны реалистікпен баяндаған. Жанр бойынша, бұл – тарихи жыр. Шығармада соғыстың болған жерлері, Кенесарыны қолдаған, оған ерген батырлар, жағдай – бәрі шынайы суреттелген.

Мұнда батырлық жырдың да өсері байқалады, алайда одан айырмашылығы бар. Батырлық жырға тән сарындар, атап айтқанда, ата-ананың перзентсіздік зарын тартқаны, болашақ батырдың дүниеге келуіне ғажайып күштердің араласуы, оның ерекше өсіп-жетілуі, өскен соң, өзіне қалыңдық іздеуі, алдын ала құда түсу сарындары «Кенесары – Наурызбайда» жоқ. Бұл тарихи жыр болғандықтан, кейіпкерге көмектесетін ғажайып көмекшілер де жоқ.

Сондай-ақ батырлық жырларда гипербола жиі қолданылды. Ал тарихи жырда ол бәсең.

«Кенесары – Наурызбай» жыры лирикалық сипатта жырланған, яғни кейіпкерлердің көңіл күйін жеткізуде ерекшелік бар. Кенесары хан мен оның бауыры, әрі жауынгері, ең сенімді адамы Наурызбайдың сын сағаттағы көңіл күйін жеткізуі шебер.

Жырдағы тарихи шындық пен көркемдік шешімнің байланысы. Бұл поэма Кенесарының соңғы жорығын шынайы суреттеуімен құнды. Жырдың көркемдік шешімі кейіпкерлердің қалай сомдалуымен байланысты, яғни сол арқылы автордың көзқарасы танылады. Ал бұл шығармада халық батырларының образдары толық сомдалған. Автор қазақ пен қырғызға тең ақын болып сөйлесе де, Кенесары мен Наурызбайдың да бейнелеріне көлеңке түсірмеген, яғни олардың қадір-қасиетін кеміту жоқ. Мәселен,

Наурызбай кірді қамалға
Жанған оттай бұрқылдап.
Көк дөнен ат астында
Ор қояндай бұлтылдап;
Батырлардың найзасы
Найзағайдай жалтылдап.
Мұнан кірген батырлар
Онан шықты алқындап, –

деп, оны қас батыр кейпінде суреттелген.

Автор Кенесары мен Наурызбайды айтқан кезде «Бұл сапарда жар болды Хан Абылай бабасы» деп те айтады. Сонымен бірге Наурызбайдың ерлігін көрсетуде батырлық жырға тән тізбектеліп суреттелген көріністер бар. Бидар өледі. Ал оның баласы Ораздың әйелі Наурызбайдың қолына түсті, осыны кек қылған соң, екі арада тағы соғыс болады. Мұнда да Наурызбай жеңеді. «Наурызбайдың ерлігін қырғыз, қазақ сөкпеді» делінген. Демек, осындай көріністерді суреттеуінен шығарманың көркемдік шешімі танылады.

Әдебиет теориясы

Автор (лат. Autor –жаратушы, негізін қалаушы) – өнер туындысын жасаушы, қаламгер. Ол – өзінің туындысы арқылы дара көркемдік тұлғасын танытатын шығармашылық иесі. **Автор бейнесі** шығармада тікелей көрінбейді. Бірақ ол ұсынып отырған көркем туындыдан автор бейнесі сезіліп отырады. Өйткені оның шығармаға өң, мазмұн дарытуда идея мен тілдік-стилистикалық қолданыстары ерекшелейді. Осылайша автор бейнесі шығармада идеялық-стилистикалық тұтас-тандырушы болып шығады. Оның өмірге, қоғамға деген көзқарасы оқырман жүрегіне жетеді.

Авторлық стиль – әр ақын-жазушының ешкімге ұқсамайтын, өзін өзгелерден даралайтын көркем шығарма жазудағы ерекшелігі. Стиль – жазушыны басқа қаламгерлерден ерекшелетін суреткерлік ерекшелігі, тақырып таңдауы, образ сомдауы мен сюжеттерді шебер жымдастыра білуімен дараланады.

Кейіпкер – көркем шығармада суреттелетін оқиғаға қатысушы. Оның іс-әрекетінде ол өмір сүретін дәуірдің ерекшеліктері, сипаты жинақты түрде шоғырланады және жеке адам ретінде өзін даралайтын әрекеттері де болады.

Образ – көркем бейне. Образ жанр сипаты мен көркемдік әдістердің таңдалуына қарай сомдалады. Сондықтан жырларда эпикалық образ, лирикалық шығармаларда лирикалық образ, сатиралық шығармаларда сатиралық образ, сондай-ақ, көркемдік әдіс бойынша реалистік образ және романтикалық образ деп, т.т. жіктеледі. Образ кейіпкерлерге жүктелген міндет арқылы көрінеді. Демек, образ шығарманың жанрына байланысты және ол кейіпкерлерге жүктелген міндет арқылы көрінеді.

Артық болмас білгенің

Кенесары Қасымұлы (1802, Көкшетау өңірі – 1847, Қырғызстан, Жетіжал жотасының оңтүстік алабындағы Кекілік-Сеңгір аңғары) – мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы, қазақ халқының 1837–1847 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалысының көсемі, қазақтың соңғы ханы. Шыңғыс ханның 27-ұрпағы, Абылай ханның немересі.

Ол қазақ халқының Абылай хан заманында қалыптасқан мемлекеттілігін қалпына келтіруді мақсат еткен. XIX ғасырдағы Орта Азия халықтарының зердесінде мәңгі өшпейтін із қалдырды. Оны кенже інісі Наурызбай мен қарындасы Бопай қолдады. 1847 жылы ол қырғыз жеріне жетіп, өзін Абылай сияқты хан ретінде тануды талап етті.

Кенесары Қасымұлы қазақ елінің тәуелсіздігі жолында ұлы күрескер болған.

КЕНЕСАРЫ – НАУРЫЗБАЙ

Дүрі жауһар данасы,
Өркімнің Алла панасы.
Жан біткенге несібе –
Дарияның аққан саласы.
Үйсіздерге үй болған,
Би – отанның ханасы.
Кенесары, Наурызбай –
Абылай хан-ды бабасы,
Өуелгі мекен-тұрағы –
Көкшетаудың даласы.
Жазғы жайлау қонысы –
Ұлытаудың саласы.
Өте залым болмаңыз,
Мұсылманның баласы.
Ақырында олардың
Қырғыздан болды қазасы.

Кенесары ер болды,
Ел ішінде бір болды.

Қашқан, босқын жиылып,
Өз алдына қол болды.
Жұртқа тиіп кесірі,
Өркімдерге сор болды.
Қарсы келген адамның
Көзінің жасы көл болды.
Ақылменен іс қылмай,
Ақырында қор болды.
Қырғызға барып қырылып,
Ит пен құсқа жем болды.
Абылай ханның баласы
Асып туған Қасым-ды.
Арғы тегін сұрасаң,
Шынжыр қатар асыл-ды.

Саржан атқа мінген соң,
Төренің бағы ашылды.
Қарсы келген егесіп
Дұшпанның көңілі басылды.

¹ Қазақтың 100 поэмасы. – Алматы: Жазушы, 2013. Т. 1. 25–66-беттер.

Жалғыз Саржан не болар,
Есенгелді қосылды.
Кімге апарып теңейміз
Наурызбай сынды жасынды?!
Кенесары, Наурызбай
Атағы шықты аңқылдап.
Жауды үркітіп, қашырды.

Ақ алмастай жарқылдап,
Зөресін алды дүшпанның,
Найзағайдай шартылдап.
Қасына ерген төлеңгіт
Олжаға батты қарқылдап.
Кенесары, Наурызбай
Мұсылманға жан тартты.
Ерегескен дүшпанның
Жылқысын алып, зарлатты.
Азырақ күн бақыты
Жанған оттай қаулапты.
Бір күндері болғанда
Тортөбел атын ұрлатты.
Бас себебі сол болып,
Қырғызға қарай жол тартты.
Іргелі жұртқа кез болып,
Батырларды қан тартты.

Көзімен көріп, бұл сөзді
Нысанбай еді жырлаған.
Бар күнөсі қырғыздың –
Жалғыз атты ұрлаған.
Атын алған қырғызға
Хан үйінде жынданған.
Ерегеспен бұздырды
Қанайдың тамын сырлаған.
Күмісті садақ, алтын оқ
Кенекең жауға жолықты.
Ақ білегін сыбанған
Балуанды тойға жолықты.

Алыстан тоят көздеген
Ақ сұңқарға жолықты.
Айшылықты бір басқан
Хас тұлпарға жолықты.
Асқындаған пейілінен
Кенекем зорға жолықты.
Нөкерімен теп-тегіс
Бір ажалға молықты.

Ұсталар алар қолына
Қышқашы мен балғаны.
Тасқан нәрсе төгілер,
Бұл сөздің бар ма жалғаны?
Қырғыздан қорлық көрген соң,
Кененің көп-ті арманы.
Іледен өтіп жөнелді,
Өр Дулатқа барғалы.
Сол Дулатпен қосылып,
Қырғыздан кегін алғалы.
Барып еді, өр Дулат
Барғанын қабыл алмады.
Кене ханның сөзіне
Құлағын да салмады.
Асаулар үзді шідерді,
Сыйламай Дулат жіберді,
Сиынып барған елінен
Кене хан үзді күдерді.
Дегені болмай қалған соң,
Қабағы ханның түнерді.
Күздің күні болған соң,
Қырғызға қарап үдерді.
Қазан айы болғанда
Қатуланды, қаттанды.
Іріктеп алған ерлермен
Хан қамаудан аттанды,
Құз асып қалың Шөңгірден,
Қосшы деген ел жатты.
Қоқилатып қырғыздар,

Қос-қосқа бөліп таратты.
 Қалшаны ұстап байлатты,
 Хан болып халқын меңгерген.
 Қарадан шыққан хан еді
 Нашарды зорға теңгерген.
 Қалшаға қырғыз баласы
 Жалынып қана күн көрген.
 Тартуына іркілмей
 Отаулатып қыз берген.
 Қисайған жыға түзеліп,
 Кененің ісі жөнделген.
 Қоқаннан ауған көп
 Дулат, Қарағаштай ел келген.
 Мәмбеттің ұлы Байұзақ,
 Балқожа, Медеу ер келген.
 «Жауың қайда? Мен – жолдас», –
 Хан Кенеге дем берген.

Сол елменен күшейіп,
 Төрелер жайды қанатты.
 Қарағаштай көп жұртты
 Хан аузына қаратты.
 Аттансын деп көп қосын,
 Жұртқа салды санатты.
 Сайлап алды ақ алмас,
 Тастан қайтпас болатты.
 Сегіз мыңдай кісі боп,
 Өңшең байыр манапты.
 Бұл сапарда Наурызбай
 Таудан үлкен талапты.

Үш қамалды бір бұзып,
 Қырғызды жаман талатты.
 Қырғыздан түскен олжаға
 Бір төлеңгіт бармады.
 Бұл сапарда қазақтан
 Біреу олжа алмады.
 Көп Дулатты хан Кене

Ақылменен алдады.
 «Қызыл тұмсық болсын», – деп,
 Олжамен аузын қандады.
 Екіншілей аттанды,
 Естіген Дулат қалмады.
 Олжаға мырза дегеннен,
 Жалғызы қалмай, аңдады.
 Тау суындай сарқырап,
 Байұзақ келді төменнен.
 Көңілі бітті айқасып,
 Кенесары зеренмен,
 Телімдес болып олжаға
 Наурызбай – асыл беренмен.
 Он екі мың өскермен
 Тағы аттанды кемерден.
 Зеңбірегін асырды
 Абылай аспас кезеңнен.
 Құлақ шыңдап, көз тұнды,
 Ақыл, айла, өнермен
 Кенесары, Наурызбай
 Атадан асты дегенмен.
 Абылай аспас асудан
 Асамын деп өрледі.
 Оңайлықпен қазаққа
 Асуды қырғыз бермеді.
 Өр жерлерден құралып,
 Қырғыздың қолы кернеді.
 Бесінге дейін атысып,
 Қазақтың өлі келмеді.

Қарабалта, Соқылық
 Аңғарынан шаң асты.
 Қырғыз-қазақ екі жар,
 Ескі жолға таласты.
 Сол уақытта хан Кене
 Амалынан адасты.
 Қырғызды айдап шыға алмай,
 Батырлар сонда бір састы.

Үйінде еркек қалдырмай,
 Қырғыз да шыққан айдатып.
 Соғысты қылды қазақпен,
 Төскейде атты ойнатып.
 Қызықсын деп асуға,
 Қазына төкті жайнатып.
 Асуға текті тайғақ қып,
 Қазанға суды қайнатып.
 Абылай аспас асудан
 Асамын деп өктеді.
 Асуын тастап қырғыз да,
 Бас қамын қып кетпеді.
 Ойдан атқан зеңбірек
 Тау басына жетпеді.
 Жесір менен мал алып,
 Бұл сапар олжа етпеді.

Сол уақытта хан Кене
 Жар етті Жаппар иені.
 Аза болып сол жерде,
 Алдырды екі түйені.
 Шөгеріп салып, түйеге
 Зеңбірегін сүйеді.
 Тұрғызып қойып атса да,
 Сонда да тауға тимеді.

Атасы өткен Абылай,
 Тілеуді берген бір Құдай.
 Былтырдан алған басшысы –
 Шапырашты Бұғыбай.
 «Бұғыбай басшы қайда?» – деп,
 Шақырып алды Наурызбай!
 – Өй, Бұғыбай, Бұғыбай,
 Қорлық болды бұ қалай?
 Жол таба алмай қамалдық,
 Амал тапшы бұған-ай!
 Былтыр өзің келгеннен
 Ханның алдың жарлығын.
 Тар жол, тайғақ кешуде

Қолдың алдың жабдығын.
 Бір ізіңнен жүргіздің
 Үш алаштың барлығын.
 Жалғыз жолдан аса алмай,
 Тастың тарттым зарлығын.
 Бұл сапар алдым ашылмас,
 Дүниенің шектім тарлығын.
 Сасқан жерде жол тауып,
 Білінуші еді нарлығың.
 Осы бүгін, Бұғыбай,
 Қырғыздың көрдім қорлығын,
 Алатаудан аса алмай,
 Қазақ жолы байланды,
 Бес күн ұдай атысып,
 Түгесіп келдім айламды.
 Осындайда болмаса,
 Көремін қашан пайдаңды?
 Осы бүгін күн батпай,
 Көрсетші қанат жайғанды.
 Тау басында қырғызға
 Бір тигізші найзамды.
 Айналайын Бұғыбай,
 Аралатшы майданды!

Бұғыбай сонда сөйлейді:
 – Қысылып тұр-ау жанымыз,
 Тау басына жете алмай,
 Болмады, сірә, сөніміз.
 Жауыңды шаншып беруге
 Келмейді, Науан, өліміз.
 «Жол тап» – деген сөзіңнен
 Төгіле қалмас арымыз.
 Көп кешікпей, Науанжан,
 Ханға таман барыңыз.
 Баруға көңілің тілесе,
 Ханнан жарлық алыңыз.
 Томағамды сыпырып,
 Қамау тасқа салыңыз.

Мұны естіп Наурызбай,
 Алдына барды Кененің –
 Түсі суық тартқанда
 Төрт қырланған жебенің,
 Ажал оғы келгенде
 Қорғаны болмас көбенің.
 Қолына толды қырғыздың
 Басы тау мен төбенің.
 Рұқсат берсең, Кенеке,
 Барайын соған деп едім.
 Салатұғын алдыма
 Бұғыбай басшы ер еді.
 Өдіре қалғыр Алатау,
 Асуға қиын жер еді.
 Қамалын барып бұзайын,
 Кенеке, жауап бер, – дейді, –
 Отыз жігіт сайланып,
 Қасыма менің ер, – дейді, –
 Тау басына барған соң,
 Ойынымды көр, – дейді.
 Кене хан сонда сөйлейді: –
 Дұшпаннан бітсін ар, – дейді. –
 Қолдағы өңшең батырдан
 Іріктеп бөрін ал, – дейді. –
 Көңілің шапса, Науанжан,
 Ертерек сонда бар, – дейді. –
 Екі-үш жүздей кісімен
 Ойынды барып сал, – дейді.

Наурызбай тағы сөйледі:
 – Алладан жәрдем күтейін,
 Ата-бабам жар болса,
 Бір мұратқа жетейін.
 Былтырғы қылған азасын
 Қырғыздың бүгін етейін.
 Екі-үш жүз кісі көбірек,
 Онша алып, тақсыр, не етейін.
 Өскерден отыз батырды

Іріктеп алып кетейін.
 Төңірі қосса, қырғызға
 Бір тамаша етейін.
 Қиын жерде хандарға
 Болады сүйеу қарашы.
 Қысылған жерде өркімнің
 Төңірім болсын панасы.
 Көп кісі қаптай шабуға
 Арқаның бар ма даласы?!
 Аз кісіге жақсы екен
 Алатаудың арасы.
 – Мақұл, – дейді хан Кене
 Наурызбайдың сөзіне.
 Сол уақытта Науанның
 Жан көрінбес көзіне.
 Иесі тілек қылған соң,
 Береді рұқсат өзіне.
 Қайтармады меселін
 Ұмтылып тұрған кезіне.
 Қауырсынды, қанатты,
 Таудан үлкен талапты,
 Ер көңілді, қалма! – деп,
 Жұртқа салды санатты.
 Қалың қолдан саралап,
 Алады өңкей манапты,
 Ерегескен соғыста
 Тастан қайтпас болатты.
 Тауға қарсы түйлікті,
 Сұңқардай жиып қанатты
 Отыз жігіт жөнелді –
 Төмам қолдың беглері.
 Бұғыбайды басшы ғып,
 Қиын жолды көргелі;
 Тау басында қырғыздың
 Жазасын барып бергелі;
 Қамалын бұзып, жол салып
 Бейітін ашып келгелі.
 Жаз жайлауы сары дала,

Қыс қыстауы Қарғалы.
 Наурызбай кетті бөлініп,
 Тау басына барғалы;
 Қамалып тұрған қырғызға
 Бір бүлікті салғалы.
 Кенесары бастығы,
 Төменде тұрып қалғаны.
 Талап етіп ұрынды
 Жаңадан бір жол салғалы.
 Сауысқанның аласы,
 Ағынан көп қарасы.
 Кене хан сонда сөйлейді
 Абылай ханның баласы:
 – Қол көрінбес шаң болды
 Алатаудың арасы.
 Қарағаштай көп қазақ,
 Ханға болдың қарашы.
 Ойда қоқан, қырда орыс,
 Хакім болды қаласы.
 Кімнен таяқ жегендей
 Біздің қазақ баласы!
 Алдырып жүрген дұшпанға
 Ауызының аласы.
 Дін мұсылман әлеумет
 Бірге мінсе кемеге,
 Үш алаштың баласы
 Тізгінін берсе Кенеге,
 Ер басына аяқтай
 Тас көтерсек жебеге,
 Тау басына шығатын
 Жол салмасқа немене?!
 Байұзақ датқа түйсініп,
 Бұл жауаптың тегіне,
 Айтайын деп бір сөзді,
 Жетіп барды көбіне.
 Ханның көңілі соғады
 Таудан бір жол саларға.
 Бір талапқа бет қойды

Тау басына барарға,
 Бекініп жатқан қырғыздың
 Қамалын бұзып аларға.
 Ұят шығар төреден
 Бөлініп біздер қаларға.

«Өйтелік» деп Байұзақ,
 Қамшы басты бекерге.
 Таудан жолды салайық,
 Жабыл! – деді нөкерге.
 Аттан түсіп алдымен,
 Өзі бір тасты көтерді.
 Басшы болды Байұзақ
 Бір қайратты етерге.
 Байұзақ аттан түскен соң,
 Қасына түсті ханымыз.
 Ханымыз аттан түскен соң,
 Төгілер болды арымыз.
 Бұзбасақ та ол тауды,
 Түсе қалдық бөріміз.
 Жабырласып қол қойдық
 Жасымыз бен көріміз.
 Сол уақытта қарасақ,
 Тау басынан шу шықты.
 Қаптаған қара тұмандай
 Мұнарланып бу шықты.
 Бу десек, – мылтық түтіні,
 Отыз көкжал бөрімен
 Наурызбай төре сол шықты.
 Бір кезеңге таластық,
 Жау жоғары, біз төмен.
 Жеткен екен қамалға
 Наурызбай атты сұр берен.
 Қарқарадай астында
 Байұзақ берген көк дөнен.
 Күн шығыс жаудың шетінен
 Қамалға кірді көлденең.
 Ор қояндай бұлтиған
 Көк дөнен ат астында.

Камзол ішік құнтіған,
Ақ орамал басында.
Көрұғлыға бергісіз
Отыз көкжал қасында.
Сол уақытта Наурызбай
Жиырма бес жасында.
Хан Кене мұны көрген соң,

Қалмады сабыр, қарары.
Қиын болды батырға
Таудан шығып барары.
Наурызбайды көрген соң,
Өлімнен кетті хабары
Түтеген мылтық ішіне
Көзінің кірді жанары...

СӨЗДІК

Абылай аспас асу – бұл тіркестің шығуы туралы бірнеше болжам бар. Абылай хан аспайтын асу, баспайтын бел, алмайтын қамал, жеңбейтін жау жоқ дегеннің кері мағынадағы метафоралық баламасы. Яғни оның қазақтың даңқты ханы болғандығын білдіретін аллегориялық формула іспеттес ұғым. Фольклорлық дәстүрде хан Абылайдың жорықтарда талай тайғақ асудан төте жол тапқан, асау өзеннен көпір салғызып, ауыр қол өткізіп, жауды ту сыртынан тұтқиылдан соғып, жеңіске жеткені айтылады. Сонда «Абылай аспас сары бел» (немесе «Абылай аспас асу») адам баласының құдіреті де, әлеуеті де, мүмкіншілігі де жетпейтін тіршіліктегі небір қиыншылықтың ең жоғарғы шегі бар екендігін айғақтайтын метафора болып шығады.

Сондай-ақ, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қолжазбаларында «Абылай аспас сары бел» туралы аңыздың бірнеше нұсқасы бар.

Жыға – патшалар мен хандардың соғыста киетін баскиімі.

Зерен – 1) қымыз құятын сәнді, сырлы тостаған; 2) таулы жерде болатын киік тектес аң.

Көбе – 1) тырнақтың айналасындағы жиек еті; 2) бүкіл кеудені қорғау үшін тырнақ көбесіне ұқсас қола не мыс, кейде алтын мен күміс табақшаларды қатпарлап тізіп немесе металл шынжырларды біріктіріп, көйлек тәріздес етіп жасаған қорғаныш киім.

Кіреуке – жаугершілікте жорыққа киетін жейде түрінде дөңгелек шығыршықтары өрілген торлы темір сауыт.

Томаға – 1) қыран құстың басына көзін бастыра кигізіп қоятын былғары қап; 2) тұйық, көп сөйлемейтін адам.

Адам аттары:

Абылай, шын есімі – Әбілмансұр (1711–1781) – Қазақ хандығының 18-ханы. Ол 1771 жылы Түркістан қаласында Қожа Ахмет Ясауи зиратының басында дәстүр бойынша хан болып сайланды.

Ағыбай – Шұбыртпалы Ағыбай (1802, Ұлытау өңірі – 1885, Балқаш көлінің жағасы, Тасарал қамалы) – Кенесары Қасымұлының Ресей отаршылдығына қарсы көтеріліс басшыларының бірі, қолбасшы. Жорықта жолы болғыштығы үшін оны «Ақжолтай батыр» деп атаған.

Ержан – Саржанның інісі, яғни Абылай ханның баласы Қасым сұлтанның ұлы.

Көрұғлы – түркі халықтарына ортақ образ, «Көрұғлы» жырының бас кейіпкері.

Наурызбай (1822, Көкшетау өңірі – 1847, Қырғызстан, Кекілік тауы, Майтөбе мекені) – Қасым сұлтанның екінші әйелінен туған. Абылай ханның немересі, Кенесарының туған інісі. 1847 жылы ағасы Кенесары тұтқынға түскенде, қасына өз еркімен барып, қырғыз манаптарының қолынан қаза тапқан. Оның көркем бейнесі Нысанбай жыраудың «Кенесары – Наурызбай» жырында, М.Әуезовтің «Хан Кене» пьесасында сомдалған.

Саржан Қасымұлы (туған жылы белгісіз – 1836) – қазақ халқының 1825–1836 жылдары болған ұлт-азаттық көтеріліс басшыларының бірі, Абылай ханның немересі. Орта жүзде хандық биліктің жойылуына (1822) тақ мұрагері Ғұбайдолла Уәлиұлы және әкесі Қасым сұлтанмен бірге қарсылық танытып, Ресей өкіметі тарапынан ашылған округтерді жойып, хандық билікті қалпына келтіруді талап етті. 1836 жылдың жазында Қоқан билеушілері Саржанды інілері Ержан, Есенгелділермен бірге зұлымдықпен өлтірді. Оның бастаған ісін інісі Кенесары жалғастырды.

Ру аттары:

Дулат, Шапырашты – Ұлы жүз құрамындағы ру аттары.

1. Нысанбай жыраудың қазақ әдебиетіндегі орны туралы не айта аласыңдар?
2. Нысанбай жыраудың әдебиет тарихына қандай мұраларымен енгенін айтыңдар.
3. Кенесары мен Наурызбайдың қазақ тарихындағы орны қандай?
4. Жыр неге «Кенесары – Наурызбай» деп аталады?
5. Нысанбай жырау көтеріліске қатысқан ба?
6. Жырдың композициялық жүйесіне талдау жасаңдар.

Оқиғаның басталуы	Оқиғаның дамуы	Оқиғаның шиеленісуі	Оқиғаның шарықтау шегі	Оқиғаның шешімі

1. Тарихи жырлардың ерекшелігіне сипаттама беріңдер.
2. «Кенесары – Наурызбай» жырының тарихи жыр екенін дәлелдеңдер.
3. «Кенесары – Наурызбай» жырындағы батырлар бейнесі туралы жыр мәтініне сүйене отырып мазмұндаңдар.
4. Жыраудың бұл жырды айтудағы мақсаты қандай?
5. «СӨЭТ» әдісі бойынша жырдан сол қилы замандағы халықтың хал-ахуалына байланысты жағдайларды үш сөйлемнен жазып көрсетіңдер.

Саяси 1. _____ 2. _____ 3. _____	Экономикалық 1. _____ 2. _____ 3. _____
Өлеуметтік 1. _____ 2. _____ 3. _____	Технологиялық 1. _____ 2. _____ 3. _____

1. Хрестоматиядан «Кенесары – Наурызбай» жырының жалғасын оқып, жырдың идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтаңдар.
2. Жырда қазақ қоғамындағы өлеуметтік қайшылықтар қандай мысалдардан көрінеді? Жырдағы Наурызбайдың жеке ерліктерін жыр шумақтарынан тауып оқыңдар.
3. Жырда кездесетін көнерген сөздердің (дүрі, қышқашы, берен, санатты, манатты, т.б.) мағынасын түсіндірме сөздіктен тауып, зерттеу жұмысымен айналысыңдар.
4. Жырдан Кенесары мен Наурызбайдың ел қорғаудағы өкініші, мұңы, ерлік істері суреттелінетін көріністерді тауып, сызбаны толтырыңдар.

Ерлік істері	Жеңілістері	Мұң мен зары	Өксігі мен өкініші

1. Жырдағы композициялық амалдарға талдау жасаңдар.

Композициялық жоспар	Жанрлық ерекшелігі	Суреттеу тәсілі
1. _____	1. _____	1. _____
2. _____	2. _____	2. _____
3. _____	3. _____	3. _____

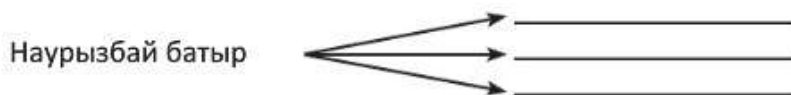
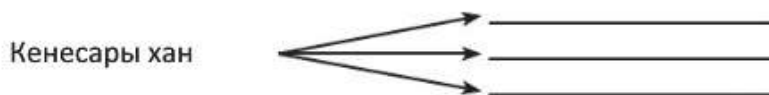
2. Жырды жазудағы ақын мақсаты неде? Жырдың басты мәселелерін «Қашан? Қайда? Қандай?» деген сұрақтар бойынша сызбаны толтырыңдар.

Жырдағы оқиға қашан болды?	
Оқиға қай жерлерде болды?	
Жырда қандай мәселелер көтеріліп, соңы немен аяқталды?	

3. Жырдың көркемдік ерекшеліктері құбылту мен айшықтаудың түрлеріне және жыр құрылысына (ұйқас, буын, ырғақ, шумақ) талдау жасап, автор стиліне баға беріңдер.

4. Жырдағы адам есімдеріне, ру атауларына, жер-су атауларына талдау жасаңдар.

5. Жырдағы басты кейіпкерлер Кенесары мен Наурызбай образдарына сипаттама беріңдер.

1. Жырдан жыраудың әділ де ащы шындықты айтқан сөздерін тауып, олардың мағынасын түсіндіріңдер.

2. Жырдағы Кенесары көтерілісінің соңғы кезеңдерін тарихи негізге сүйене отырып, дәлелдеңдер.

3. *Өте залым болмаңыз,
Мұсылманның баласы.
Ақырында олардың,
Қырғыздан болды қазасы,* – деген жолдардан реалистік шындық қалай көрінеді? Жыраудың тарихи оқиғаларға көзқарасын заманауи тұрғыдан салыстырып, жаңашылдығына баға беріңдер.
4. Батырлық жырлар мен тарихи жырларды салыстырыңдар.

Жанрлар	Ұқсастықтары	Айырмашылықтары
Батырлық жырлар		
Тарихи жырлар		

- Жырдың идеясын ғаламдық тұрғыдан талдап, «Кенесары мен Наурызбай» жырының қазақ тарихындағы орны» тақырыбында әдеби эссе жазыңдар.
- Жырау қазақтың соңғы ханын немесе жеңіліс тапқан көтерілісті жырлағысы келді ме? Осы сұрақтар жөнінде жырды қазақ әдебиетіндегі Кенесары бейнесі суреттелген шығармалармен және өлем әдебиеті үлгілерімен салыстыра талдап, шағын сын мақала жазыңдар.
- Кене ханның тұсында
Қарт бурадай жарадық,
Жауған қардай борадық.
Абылайлап ат қойып,
Дұшпанның алдын орадық.
Кене хан жазым болған соң,
Бет-бетімен тарадық,* –

дегендегі жыраудың негізгі айтар ойы не? Пікірлеріңді дәптерлеріңе жазыңдар.
- Салыстырыңдар:

Қандай? Не істеді?	• Тарихтағы Кенесары хан
Қандай? Не істеді?	• Көркем шығармадағы Кенесары хан

Артық болмас білгенің

«Хан Кене» – Мұхтар Әуезовтің пьесасы. Қазақ халқының күрделі де, қиын трагедиялық кезеңін суреттеген шығармада 22 кейіпкер ғана бар. Пьеса бес перделі, қырық жеті көріністен тұрады. Драма композицияға, характерге, психологизмге толы.

«Хан Кене» пьесасы 1920 жылдың соңына қарай жазылды, көп қиындықпен 1934 жылы сахнаға шыққанымен, бірден тыйым салынды. Тек 1981 жылы жарық көрді.

Оқу сауаттылығы

1) «Кенесары – Наурызбай» жырында:

Шақырып алды Наурызбай!

– Өй, Бұғыбай, Бұғыбай,

Қорлық болды бұ қалай?

Жол таба алмай қамалдық,

Амал тапшы бұған-ай!

Былтыр өзің келгеннен

Ханның алдың жарлығын.

Тар жол, тайғақ кешуде

Қолдың алдың жабдығын.

Бір ізіңнен жүргіздің

Үш алаштың барлығын.

Жалғыз жолдан аса алмай,

Сұрақ: Үзіндіде айтылған «Тар жол, тайғақ кешу» деген не?

a) Тура мағынада айтылған

b) Қиын кезеңді айту

c) Дыбыс үндестігін пайдаланған

d) Жол жүру қиын дегені сөз

2) Жеткен екен қамалға

Наурызбай атты сұр берен.

Қарқарадай астында

Байұзақ берген көк дөнен.

Сұрақ: Қарқарадай дөнен ат деген қандай сипатты білдіреді?

a) Қарқарадай деген сөз теңеу, сондықтан қарқараға теңеген, яғни жас өйелдердің, қыздардың төбесі биік, шошақтау келген бас киіміне теңеген.

- b) Қоқиған деген мағынада айтылған.
 c) Көер көзге көрнекті, еңсесі биік төрт жасар атты айтқаны.
 d) Дөнен деген төрт жастағы мал, сондықтан ол кішкене денелі болуы керек.

- 3) Он екі самқал, жүз мылтық,
 Кенекем келген секілді.
 Кенекем келіп қосылды,
 Кім тұрар оның бетінде?!

Сұрақ: Кенесары ханның алып келген он екі самқалы нені білдіреді?

- a) Жауынгер болуы мүмкін
 b) Ат алып келуі мүмкін
 c) Жүз мылтық деген сөзге мән бергенде, самқалдың қару екені белгілі болады. Самқал – алысқа ататын ауыр мылтықтың түрі.
 d) Тұтқын алып келуі мүмкін.

Оқушы күнделігі

Нысанбай жыраумен кездесу мүмкіндігі болса, оған қандай сұрақ қояр едіңдер? Бүгінгі ұрпақ үшін «Кенесары – Наурызбай» жырының маңызы қандай? Өз ойларыңды жазыңдар.

Ғаламтор

Ғаламтордан «Skif» студиясы түсірген «Kenesary Khan» («Кенесары хан») атты фильмді тауып, қараңдар.

КЕНЕСАРЫ ХАН БЕЙНЕСІ ХАЛЫҚ ЖАДЫНДА

Жазушы, драматург Думан Рамазанның «Кенесары – Күнмжан» пьесасында Кенесары бейнесінде – Қ.Қуанышбаев атындағы Мемлекеттік академиялық қазақ музыкалық драма театрының актері, ҚР еңбек сіңірген қайраткері Сырым Қашқабаяев.
 Қоюшы режиссері: Болат Ұзақов

МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ (1804–1846)

Махамбет – халық көтерілісін бастаушы ғана емес, өзінің өткір сөз, жалынды жырымен қалың көпшілікке рух себуші, ерлік күреске үндеуші ақын.

(Академик Қажым Жұмалиев)

Махамбет Өтемісұлы – қазақтың көрнекті ақыны, Исатай Тайманұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі. Ол – бұқара халықты Ресей патша өкіметіне, оның жергілікті өкілдері – хан-сұлтандарға ашық қарсы күреске шақырған алғашқы қазақ ақыны. Өзі Исатай батырмен үзеңгілес, идеялас болған соң, батырдың бейнесін шынайы суреттеген. Оның адамшылығы, тапқырлығы, қайсарлығы сипатталған.

Махамбет Өтемісұлының поэзиясындағы ерекшелік – лирика. Ал жанрлық тұрғыдан алғанда, ақынның шығармалары – негізінен, толғаулар мен термелер. Оның өлеңдерінде отаншылдық, оптимизм басым. Ал серігі Исатай шейіт болғанда, жоқтау шығарған. Осыдан кейінгі өлеңдеріне элегиялық сарын енді. «Абайламай, айырылдым», «Нарын», т.б. өлеңдерінде осы сипат бар.

Өйткені:

Мен, мен едім, мен едім,
Мен Нарында жүргенде,
Еңіреп жүрген ер едім..
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім.
Қай қазақтан кем едім,
Бір қазақпен тең едім, –

деп, Исатаймен достығының қадірін жеткізген.

Махамбеттің тағдыры Бұқар жыраудан басқаша. Дегенмен, Махамбет те – жырау. Бұқар жырауды Абылай хан қасына ақылшы ретінде ұстап, оны бағаласа, Махамбеттің Жәңгір хан мен Баймағамбет сұлтанға қарсы-

лығы ашық көтеріліске ұласты. Кеңес кезінде Жәңгір хан төре тұқымы ретінде біржақты түрде жағымсыз сипатта насихатталды. Ал Махамбет ақынның өлеңдері сол замандағы патшалық Ресейдің қазаққа жасаған қысымшылығына және патшалыққа қызмет еткендерге, соның ішінде Жәңгір хан мен оның айналасындағыларға да қарсылық деп бағаланады. Сондықтан Махамбет – ақын, бірақ жыраулықтың белгілері де бар. Бұл оның көтеріліс басшысы болуымен байланысты.

Махамбет поэзиясын оқи отырып, оның өміріндегі елеулі өр жағдайдан хабар алуға болады. Жәңгір ханға, кейін Баймағамбетке айтқаны, өздеріне ерген қолды рухтандырғаны, Исатайдан айырылғаннан кейінгі өлеңі – бәрінің шығу тарихы бар.

Махамбет Өтемісұлы шығармаларының жариялануы. Ақынның өлеңі алғаш 1908 жылы Қазан қаласынан «Мұрат ақынның Ғұмарқазы оғлына айтқаны» деп аталған жинақта жарық көрген. Сосын 1910–1912 жылдары Орынборда «Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары» деген жинақта «Исатайдың үндесі Махамбет жыраудың сөзі» деп берілген. Содан кейінгі жарық көруі 1925 жыл, оны Халел Досмұхамедұлы Ташкент қаласынан «Исатай – Махамбет» деген атпен жинақ түрінде жариялады. Халел Досмұхамедұлы – Махамбеттің өмір жолы мен шығармашылығын алғаш зерттеген ғалым. Халел Досмұхамедұлы бұл көтерілістің маңызын түсінгендіктен, Ығылман Шөрекұлына «Исатай – Махамбет» атты поэма жаздырып, жарыққа шығарды. Осылайша махамбеттану саласы басталған.

Махамбет Өтемісұлының күйлері де бар. Бүгінгі күнде оның он күйі белгілі. Атап айтқанда, «Шілтерлі терезе», «Исатайдың ақтабаны-ай», «Жайық асу», «Қиыл қырғыны», «Жұмыр, Қылыш», «Қайран, Нарын», «Өкініш», «Жауға шапқан», «Арысымнан айрылдым», «Жорық». Бұл күйлердің атауларының өзі жорыққа қатысты екенін айғақтайды. Ал «Жұмыр, Қылыш» деген күй Жұмыр және Қылыш есімді батырларға арналған. Демек, Махамбеттің бүкіл шығармашылығы өздері бастаған күрестің тарихын жеткізуге, түсінуге көмектеседі.

Махамбет Өтемісұлының поэзиясындағы көркемдік ерекшеліктер. Ақынның өлеңдерінен, ең алдымен, оның өзінің бейнесін және Исатай батырдың өршіл рухын көре аламыз.

Ақынға шұбыртпалы ұйқас тиімді болған. Ұйқастың бұл түрінде өлеңнің барлық жолы дерлік ұйқасады, тек бір-екі жолы ғана бұдан сырт қалуы мүмкін. Мысалы:

Ереулі атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,

Еңку-еңку жер шалмай,
 Қоңыр салқын төске алмай,
 Тебіңгі терге шірімей,
 Терлігі майдай ерімей,
 Алты малта ас болмай,
 Өзіңнен туған жас бала
 Сақалы шығып, жат болмай,
 Ат үстінде күн көрмей,
 Ашаршылық, шөл көрмей,
 Өзегі талып ет жемей,
 Ер төсектен безінбей,
 Ұлы түске ұрынбай,
 Түн қатып жүріп, түс қашпай,
 Тебіңгі теріс тағынбай,
 Темірқазық жастанбай,
 Қу толағай бастанбай,
 Ерлердің ісі бітер ме?!

«Осы үзіндіде 19 жол бар, бөрі бір-ақ шумақ. Соның ішінде ұйқассызы тек екі-ақ жол. Басқаларының ұйқастары бірдей болып келген», – деп жазған академик Қажым Жұмалиев.

Еспе қайталаудың көрнекті үлгісі ретінде ғалым:

Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
 Ел қорыған мен едім,
 Мен де айырылдым елімнен,
 Көл қорыған сен едің,
 Сен де айырылдың көліңнен, –

деген өлеңін алға тартқан. Ал:

Мұнар да, мұнар, мұнар күн,
 Бұлттан шыққан шұбар күн,
 Буыршын мұзға тайған күн,
 Бура атан шөккен күн,
 Бұлықсып жүрген ерлерден
 Бұрынғы бақыт тайған күн, –

деген өлеңі эпифораның нақты мысалы бола алады.

Эпифора дегеніміз – өлеңнің әсерін күшейту үшін белгілі бір сөздің, сөз тіркесінің жолдың тармақ соңында қайталануы.

Орай да, борай қар жауса,
Қалыңға боран борар ма?
Қаптай соққан боранда
Қаптама киген тоңар ма?.. –

дегені риторикалық сұраудың үлгісі. Риторикалық сұрау жауапты керек етпейді, яғни Махамбет ақын ешкімнің жауабын күтіп тұрған жоқ, оның сөзі тыңдаған адамға да, мұны оқыған адамға да түсінікті болып тұрады.

«Орай да борай қар жауса,
Қалыңға боран борар ма?» – Борамайды.
«Қаптай соққан боранда
Қаптама киген тоңар ма?» – Тоңбайды. Осылайша Махамбет өз ойын кім-кімге де жеткізе біледі.

Ассонанс та ұтымды қолданылған. Мысалы:

Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Арғымақтан туған асылды
Баптап мінер күн қайда?!
Адырнасын ала өгіздей мәңіреткен,
Атқан оғы Еділ-Жайық тең өткен,
Атқанда қардай боратқан,
Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан!
Арыстан еді-ау, Исатай!
Бұл пәнидің жүзінде
Арыстан одан кім өткен?!

Ал осы үзіндінің соңғы жеті жолында кейіптеудің барлық түрі – метафора, метонимия, теңеу, эпитет – бәрі араласып, бір-бірімен байланысқанын көруге болады.

Таудай болған талаптың
Назары қайтқан күн болған...
Телегей-теңіз шалқыған

Қоғалы көлдер суалып
Тізеге жетер-жетпес күн болған.
Жапанға біткен бөйтерек
Жапырағынан айырылып,
Қу түбір болған күн болған...
Исатайдан айырылып,
Алқалай келген кеңесте
Дем құрыған күн болды, –

дегенінде литота, көтерілісшілер тап болған жағдайды суреттеуде өмірде кездесетін өр нәрсені кішірейтіп көрсету әдісі қолданылған. Өйткені Исатай шейіт болған соң, айналадағының бәрі өз деңгейінде болмай қалды. Ақын соны бейнелі түрде жеткізген.

Исатайдан айырылған соң, Махамбет өлеңдерінде элегиялық сипат пайда болды. Ол сары уайымға салынған жоқ. Қайраткерлік танытып, алға ұмтылушылық – Махамбет өлеңіне тән қасиет. Сондықтан оның өлеңдерінде прогрессивті романтизм басым.

МАХАМБЕТТІҢ БАЙМАҒАМБЕТ СҰЛТАНҒА АЙТҚАНЫ¹

I

Алайма, сұлтан, алайма,
Астыма мінген арғымақ
Аяңдай түсіп марай ма?
Арғымақ дейтін жығылғыр
Найза бойы жар келсе,
Жабыдайын жалтаңдап,
Түсер жерін қарай ма?!
Арғымақ атқа алтыннан таға қақтырса,
Кілегей қатқан көкше мұз
Ол көкше мұздан таяр ма?!
Атаның ұлы асылға,
Малыңды бер де, басын қос,
Басыңа тарлық іс түссе,
Ол ардақтаған әділ жаннан аяр ма?!

¹ Өтемісұлы Махамбет. Шығармаларының төрт томдық академиялық жинағы. 1-том. Өлеңдері мен күйлері / Құраст.: Ахметов З., Егеубаев А., Раев Қ. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2003, 96–103-беттер. Толғау 14 тараудан тұрады.

II

Мен бір енеден бір едім,
Күндердің күні болғанда,
Бір енеден екі едім.
Екеуіміз бірге жүргенде,
Уәдеге берік едім.
Бір енеден үш едік,
Үшеуіміз жүргенде,
Толып жатқан күш едік.
Бір енеден бес едік,
Бесеуіміз жүргенде,
Алашқа болман деуші едік.
Өтемістен туған он едік,
Онымыз атқа мінгенде,
Жер қайысқан қол едік.

III

Еділді көріп еңсеген,
Жайықты көріп жемсеген,
Таудағы тарлан шұбар біз едік.
Исатайдың барында,
Қара қазан, сары бала
Қамы үшін қылыш сермедік.
Шабытымыз келгенде,
Аузы түкті көуірдің,
Шетінен сүйреп жеп едік.
Баста дәурен тұрғанда,
Біздер-дағы, Байеке,
Оза көшіп, кең жайлап,
Еркіннен еркін жатқан ел едік.

IV

Еділ үшін егестік,
Жайық үшін жандастық,
Қиғаш үшін қырылдық,

Тептер үшін тебістік.
Теңдікті, малды бермедік,
Теңдіксіз малға көнбедік.
Со секілді асқан қайраттан
Ойлашы, көні, не таптық?!

V

Ханның кірген ақ орда,
Бұзуын ойлап кеңестік.
Аламанға жел бердік,
Аса жұртты меңгердік.
Қара қазақ баласын
Хан ұлына теңгердік.
Өздеріңдей хандарды
Қабырғасын сөгілтіп,
Қабырғадан аққан қан
Ат бауырына төгілтіп,
Ғөділ жаннан түңілтіп,
Ат артына өңгердік.
Күндердің күні болғанда,
Со секілді қайраттан,
Ойласаңдар, не көрдің?!

VI

Кешегі Исатайдың барында,
Алақандай Нарында,
Бастаушы едім құлаштай.
Жәбір беріп, жала етсең,
Былғанған басым ыласқа-ай,
Мен бір шарға ұстаған
Қара балта едім,
Шабуын таппай кетілдім,
Қайраса, тағы жетілдім.
Көрмес, келмес деп едім,
Өз еркімен бетімді-ай,
Есігіңнің алдына

Ұрмай-соқпай келтірген,
Арманың бар ма Құдайға
Мынау Махамбет сынды жетімді-ай!!!

VII

Ханнан кегім ала алмай,
Арқаның алпыс екі саласына барғанда,
Айдаһардай арбадың,
Арбадың да қалмадың.
Қайрат қылар ерің біз болсақ,
Заманымда болған, сұлтаным,
Бізді жіпсіз байладың.

VIII

Еділ мен Жайық жер еді-ау,
Мекен еткен шаруаға,
Жағасы қорған жай еді-ау.
Жай қоныстан айрылып,
Мен бір қаңғырып жүрген қарашың,
Қайта-қайта шақыртып,
Менде қандай ауыр ақың бар еді-ау?
Қаңғырған емей немене,
Қара баста сенім жоқ.
Қаттылық емей немене,
Ханның бетін көру жоқ.
Көрің қатты, хан ие,
Қанша қаттылық етсең де,
Ажалдан бұрын өлім жоқ.

IX

Мен ақ сұңқар құстың сойымын,
Шамдансам, тақсыр, кетермін.
Кетпей де нешік етермін?
Бұл барғаннан барармын,
Қиядан орын алармын.

Өтініп алып, от жақпан,
Дұшпанға қылыш шабармын.
Тілекті Тәңір оңғарса,
Бөліне көшкен еліңді
Үріккен қойдай қылармын.
Жарыла көшкен еліңді,
Жаралы құдай қылармын.
Мен кеткенмен, тек кетпен,
Сізден артық табармын.
Ашуыма көп тисең,
Өзекті жанға бір өлім,
Орданды талқан қылып шабармын.

X

Беркініп садақ асынған,
Біріндеп дауды қашырған.
Құйқылжыған құла жирен ат мінген,
Құйрық-жалын шарт түйген,
Мен кескекті ердің сойымын,
Кескілеспей бір басылман.
Алдыңа келіп тұрмын деп,
Ар, намысымды қашырман.
Сүйегім тұтам қалғанша,
Тартынбай сөйлер асылмын.
Ай, тақсыр-ай, ай, тақсыр,
Бойың жетпес биікпін,
Бұлтқа жетпей, шарт сынбан.
Айта келген сөзім бар,
Не қылсаң да, жасырман.
Шамдансам, жығар асаумын,
Шамырқансам, сынар болатпын,
Көр қылар деп, тақсыр-ау,
Аяғыңа бас ұрман.
Байеке, сұлтан, ақсүйек,
Қыларың болса, қылып қал,
Күндердің күні болғанда,
Бас кесерім жасырман!

XI

Ақсүйек, сұлтан, Байеке,
 Өкім болған сен едің.
 Алдыңа келіп, арыз айтар.
 Қас қарашың мен едім.
 Іштегі толған шерімді
 Бір толғасам деп едім.
 Алдыңа отырып, Байеке,
 Арызымды айтып толғадым,
 Іштегі түйін шешілді.
 Айтып-айтпай немене,
 Ер тілегі кесілді.
 Мінгенде аттың тұяғы
 Таға салмай, тесілді.

XII

Ай, тақсыр-ау, ай, тақсыр,
 Боз орданы тіктім деп,
 Боз ағашты жықтым деп,
 «Ханым, ханым» дегенге,
 Көтере берме бұтыңды,
 Көптіре берме ұртыңды.
 Күндердің күні болғанда,
 Өзіңнен мықты жолықса,
 Ту сыртыңнан жармай алар өтіңді...

Артық болмас білгенің

Атырау облысы Индер (Дендер) ауданының орталығынан 44–45 км жерде Махамбет батырдың зираты бар, сол жерде ескерткіш орнатылған.

Исатай мен Махамбеттің заманында фотоға түсіру болмаған. Сондықтан Махамбет батырдың бас сүйегінің қаңқасын пайдаланып, ғалым-антрополог Ноэль Жұмабайұлы Шаяхметов Махамбеттің бет-бейнесін жасады.

Ал Исатайдың бейнесін суретшілер аңыздар бойынша салған.

1. Махамбет Өтемісұлының өмірі туралы не білесіңдер? Өлеңдерінен мысал келтіріңдер.
2. Махамбет өлеңдері қазақ тарихындағы қандай оқиғаға арналған? «Ереуіл атқа ер салмай» өлеңі не туралы?
3. Махамбет пен Исатай екеуінің халықты көтеріліске бастауының мақсаты не еді? Ол туралы Махамбеттің өзі не деді?
4. «Өтемістен туған он едік...» деген жолдардан ақынның өмірбаянынан қандай мәлімет алуға болады?
5. Нарын, Еділ, Жайық жерінің географиялық орнын картадан анықтаңдар.
6. Ресей мен Қазақстан мемлекеттері бейнеленген картадан Еділ, Жайық өзендерін назарға ала отырып, Нарын құмының орналасқан жерін табыңдар.

1. Махамбеттің ақындық өнері мен батырлығының қайнар көзі туралы мысал келтіре отырып, ақын өлеңдеріндегі психологизмді анықтаңдар.
2. Ер деп қандай адамды, ерлік деп қандай іс-әрекетті айтады? Бұлар жайында ақынның қандай өлеңдерінде және қалай айтылған? Ақын өлеңдерінің идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтаңдар.
3. Махамбет поэзиясының реалистік және романтикалық сипаттары туралы айта отырып, ақынға арнау жазыңдар.

1. Махамбет не себепті Баймағамбетке тісін қайраған зілді өлеңдерін арнады?
2. Ақынның «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» өлеңіне сюжеттік-композициялық талдау жасаңдар.
3. *Байеке, сұлтан, ақсүйек,
Қыларың болса, қылып қал,
Күндердің күні болғанда,
Бас кесермін, жасырман!* – деген жолдарды қалай түсінесіңдер?
4. *Қара қазан, сары бала
Қамы үшін қылыш сермедік,* – деген жолдардағы ақынның түйінді ойы қандай?
5. *Қылыштай қиғыр алмас ем,
Шарға шауып мұқалдым,* – деген сөзінде ақын өкінішінің астарында қандай арман бар?
6. Ақын өлеңдеріндегі өз бейнесінің идеялық-стилистикалық тұтастырушы ретіндегі рөліне талдау жасаңдар.

1. Махамбеттің гуманистік, демократиялық көзқарасын білдіретін жолдарды мысалға алып, олардың философиялық мөні туралы айтыңдар.
2. Махамбет не себепті өз өлеңдерін ауыз әдебиеті, батырлық жырының, жыраулар поэзиясының үлгісінде шығарды?
3. Өлеңнен ақынның өз бейнесі көрінетін жолдарды тауып, сызбаны толтырыңдар.

Өлеңнің шумақтары	Ақын бейнесі	Ақын арманы

4. Махамбет өлеңдерінің құрылысы мен тілдік ерекшеліктеріне тоқталыңдар. Өлеңнен құбылту мен айшықтауды білдіретін сөздерді тауып, автор стиліне баға беріңдер. Сызбаны толтырыңдар.

Құбылту мен айшықтау түрлері	Өлең жолдарынан мысалдар
Теңеу	
Метафора	
Эпитет	
Қайталау	
Ассонанс	
Аллитерация	

5. «Махамбетше жырлаймын» тақырыбында өлең жазып көріңдер.

1. Махамбеттің өлеңдерін Желтоқсан құрбандары мен Ұлы Отан соғысы батырларына арналған өлеңдермен салыстырып, жаңашылдығына баға беріңдер.
2. Махамбет поэзиясындағы жауынгерлік рух, патриотизм тағылымы туралы ой қозғаңдар.
3. «Ақылдың алты қалпағы» әдісі бойынша:
  - «Ақ қалпақ» – өлең жолдары бойынша тағы да қандай қажетті ақпаратты айта аласыңдар?
  - «Сары қалпақ» – Махамбет өлеңінен қандай үлгі-өнеге ала аламыз?
  - «Қара қалпақ» – Махамбеттің Баймағамбеттің кемшіліктерін бетіне айтуы мен қазіргі кездегі билік өкілдеріне сыни пікірлер айтуы жайында салыстыра айтыңдар.
  - «Қызыл қалпақ» – ақынның бұл өлеңді айтудағы қажеттілік туралы өңгімелендер.
  - «Жасыл қалпақ» – өлең жолдарынан өмір шындығының өлеуметтік мәселелері жайында өз көзқарастарыңды білдіріңдер.
  - «Көк қалпақ» – өлеңнің өмірлік мәні мен маңызы жайында сараптама жасаңдар.

1. «Ақын өлеңдері кейінгі ұрпақ үшін қаншалықты маңызды?» деген тақырыпта ойталқы (дебат) ұйымдастырыңдар.
2. «Егер мен Махамбеттің жолын қуып ақын болсам, ...», «Егер мен көтеріліс басшыларының бірі болсам, ...», «Ұлттық рух», «Патриоттық сезім» деген тақырыптар бойынша ой толғаңдар.
3. «Махамбет патриотизмі – ұрпаққа үлгі» тақырыбында эссе жазыңдар.

МЕН, МЕН ЕДІМ, МЕН ЕДІМ¹

Мен, мен едім, мен едім,
Мен Нарында жүргенде,
Еңіреп жүрген ер едім.
Ерегіскен дұшпанға
Қызыл сырлы жебе едім.
Жақсыларға еп едім,
Жамандарға көп едім.
Ерегіскен дұшпанның
Екіталай болғанда,
Азыққа етін жеп едім.
Ежелден табан аңдысқан
Хан баласы ақсүйек,
Ата дұшпан сен едің,
Аңдыған жауың мен едім.
Ежелгі дұшпан ел болмас,
Етектен кесіп жең болмас.
Хан баласы ақсүйек,
Байеке, сұлтан сен болып,
Сендей нарқоспақтың баласы,
Қайсы бір жерде жолықсаң,
Қайраңнан алған шабақтай
Қия бір соғып ас етсем,
Тамағыма қылқаның кетер демес ем.

* * *

Мен, мен едім, мен едім,
Мен Нарында жүргенде,
Еңіреп жүрген ер едім.
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім.
Қай қазақтан кем едім?
Бір қазақпен тең едім.
Өздеріңдей хандардың,
Қарны жуан билердің,

¹ «Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқаны» толғауының XIII–XIV бөлімдері.

Атандай даусын ақыртып,
Луөзін көкке шақыртып,
Олжа қылсам деп едім.
Еділдің бойы ен тоғай
Ел қондырсам деп едім.
Еңсесі биік ақ орда,
Еріксіз кірсем деп едім.
Еділде жатқан көп елге
Мал толтырсам деп едім.
Керегесін қиратып,
Отын етсем деп едім.
Туырлығын кескілеп,
Тоқым етсем деп едім.
Хан сарқыты – сары бал,
Сұраусыз ішсем деп едім.
Ханның киген кіреуке
Қараңғыда шештіріп,
Үстіме кисем деп едім.
Қанікейдей көріктіңді
Қараңғыда қармалап,
Қалыңсыз құшсам деп едім.
Тілекті Тәңірі бермеді,
Өздеріңдей хандарды
Осындай бір қылсам деп едім.

БАҒАНАЛЫ ТЕРЕК

Бағаналы терек жарылса,
Бақыраш жамап болар ма?!
Қарағайға қарсы бұтақ біткенше,
Еменге иір бұтақ бітсейші,
Қыранға тұғыр қыларға.
Ханнан қырық туғанша,
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтың кегін құсайшы,
Артымыздан біздердің
Ақырып теңдік сұрарға.

СӨЗДІК

Бірсіндеп – бірте-бірте, біртіндеп.

Қаптама – суықта киетін сырты тысталған қалың киім, тон, шекпен.

Лүәзін – үнін көкке жеткізу, зарлату.

Малта – тек қойдың сүтінен жасалатын қазақтың ұлттық тағамы құрттың бір түрі. Басқа мал сүті жарамайды. Себебі қой сүті құнарлы келеді. Ол – жортуылда, жаугершілікте жүрген адамға әрі тамақ, әрі сусын.

Төбінгі – салт атты адамның балтыры мен тақымын қажымау әрі шалбардың ба- лағын аттың терінен сақтау үшін тоқымға тігілген немесе ерге жалғастырыла салынған жалпақ былғары.

Терлік – терді бойына сіңіріп тұру үшін тоқымның астына салынатын жұмсақ жа- бағы.

Толағай – 1) толассыз соққан жел аты; 2) түгі жоқ, тап-тақыр, жалаңаш; 3) алып, зор. **Қу толағай бастанбай, ерлердің ісі бітер ме?** – бас тігіп, басшылық жаса- май, зор қызмет бітер ме деген мағынасы анықталады.

Тұл – 1) отасқан ері қайтыс болған, баласы жоқ жесір әйел; 2) бас иесіз; бекер, жалғыз.

Әдебиет теориясы

Терме – ақындардың ақыл-насихатын жеткізудегі поэзиялық-музыкалық жанрдың бір түрі. Негізінде термелеп айту деген ой бар, өзіндік мақаммен айтылады.

Романтизм («роман» деген сөзден шыққан, яғни түпкі мағынасы өмірді кітаптағыдай, ой-қиялмен ұштастырып суреттеу) – әдебиеттегі, көркем өнердегі жарқын, жағымды жақтарын көбірек алып, көтере суреттейтін көркемдік әдіс. Махамбет поэзиясында өз кезіндегі қоғамдық тәртіпті қабылдамай, наразылық білдіру, жеңіліске мойымау арқылы байқалады. Ал психологизм, яғни кейіпкердің көңіл күйін жеткізудегі көр- кемдік әдістер тұрғысынан алғанда да, Абай Құнанбайұлының шы- ғармаларында реалистік психологизм көрінсе, Махамбет Өтемісұлы- ның толғауларында романтикалық психологизм айрықша байқалады.

Элегия (гректің *elegia* – аянышты жыр) – мұңды лирикалық өлең. Тұң- ғыық ойға шому, қамығу, жабығу сарындары басым болып келеді. Бұл Ма- хамбеттің Исатайдан айырылғаннан кейінгі өлең, толғауларында кездеседі.

1. Өлеңдерді мәнерлеп оқыңдар.
2. Махамбеттің элегияға жататын өлеңдерін табыңдар.

1. Махамбет өлеңдерінде Исатай бейнесі қалай суреттелген?
2. Өлеңде Махамбеттің көңіл күйі, сезімі, өкініш-күйініші қалай көрінеді?
3. Өлеңдегі *жабыдайын, нарқоспақ, туырлық, ителгі*, т.б. сөздердің мағынасын анықтап, қолдану ерекшелігін көрсетіңдер.

1. Махамбет туындыларында ақынның ел мен жерге деген сүйіспеншілігі бейнеленген өлеңдерін атаңдар, олардан алған әсерлерің туралы айтып беріңдер.
2. «Мен, мен едім, мен едім» өлеңінде Махамбеттің қандай болмысы, іс-әрекеті көрінеді? Өлеңнің идеясы қандай?

1. Махамбеттің Исатай туралы өлеңдерінен көз алдарыңа қандай адам елестейді? Оны «Исатай деген ағам бар» және тағы басқа өлеңдеріне талдау жасай отырып, дәлелдендер.
2. Исатайдан айырылған кездегі Махамбеттің жан күйзелісін өлеңде қандай сөздері айқын көрсетеді? Өлеңде ақын қандай жаңа бейнелі сөздер мен суреттеу тәсілдерін қолданған?
3. «*Бағаналы терек жарылса,
Бақыраш жамап болар ма?!
Қарағайға қарсы бұтақ біткенше,
Еменге иір бұтақ бітсейші*» деген жолдардағы астарлы ойды анықтап, автор стиліне баға беріңдер.
4. «Мен Махамбет рухымен айтамын» деген тақырыпта «Мен, мен едім, мен едім» өлеңінің ізімен өлең жазыңдар.

1. «Махамбет поэзиясында оның өз бейнесі жан-жақты жасалған» деген пікірге келісесіңдер ме? Ақын жырларындағы «Мен» деген лирикалық кейіпкер қалай суреттеледі? Мысал келтіріңдер.
2. Жырауға да, ақынға да төн қасиеттер Махамбет шығармашылығынан табыла ма? Венн диаграммасын толтырыңдар.

1. Исатай мен Махамбет батырлардың арасындағы достық пен бір-біріне деген адалдықтарын бейнелейтін жолдарды тауып, заманауи тұрғыдан салыстырып, жаңашылдығына баға беріңдер.
2. «Мен, мен едім, мен едім» өлеңінің идеясын ғаламдық тұрғыдан талдап, өдеби эссе жазыңдар.
3. Махамбет туралы ақын-жазушылардың шығармаларын оқып, Махамбет өлеңдерімен салыстыра отырып, шағын сын мақала жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

- 1) Алайма, сұлтан, алайма,
Астыма мінген арғымақ
Аяңдай түсіп, марай ма?

Сұрақ: «Марай ма» сөзі батырдың мінген аты қандай күйде екенін сездіреді?

- a) Алайма сөзіне ұйқас ретінде алынған болуы керек, мағынасы жоқ.
- b) «Марай ма» деген сөз жайдары, жадыраңқы, яғни батырдың аты ештеңеден қорықпай тұрғанын айтқаны.
- c) Аяңдай түсіп деген сөзбен алып қарағанда, жүгіруге дайын тұрған ат.
- d) Мар үлкен деген мағына береді, яғни батыр атының үлкендігін айтқаны болуы керек.

- 2) Ханның кірген ақ орда,
 Бұзуын ойлап кеңестік.
 Аламанға жел бердік,
 Аса жұртты меңгердік.
 Бұлтқа жетпей, шарт сынбан.
 Айта келген сөзім бар,
 Не қылсаң да, жасырман.

Сұрақ: «Аламанға жел бердік» деген тіркесте нені айтқан?

- Аламан – қаруы топ.
- Аламан – үлкен жарыс, бөйге.
- Қарқынды, қаһарлы.
- Көпшілікке, бұқараға ой салдық деген мағынада айтылған.

- 3) Байеке, сұлтан сен болып,
 Сендей нарқоспақтың баласы,
 Қайсы бір жерде жолықсаң,
 Қайраңнан алған шабақтай.
 Қия бір соғып ас етсем,
 Тамағыма қылқаның кетер демес ем.

Сұрақ: Баймағамбет сұлтанға «Сендей нарқоспақтың баласы» дегенді қай мағынада айтқан?

- Нар – жалғыз өркешті, асыл тұқымды түйе, ал қоспақ сөзі түсініксіз.
- Нарқоспақ – аруана мен бураның буданы, сұлтанға қолданудың мағынасы жоқ.
- Баймағамбет сұлтанға наразы болғандықтан, Махамбет батыр оны түйенің жақсы түріне теңеуі мүмкін емес. Демек нарқоспақ мықты түйенің түріне жатпайды.
- Наркескен – алмас қылыш, Баймағамбет сұлтан болғандықтан, нарқоспақ деп сондай оймен айтқаны болуы мүмкін.

Оқушы күнделігі

Махамбет Өтемісұлының өмірімен танысып, шығармаларын оқығаннан кейін қандай әсерде болдыңдар? Оған хат жазу арқылы қандай ойларыңмен бөлісер едіңдер?

Ғаламтор

Ғаламтордан Махамбет Өтемісұлының күйлерін тауып, тыңдаңдар. Күйлердің әуендік мазмұнына мән беріңдер. Не байқадыңдар, сол туралы сыныпта пікірлесу ұйымдастырыңдар.

Артық болмас білгенің

ЮНЕСКО (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization – UNESCO) – Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйымы. Ұйым 1945 жылы 16 қарашада құрылды, штаб-пәтері Францияның Париж қаласында орналасқан.

Ұйым құрамына әлемнің түкпір-түкпірінде орналасқан 67 бюро мен бөлімшелер кіреді.

Бұл халықаралық ұйымның негізгі мақсаты – бейбітшілік пен қауіпсіздікті жақтайтын елдердің білім, ғылым және мәдениет салаларындағы ынтымақтас-тығын аттыру.

ЮНЕСКО 1995 жылды Абай Құнанбайұлының, ал 2003 жылды Махамбет Өтемісұлының жылы деп жариялады, соған орай әлемде көптеген мәдени шаралар өткізілді.

Атырау облыстық Махамбет Өтемісұлы атындағы академиялық қазақ драма театры 1938 жылы ашылды. Оның алғашқы қойылымы М.Әуезовтің «Түнгі сарын» драмасы болды.

ЕР ЕСІМІ – ЕЛ ЕСІНДЕ

Атырау қаласындағы Махамбет Өтемісұлы мен Исатай Тайманұлына арналған ескерткіш

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ (1835–1865)

Қырғыздар Ш.Уәлихановқа біздің қаһармандық эпосымыз «Манастың» үзіндісін тұңғыш рет жазып алып және орыс тіліне аударғандығы үшін мәңгі разы. Ол қырғыз эпосының тарихын және көркемдік қасиеттерін танып бағалаған, өз заманында оны кең таныту үшін көп еңбек еткен. Сөйтіп, «Манастың» атын дүниеге танытқан.

(Асқар Ақаяев)

Шоқан Уәлиханов 1835 жылы қараша айында қазіргі Қостанай облысы жерінде, Шыңғыс сұлтанның отбасында дүниеге келген. Шын аты – Мұхамед-Қанафия. Ол – қазақтың тұңғыш ғалымы. Ол небәрі отыз-ақ жыл өмір сүрді, алайда ғылымның көп саласы бойынша құнды зерттеулер жазып қалдырды. Еңбектері тарих, шығыстану, этнология, география, фольклортану салалары бойынша құнды. Сурет салумен де айналысқан. Өзі зерттеген, көрген құнды дүниелердің суретін салып, түсінікті болу жағын да ойлаған.

Шоқан Уәлиханов – Абылай ханның ұрпағы. Әжесі Айғанымның тәрбиесін көрген. Құсмұрын деген жердегі мұсылман мектебінде бастауыш білім алды. Осы мектепте оқып жүрген кезінде өлең, жыр, аңыздарды оқуды, қағазға жазып алғанды ұнататын. Әкесі Шыңғысқа көмектесе жүріп, қазақтың құнды мұралары – «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» және «Едіге» жырларын жазып алды.

Шоқан Уәлиханов жастайынан көп тіл үйренуге құштар болды. Араб, шағатай, кейін Орта Азиядағы түркі тілдерін меңгерді. 1847 жылы қыркүйек айында Омбы кадет корпусына оқуға түсті, бұл жерде орыс тілін жетік үйреніп шықты. Осы кезде орыс әдебиетінің мұғалімі, шығыстанушы Н.Ф. Костылецкиймен жақсы байланыс орнатты. Осы ұстазы арқылы шығыстанушы И.Н. Березинмен танысып, оның тапсырмасы бойынша Тоқтамыстың «Хан жарлығына» және Қыдырғали Жалайыридың «Жамират-тауарих» атты шығармасының орыс тіліндегі аудармасына талдау жасады. Бұл Ш.Уәлихановтың алғашқы ғылыми жұмысы болды. Оның білімін, еңбектерін сол кездегі атақты шығыстанушылар жоғары бағала-

ды. 1853 жылы кадет корпусын бітіргеннен кейін атты әскер корнеті дәрежесінде Сібір казак-орыс әскері 6-атты әскер полкінің офицері болып тағайындалды. Кейін оны қазақ даласы мен Орта Азия елдері бойынша айрықша тапсырмаларды орындайтын офицер қызметіне қойды. Осы қызметте жүріп, ол қазақ, қырғыз, жалпы, Орта Азия халықтарының тарихы, тілі, өдебиеті, салты туралы зерттеу жасады. Ресей ғалымдарымен бірге Омбыдан Семей, Аягөз, Қапал арқылы Іле Алатауына дейін, қайтар жолда Жоңғар қақпасына, Алакөл, Тарбағатайға саяхат жасады. Қарқаралы, Баянауыл, Көкшетау арқылы күзде Омбыға оралды. 1856 жылы М.М. Хоментовскийдің Жетісуда жасаған әскери-ғылыми экспедициясына қосылды. Осы кезде қырғыздың «Манас» эпосына көңіл аударып, Манас жорық жасады деген қаланың орнын көрді. Шоқан Уәлиханов – қырғыз халқының мақтанышы «Манас» жырын тұңғыш зерттеуші, оны әлемнің ғалымдарына алғаш танытушы. Іссапар кезінде халықпен тығыз араласып, қырғыз халқының шежіресін, өлең, жыр, аңыздарын жазып алды. Осы 1856–1857 жылғы ғылыми іссапарларының нәтижесі ретінде «Ыстықкөл күнделігі», т.б. еңбектері жазылды.

1858–1859 жылдары Қашқарияға сапары Ш.Уәлихановтың ғылыми қабілеті жоғары екендігін тағы да дәлелдеді. Оның Қашқарға сапары, шын мәнінде, қауіп-қатерге толы еді, өйткені одан екі жыл бұрын неміс саяхатшысы А.Шлагневейт барғанда, оны өлім жазасына тартқан. Сондықтан Шоқан Уәлиханов мұсылман саудагері сияқты жүріп, ақпарат жинады. Осы сапар бойынша жазған «Жоңғар очерктері» атты еңбегі тек сол кездегі орыс ғылымы үшін ғана маңызды болған жоқ, ол неміс, ағылшын тілдеріне де аударылып, әлемге тарады. 1859–1860 жылдары Петербургте әскери және ғылыми мекемелерде еңбек етті.

Шоқан Уәлихановтың қазақ ғылымына сіңірген еңбегі. Оның еңбектері тарих, архитектура, этнография, т.б. салалар бойынша құнды. Ал өдебиет саласы бойынша: «Қазақ шежіресі», «Қазақтар туралы жазбалар», «Көне замандағы қазақтың қару-жарақ, сауыт-саймандары», «Шона батыр», «Едіге батыр», «Сот реформасы туралы жазбалар», «Қазақтағы шаман дінінің сарқыншақтары», т.т. Кадеттегі ұстазы Н.Ф. Костылецкий екеуі қазақ эпосын зерттеп, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын орыс тіліне аударды. Ол аударма И.Н. Березиннің хрестоматиясына енді. «Қазақтың халық дастандарының үлгілері туралы», «Орта жүз қазақтарының аңыз-өңгімелері», «XVIII ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыздар», т.б. еңбектерінен оның терең білім иесі екені көрінеді. Ол еңбектер қазақ ғылымы үшін ешқашан маңызын жоймайды. Өйткені ол біздің тарихымызға қатыс-

ты мәліметтерді жазып алған және оларды білімдарлықпен талдай білген. Ноғайлы заманында туған жырлардың шығу кезеңін, «Ер Көкше» жырын зерттегенде, Ер Көкше деген тарихта болған адам екенін анықтаған.

Түркі халықтарына ортақ «Едіге батыр» жырын алғаш таныстырушылардың бірі – әкелі-балалы Шыңғыс пен Шоқан Уәлихановтар. Шоқан әкесі Шыңғыспен бірге жүріп, оны жазып алған. Оны 1905 жылы П.М. Мелиоранский жарыққа шығарды. Кейін түркі жырларын зерттеген көрнекті ғалым В.М. Жирмунский бұл жырдың көркемдігі жоғары және басқалармен салыстырғанда неғұрлым толық нұсқа деп бағалаған.

Түркі халықтарының, соның ішінде қазақ фольклорын зерттеуге, жинауға көп еңбек еткен Г.Н. Потанин Шоқан Уәлихановтың білімділігі мен еңбегіне зор баға беріп, оған өзі де көп қарыздар екенін жазған.

Шоқан Уәлиханов – кәсіби суретші. Ол негізінен портрет, пейзаж және халықтың тұрмыс-салтын бейнелеумен айналысқан. Оның 150-дей суреті қалды. Өзі көрген, білетін және ғылыми іссапарда танысқан дүниелердің суреттерін салуы тарих үшін, ұрпақ үшін маңызды, құнды.

Ш.Уәлиханов туған халқын екі жақтың қысымынан – патша шенеуніктері мен елдегі келеңсіз жағдайлардан қорғағысы келді, сол үшін 1862 жылғы сайлауда Атбасар округінің аға сұлтаны болуға талпынды. Сондағы ойы – досы, орыс халқының мақтанышы, жазушы Ф.Достоевскийге жазған хатында айтылған, яғни «Елдестеріме пайдамды тигізу үшін аға сұлтан болғым келді. Оларды чиновниктен, қазақ байларынан қорғамақ болдым. Сондағы, ең алдымен, көздегенім – өз басымның мысалы арқылы жерлестеріме оқыған аға сұлтанның пайдалы екенін көрсету еді»¹, – деп жазған. Бірақ ол мақсатына жете алмады, сайлауда аға сұлтандыққа өтпей қалды.

Ол 1865 жылы Алтынемелде, Көшентоғай деген жердегі Тезек төренің ауылында қайтыс болды. Шоқан Уәлихановтың өмірі тым қысқа болды, сондықтан академик Н.И. Веселовский «Шығыстану әлемінде құйрықты жұлдыздай жарқ етіп шыға келгенде» деген. Ал Г.Н. Потанин «Еуропаға ашқан терезе...» деп бағалады. Ф.М. Достоевский мен Ш.Уәлиханов арасындағы сағынышты хаттар да сақталған.

Шоқан Уәлихановтың «Ыстықкөл күнделігінен» оның жазушылық, әдебиеттанушылық, этнографиялық, т.б. салалар бойынша пайымдарын анықтауға болады. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосын біліп өскен адам болғандықтан, қос ғашықтың күмбезін көруге құмартқан. Дегенмен, күн-

¹ Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары: Оқу құралы / Құраст.: М.Жолдасбекұлы, Қ.Салғараұлы, А.Сейдімбек, – Астана: Күлтегін, 2012, 195-б.

деліктегі жазбасына қарағанда, 1856 жылғы ғылыми іссапар кезінде Қозы Көрпеш – Баян сұлу зиратына жете алмаған сыңайлы. Бірақ кейін көкейіндегі бұл арманын жүзеге асырған. Мұның дәлелі – кейіннен, Ыстықкөл мен Құлжаға сапары аяқталған соң, осы жерге күзде барып, суреттерін салғаны.

ЫСТЫҚКӨЛ КҮНДЕЛІГІ¹

18 сәуірде біз Семейден Аягөзге бет алдық. Қазақ бекеттері арқылы өтетін жол (олар станция қызметін де атқарады) сусыз сортаң далада жатыр. Біз мұнда бірінші рет көк шөп көрдік. Біз шыққан күні жылы болды, бозторғайлар өздерінің әдеттегі өніне салуда...

...Кешке біз Аягөзді артқа тастадық, сосын Аягөз өзенінің Тұмырза деп аталатын саласынан өтіп, өзеннің оң жақ таулы-тасты жағалауымен өрлей отырып, түнге жақын Қапал жолының бірінші бекеті – Ескі Аягөзге келіп жеттік.

Аягөз өзенінің бойынан біз анағұрлым жанданған табиғатты көрдік. Дала тұтасымен жасыл желектің ашық түсті кілеміне оранышты...

Мен Аягөзді өте жақсы көремін және сүйсінемін, Баян Сұлудың алтын айдарлы Қозы Көрпешке деген махаббаты туралы аңыздың оқиғасы осы жерде өткені де бұған аз себеп болмаса керек.

Сапарымыздың желісін ары қарай тарқатайық. №2 бекетте біз оң жағалауға ауыстық. Бұл кезде түн болатын. 4-ші нөмірге жетпей, 10 шақырымдай жерде қазақтар жырында айтылатын әйгілі Қозы Көрпештің моласы тұр. Біз поэманы жақсы зерттегенбіз, сондықтан олардың моласын көргіміз келді. №2 бекеттен шыққан уақыт бойынша Қызылқия бекетінен түнде өтуіміз керек болатын. Бірақ біз таңертең сонда тұрып, молада шай ішкіміз келді: жолда шай ішкен жақсы, әсіресе ескі қирандылар мен молаларда. Өткен туралы ойлайсың, бүгінгіңді аялайсың. Осы мақсатпен жәмшікке тек таңертең, күн көтерілген кезде, бозторғай алғашқы өнін шырқап, түн пердесі түрілгенде, түнгі бұлттар солтүстікке ауып, батыстан таңғы қызғылт күн көтерілгенде, жарық ағаштардың бұтағына түсіп, су керемет тамаша түске енген кезде, осындай поэтикалық сәтте моланың басында болуды тапсырдық.

Адам жобалайды, бірақ Құдай шешеді. Түні бойы жаңбырдың ірі тамшылары жеңіл арбаның шатырын ұрғылап тұрды. Шаршаған аттар, батпақта аяқтарын өзер басып жүріп келеді...

¹ Уәлиханов Ш. Кәптомдық шығармалар жинағы. – Алматы. Т. 1. 2010.

Нашар түн болды, сондықтан жүру де қиындады. Жаңбыр ойлаған жоспарымызды бұзбасын деген күдік, алаңдаумен жәмшікке бірнеше рет: «Қалай, аспан ашылмады ма?» – деп сауал тастадым. Суық сүйегіне дейін өткен делбеші: «Жоқ!» – деп күңкілдей жауап берді де, тағдырға назаланғандай, «Не боп кетті, брр...», – деп, тізесіне жиналған суды төкті. Менің оған жаным ашыды, тезірек жүрсек, ол баяғыда жылы пешке қыздырынып отырар еді. Баян сұлудың естелігін көрмей кету де обал.

Осылайша біз бір сағат жүрдік.

– Мәртебеңізге құлдық, – деді жәмшік, – міне, мола!

Мен басымды шығардым. Күннің көзі түнерген бұлттардан шығып келеді, аспанды сұр бұлт басқан, бұрынғысынша жаңбыр жауып тұр, көбіктенген аттар батпақты сортаң жермен өзер жүріп келеді, өзеннің сол жағында тобылғылардың арасынан моланың үшкір басы көрінді: ол қызыл кірпіштен қаланған болып көрінді. Мұндай ауа райында шай ішіп, қазақтардың ескерткішін тамашалау туралы ойлаудың өзі артық еді.

– Шамасы, өзен де арнасынан шығайын деп тұр, жоғары мәртебелім, – деді жәмшік менің ойымды оқып қойғандай.

– Олай болса, жүре бер, қайтар жолда қарармыз, – дедім мен, сосын тонға оранып, ұйықтап алайын деп, көзімді жұмдым.

Өзағаш бекетінде шай іштім. Өзеннің солтүстік жағалауы жайылған лай су мен сортаң басқан дала. Аягөздің жағалауын бойлаған жолмен өзеннің арнасынан шығуы себепті жүру мүмкін болмады...

Станцияның орта тұсында, Лепсіге тақау, Арғанаты бекетінен Лепсіге қарай жоталар тізбегі басталады, одан әрі жер бедері мүлдем өзгереді. Жоталар тізбегінің оңтүстік жазығында қамыспен көмкерілген көл жатыр. Жазда ол кеуіп кетеді, көктемде Лепсі тасығанда суға толады.

Біз бұл жерге кешке келдік. Қаздардың қиқуы мен бақаның бір ерекше түрінің айғайы жағымсыз болғаны сондай, құлағымызды тығындауға мәжбүр болдық. Өзеннің жағалауында, тау жақта, Лепсінің сағасына қарай қазақ молалары көрінді. Олар сансыз көп. Жолда қыстаулардың жұрты байқалды және біз келгенде ауыл отырды. Молалардан байқалғандай, бұл орындар көшпенді рулардың жиналатын жері болса керек. Қазіргі қазақтар Балқаштың қамысын қыстайды, ал жазда тауға көшеді, бұл жерде сөл дамылдап, міндетті түрде он күндей тынығады. Осы көлден Лепсіге дейін (он шақырымдай жер) бәрі құмға бөккен. Құмдар сусымалы.

Осында Лепсінің ағысы басталады. Лепсі бастауын Алатаудан алады да, Балқашқа құяды. Оның суы терең. Жағасында біршама қалың орман өседі – тал-терек, жиде, жыңғылдар. Сағасы қалың және биік қамыспен

көмкерілген. Қамыста түрлі құстар болады және жолбарыс кездеседі. Бірде жолбарыс бекетте тұрған қарауылды талап тастағаны болған...

Түнде Басқан арқылы өтіп, тек таңға қарай Ақсуға жеттік. Ақсу арқылы Лепсідегі сияқты өткел бар...

Ақсудан біз Алатаудың қарлы шыңдарын көрдік. Бұл таулардың алыс сілемдері көгілдірленіп аспанға ұласып кеткендей көрінді. Кей жерлерде шыңдар бұлттан асып көрінеді. Көтеріліп келе жатқан күн оларға қызғылт түсті сәуле шапады. Ғажайып көрініс. Қисықауыз Алатаумен салыстырғанда, жүзжылдық еменнің көлеңкесінде өскен шөп сияқты. Біз жүрген дала тегіс, біреу әдейілеп таптағандай және онда жусаннан басқа ештеңе жоқ. Оң және сол жақтан дөңгелек және қамал төріздес молалар көрінеді, көпшілігі күмбезді. Жолда жылқылардың үйірі мен қойдың отары кездесті, алыстан қазақ үйлер қылаңдады. Бізді көрген қазақтар алысырақ кетуге тырысты, біз сұлтанның қонысы қайда екенін сұрайық деп, малшыны тоқтатқанда, ауылдағы әйелдер шу көтерді. Ауыл шулап кетті. Әйелдер бір үйден екіншісіне жүгіріп, біреудің атын атап шақырды, шамасы, биді болса керек.

15 мамыр. Шелек өзеніндегі түнемелік. Шелек өзені бастауын Алатау тауының орталық биіктігінен алады, сол жерден Талғар өзені де басталады, сосын таудың ортасын жарып батысқа қарай, Жіңішке өзеніне құлайды; сосын Ілеге құйғанша солтүстік шығысқа қарай ағады...

Шелектің жоғарғы ағысы қазақтардың үнемі қыстайтын мекені, ерте кездерде Қарабұлақтан Үшбайсорынға дейін сарыбағыштар мекендеген, қазір онда албандық қызылбөрік руы қоныстанады. Қыс кезінде малды жайып, бағуға өте қолайлы деп Бақалы патқалы саналады, ол Жіңішке мен Сарыбұлақ өзендерінің ортасында орналасқан. Бақалы – бақаның көп жері деген мағына береді. Сарыбағаш руынан шыққан бір қырғыз мені манап Үмбетәлі сол жерде қыстағанда, бір бастауда қыс бойы бақалар бақылдаған деп сендірді. Оның айтуынша, бақалардың терісі аппақ, ал үлкендігі жұдырықтай болыпты. Қазақтар да осылай дейді...

Шелек бойындағы Алатау қалың шырша орманына бөккен. Шелектің жағалауындағы алқаптарда мал жейтін шөп жоқ, тек жусан мен қызғалдақ бар, бірақ өзеннің жағасы тал, жиде ағашы, тобылғы, жыңғылға толы. Бұл бұталар өзеннің маңында қалың, жап-жасыл алқап түзеді. Өзен ағысының орта тұсына оны қоршаған талдардан биік орман түзіледі. Қазақтар оны Бауағаш деп атайды...

Қаратұрықтан Шелекке қарай жүретін жолда сол жақта сулы сай бар, ол бір батырдың моласы бойынша Қорам деп аталады. Ол жолмен қатар-

ласа орналасқан. Оның Шелекке жететін аяғы батпаққа айналған, жайылым шөбі көп өседі. Оның екінші жағындағы құрғақ жерде қамалдардың қирандысы, дұрысын айтқанда, қазылған ор орындары жатыр, қасында құдық бар. Қазақтардың аңызы бойынша, мұнда қалмақтардың бекінісі болған және Абылай хан оны қиратып, Шелек алқабын жаудан тазартқан. Шелектің өзінде, Бауағаштан жоғары жерде одан да үлкен қорғанның үйінділері жатыр. Менің өзім алғашқы балшықтан жасалған құман мен қыш құмыра сынықтарын тауып алдым...

16 мамыр. Сөгеті тауы, Қарабұлақ бастауындағы түнемелік.

Шелектен оның ағысын бойлап Сөгеті асуына беттедік. Сөгеті – батыста Сөгеті тауын Бөгетіден бөліп, оның шығыс жағына жапсарласып жатқан шатқал. Сөгеті деген атау қазақтар түсіндіргендей, соқмақ – үйірлеу деген етістіктен шыққан. Онда үнемі қатты жел соғады. Бөгеті бұғы деген сөзден шыққан. Онда бұғылар көп.

Осылайша, біз алдымызда Сөгеті тауы, оң жағымызға Сөгетіні Асы мен Сауысқандық тауларынан бөлетін Шелек өзені ағатын шатқалды алып, тура оңтүстікке қарай жүрдік. Тура осы арада Шелекке сол жақтан Асы өзені қосылады, ол Асы тауын Сауысқандық тауынан бөліп тұрады. Асы өз бастауын Алатаудың бір сағасының батыс қыратынан алады, оның солтүстік-шығыс жағынан Түрген шығады. Асының жоғарғы жағы таулы қыраттан шыққанда, шағын жазық түзеді, ол «Асының жайлауы» немесе Аралтөбе деген атпен танымал... Біз оның оңтүстік баурайында, Қарабұлақ маңында түнедік....

17 мамыр. Торайғыр тауының теріскей жағы. Айыр асуы және сол аттас бұлақ.

Сөгеті тауынан Торайғыр тауына қарай еңкейген үстірт арқылы Айыр асуына шықтық, дәл көтерілер тұста жаңбыр бізді тоқтауға мәжбүр етті... Рауғаштың гүлдеп біткен шағы екен, тіпті, жапырақтары қызарып кеткен. Оң жақта, біздің жолымызбен қатар Шелек өзені ағып жатты. Оның ағысы, яғни Сөгеті мен Торайғыр арасындағы ағысты қазақтар Бартоғай шатқалы деп атайды, сол жақта біздің жолымызды бойлай, жазықпен Шарын ағып жатты...

Торайғыр – торы түсті айғыр деген сөз. Қазақтардың аңызы бойынша, олар осы арадан қалмақ жоңғарларды қуған кезде, осы таудан торы айғыр тауыпты.

Торайғыр – албандардың тамаша қыстауы. Елдің айтуынша, онда мүлдем қар болмайды, ал болса да, аз жауып, тез еріп кетеді. Ең қатаң қыспен жұтта мал тек қына жеп күйлі шығады – шөптің күштілігі мен топы-

рақтың құнарлылығы сондай. Сондықтан қазақтар мұны жұғымды жер деп айтады. Мамыр айында біз Құдайдың құдіретімен осы құнарлы жерде қар жатқанын көрдік. Қардың көп болғаны соншалықты, оның мүлдем еріп кетуі үшін үш күн қатарынан күннің көзі шыққаны керек болды, біз үшін уақыт қымбат болды, сондықтан біз келесі таңда аттанып кеттік және [Торайғыр]¹ тауының күнгейіндегі Сұлу Қарашоқы шатқалында сәл дамылдадық.

18 мамыр. Торайғыр тауының күнгей [жағы]. Сұлу Қарашоқы шатқалындағы бұлақ.

Айыр асуы Сөгеті сияқты тік болмағанымен, жолда жатқан дәу тастар оны арба өтуге қолайсыз етеді. Бұл жартастардың негізін құрайтын тастар ұсақ құмдар, ондай тастармен Финляндияда жолдарды төсейді.

Ырғай, аршагүл, арша және өзге тау бұталары көп болды. Мен мұнда бірінші рет қазақтар рауағаш немесе рауғаш деп атайтын қымыздықтың ерекше түрін кездестірдім. Бұл өсімдіктің кеуек діңіне дәмі жағымды қышқыл шырын тұнады. Оның жапырақтары көдімгі қымыздықтың жапырақтары тәрізді, бірақ тым үлкен. Дәмі анарға ұқсайды...

Біздің түнемелігіміздің оң жағында Шелек ағып жатты. Оның Алатауды жарып өтетін шатқалы және сол жерде Шелекке құятын Жіңішке өзенінің шатқалы біздің алдымызда жатты. Сол тарапта Шарын, дәлірек айтқанда, Ақтоғай алқабы, ал оның алдында оңтүстік шығыста Қулық пен үш Меркі ағатын қыратпен жалғасатын, Шарынға құятын мүйіс байқалды. Біз осы жазыққа қарай жүрдік. Алқап Меркіге қарай биіктей берді. Оның барлық жерін шөп басқан. Ол шөпті қазақтар шытыр деп атайды...

Қазақтар бірнеше қозықаны ұстап алды, сөйтіп, біздің жорық дастарқанымызда осы жануардың етінен жасалған тағам пайда болды.

19 мамыр. Бірінші Меркі өзені.

Біз Алатау мен Қулық жотасын жалғастыратын қыратқа шыққанда, алдымыздан жартасты сай пайда болды. Оның түбінде жіңішке жіп тәрізді ирелеңдеп Меркі ағып жатты. Биіктен өзен өте әдемі көрінді: жасыл және тегіс сайдың арасынан көгілдірленіп өзен ағуда, оның жағалауы екі жақтан талмен көмкеріліп, тоғай жасап тұр...

Біз Бірінші Меркінің Шарынға құяр тұсына түнедік.

Меркіде арқар мен тауешкілер өте көп. Мен оларды атып көрмек болдым, бірақ сәті түспеді. Арқарлар ерте қоздайды, Қапалдың өзінде кішкентай төлін көргенмін.

¹ Шоқан Уәлиханов еңбектері орыс тілінде жазылған, қазақ тіліне аударған кезде аудармашылар осындай жақша қойып, түсіндіру мақсатында қажет сөздерді жазған.

Ешкілер лақтарын сәуірдің аяғында қалдырады. Жалпы Алатау ешкі, арқар, маралмен аты шыққан. Қарақұйрықтар тек жазықта кездеседі...

20 мамыр. Шырғанақ өзеніндегі түнемелік.

Бірінші Меркіде біз киіз үй тігу үшін қарды тазалауға тиіс болдық. Кешке қарай, аспан бұлттан арылғанымен, солтүстік шығыстан қатты жел соғып, салқындап кетті. Таңертең жолға шықтық. Қар бүкіл аймақты басып қалыпты. Күн ашық болып тұрды. Біз қарай алмадық: күн сәулесінің аппақ қармен шағылысы көзді шыдатпады... Екінші Меркі құятын жердегі құздар арасындағы Шарынның көрінісі өте тамаша. Құз жартас болып келетін тік жағалау, үшкілденген шыршалар жартас астында да, басында да өскен. Төменде шулап, көбіктеніп, толқынданып Шарын ағып жатыр...

Бұл өзен, тіпті, Бірінші Меркіден терең, суы көбірек. Оның жағасында өсетін талдар өзгелерге қарағанда қалыңдау. Мұнда жапырағы талға ұқсайтын бұта ағаш өседі, бірақ долана сияқты тікенегі бар, қабығы да доланаға ұқсайды, бірақ сөл күңгірттеу. Қазақтар оны шырғанақ деп атайды. Ағаштың түсі қызғылт, сондықтан қазақтар одан қаруға дүм жасайды. Оның жемісі бұргенге өте ұқсас...

Үшінші Меркенің Алатаудан бастау алатын тұстағы өткелі Тобылды Асу деп аталады. ... біз бұғу руы мекендейтін Қарқараға жетуге тиіс болдық. Тобылды Асу, білетіндердің айтуынша, дөңгелекпен жүруге қолайсыз, жолдың бойында қалың шырша ағашы тұтасып өскен және оларды, өрине, сол кезде қалың қар басып жатқан. Үшінші Меркіге көтерілгеннен кейін, жол жүруге ыңғайлы...

Артық болмас білесің

Шоқантану – Шоқан Уәлихановтың өмірі мен шығармашылығына арналған әр алуан тақырыптағы зерттеу еңбектерді қамтиды. Шоқантану 1904 жылы Санкт-Петербургте орыс тілінде басылып шыққан «Сочинения Ч.Ч. Валиханова» деген кітаптан басталады. Бұл кітапта Шоқан Уәлихановтың өмірі мен ғылыми қызметіне қатысты деректер, Н.Веселовский, Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, т.б. шығыстанушылардың естеліктері, түйінді ой-пікірлері берілген. Қазақ ғылымында көп жылдар бойы шоқантануға еңбек еткен – академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан. Оның басқаруымен Шоқан Уәлихановтың «Таңдамалы шығармалары», 1961–1972 жылдары бес томдық жинағы басылып шықты.

Шоқан Уәлихановтың туғанына 150 жыл толуына орай ғалымның бес томдық шығармалар жинағы қайта қаралып, ғылыми түсініктері жөнделіп, 1984–1985 жылдары жаңадан жарық көрді. Басқа да көптеген жаңа зерттеу жалғасып жатыр.

СӨЗДІК

Дүм – мылтықтың иыққа тірейтін жері.

Кадет – революциядан бұрынғы Ресейдегі дворян балаларын офицерлік қызметке даярлайтын жабық орта әскери оқу орны (1732 –1917 жылдары).

Корнет – 1917 жылға дейін Ресей армиясында қолданылған алғашқы офицерлік шен.

Жер-су аттары:

Ыстықкөл – Солтүстік Тянь-Шаньдағы күнгей Алатау мен теріскей Алатау тау жоталарының аралығында, Қырғызстан жерінде орналасқан көл.

1. Шоқан Уәлиханов туралы мағлұмат жинастырыңдар. Балалық шағы қайда өткен? Қайда оқыған? Шоқан жайында жазылған қандай шығармаларды білесіңдер?
2. Шоқан өмірі мен шығармашылығы туралы білетіндеріңді жинақтап, топтастырыңдар.

3. Шоқанның келешегіне жол ашуда кадет корпусының қандай әсері болды? Шоқан қандай қызметтер атқарды?
4. Қашқария жері туралы не білесіңдер? Шоқанның Қашқарияға жасаған саяхаты неліктен ерекше деп бағаланды? Шоқанның Қашқария сапарына арналған еңбектерінің маңызы қандай?
5. Шоқан ауыз әдебиетін зерттеуге қандай үлес қосты?
6. Шоқанның география ғылымының дамуына қосқан жаңалықтарын көрсетіңдер.

1. Шоқанның «Ыстықкөл күнделігі» шығармасын бөлімдер бойынша топпен бөліп оқыңдар.
2. Шоқанның «Ыстықкөл күнделігі» шығармасы не туралы жазылған?
3. Шығармадағы оқиға қай кезеңді суреттейді? Шығармада қандай жағдайлар баяндалады? Кімнің атынан баяндалады?

1. Хрестоматиядан «Ыстықкөл күнделігінің» жалғасын оқыңдар.
2. Шоқанның білім жолындағы ізденістерін, өдебиет, география, этнография, бейнелеу өнері саласына қандай үлес қосқанын көрсетіңдер.
3. Шоқан Уәлихановтың өз заманының алдыңғы қатарлы азаматы екендігін дәлелдендер.
4. Шоқан Уәлиханов өміріне қатысты елдер мен қалаларды Еуразия картасы бойынша анықтаңдар. Сондай-ақ Омбы мен Петербург қалалары Ресейдің қай бөлігінде орналасқанын және Қазақстанға қайсысы жақын екенін анықтаңдар.

5. Шоқан Уәлихановтың ата тегінің шежіресін түзіндер.

1. Шоқанның демократтық, гуманистік ой-пікірлерінің қалыптасуына кімдер өсер етті?
2. Өз дәуірінің қандай озық ойлы адамдарымен достық қарым-қатынаста болды?
3. «Ыстықкөл сапарының күнделігі» шығармасындағы аң-құс, өсімдік, жер-су атауларын теріп жазыңдар.

1. Шығармада баяндалатын жер-су атауларының қазіргі таңда қолданыста бар не жоқ екендігін дәлелдеңдер.
2. Шығармада көтерілген мәселелер жөнінде әңгімелеңдер.
3. «Шоқан – халқымыздың жарық жұлдызы» тақырыбында әдеби эссе жазыңдар.

1. Шоқанның әңгімені баяндаудағы өз еліне деген көзқарасы туралы пікірлеріңді білдіріңдер.

2. Шоқан жергілікті халықтардың тарихы, мәдениеті, әдебиеті, әдет-ғұрпы, ел тұрмысын қаншалықты зерттей алды, бұл зерттеу қазіргі заманда қаншалықты құнды деп ойлайсындар?
3. *«Көшпенді елдерді аң тәрізді жауыз тобыр санап, беталды жүрген тағылар есебінде түсінетін жалған ұғым қазірдің өзінде де Еуропада ұстем болып келеді. Олар көшпелі моңғол немесе қазақтар дегенді тұрпайы, мал тәрізді тағылар деп ұғады. Ал, шындығына келгенде, сол тағылардың көбінің жазба түрінде немесе ауыз әдебиеті бар. Өлеңге, әсіресе, суырыпсалма өлеңге бейімділік барлық көшпелі елдердің өздеріне тән ерекшелігі деуге болады»* деген пайымдауына сендер қандай баға бересіңдер?

Оқу сауаттылығы

- 1) Аягөз өзенінің бойынан біз анағұрлым жанданған табиғатты көрдік. Дала тұтасымен жасыл желектің ашық түсті кілеміне ораныпты...
Сұрақ: «Жанданған табиғат» деген не?
  - a) Жану, яғни өртеніп жатқан деген мағынада айтылған.
  - b) Жан біткен деген мағынада қолданылған.
  - c) Жаны бар деген мәнде айтылған.
  - d) Жасыл орманды, жайқалып өскен ағаштарды айтқаны.
- 2) Бұл алқапта жайран деп аталатын киіктер көп. Қазақтар бұл жануарды қарақұйрық деп атайды. Кавказ бен Даурияда оны дайран деп атайды. Қырғыздар және Іле қалмақтары оны жирен деп атайды. Олар мамырда қоздайды. Қазақтар бірнеше қозықаны ұстап алды, сөйтіп, біздің жорық дастарқанымызда осы жануардың етінен жасалған тағам пайда болды.
Сұрақ: Қозықа деген жануардың түрі бар ма? Бұл сөз нені білдіреді?
  - a) Қозықа деген жануардың бір түрі болуы керек.
  - b) Қойдың төлін қозы деп атайды.
  - c) Қозықа арқардың, бөкендердің, яғни жабайы жануарлардың төлі, қозысы, яғни жануардың жеке түрі емес.
  - d) Кішкентай тасбақа сияқты нәрсе болуы мүмкін.
- 3) Түні бойы жанымыздан көш өтіп шықты. Таңертең тұрғанда, жасанып киінген әйелдер мінген түйелер тізбегі әлі өтіп жатты.

Сұрақ: «Жасанып киінген» деген нені білдіреді? Қазақтар қыстаудан жайлауға көшкен кезде, мейрам сияқты қабылдаған ба?

- Көш кезінде әйелдер жастар сияқты киініп жүрген болу керек.
- Көш кезінде мейрам сияқты болған, сондықтан әйелдер бар жақсы киімдерін киіп шыққан.
- Жасарып деген мағынаны білдіруі мүмкін.
- Жаңарып деген мағынада болуы мүмкін.

Оқушы күнделігі

Шоқан Уәлиханов – Абылай ханның ұрпағы, сендер оған қандай сұрақ қояр едіңдер? Ал оның орнында болсаңдар, сендер қазақ халқы үшін не істер едіңдер?

Артық болмас білгенің

Алматыда Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнография институты бар. Ол Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігіне қарайды.

АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ҰРПАҚТАРЫ

Ермұхан Бекмаханұлы Бекмаханов (1915–1966) – көрнекті тарихшы, Уәли ханның Тәуке деген баласынан тараған ұрпақ. «Қазақстан XIX ғасырдың 20–40-жылдарында» атты монографиялық еңбегі үшін қуғындалып, түрмеге қамалған. Кеңестік дәуірде қазақ хандары, соның ішінде Кенесары туралы жазуға тыйым салынған болатын, Е.Бекмаханов шындықты жазғаны үшін қуғын көрген. Ғалымның бұл еңбегі еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жарық көріп, қазақ тарихына арналған басты еңбектердің біріне айналды.

Шот-Аман Ыдырысұлы Уәлихан (26.04.1932 ж.т.) – қазіргі Солтүстік Қазақстан (бұрынғы Көкшетау) облысы Айыртау ауданы Сырымбет ауылында дүниеге келген. Шоқан Уәлихановтың Мақы деген інісінен тараған ұрпақ. Ол – көрнекті сәулетші, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері, Шығыс елдері халықаралық сәулетшілер академиясының академигі, профессор, халықаралық Абылай хан қорының президенті.

Еліміздегі бірнеше ірі ғимараттың, 20 монумент пен ескерткіштің авторы. Атап айтқанда, Алматыдағы Шоқан Уәлиханов ескерткішінің авторы, Тәуелсіздік монументінің авторлар тобының мүшесі, Астанадағы Кенесары Қасымұлы, Ахмет Байтұрсынұлының, т.б. ескерткіштердің және Тәуелсіз Қазақстан елтаңбасының (герб) авторы.

Шот-Аман Уәлиханов – бірнеше ғылыми еңбектердің және драмалық шығармалардың авторы.

e *Ғаламтор*

Ғаламтордан Шоқан Уәлихановқа қатысты фильм мен хабарларды тауып, көріңдер. Сыныпта алған әсерлерің туралы пікірлесу ұйымдастырыңдар.

ЖАСАМПАЗ ШОҚАН БЕЙНЕСІ

«Шоқан Уәлиханов» фильмі

Сағи Асанәліұлы Өшімов (1961–1999) – төрт сериялы «Шоқан Уәлиханов» көркемфильмінің бас кейіпкері Шоқанның рөлін сомдаған актер, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Мемлекеттік сыйлық (1986) иегері

«Шоқан» драмасы

Астанадағы Қалибек Қуанышбаев атындағы Мемлекеттік академиялық Қазақ музыкалық драма театрының актерлері «Шоқан» драмасында: кадет Шоқан рөлінде Жанат Оспанов, ересек кездегі Шоқан – Ержан Нұрымбетов

**II бөлім бойынша
ТЕСТ**

- 1. Қазақтың соңғы ханымен бірге жорықта болған жырау:**
  - a) Кенесары
  - b) Абылай
  - c) Нысанбай
  - d) Бұқар

- 2. «Кенесары – Наурызбай» жыры қай жанрға тиесілі?**
  - a) аңыз
  - b) батырлық жыр
  - c) тарихи жыр
  - d) хикаят

- 3. Романтизм дегеніміз ...**
  - a) ақындардың ақыл-насихатын жеткізудегі поэзиялық музыкалық жанрдың бір түрі
  - b) мұңды лирикалық өлең
  - c) әдебиеттегі, көркем өнердегі жарқын, жағымды жақтарын көбірек алып, көтере суреттейтін көркемдік әдіс.
  - d) табиғат тақырыбы

- 4. Махамбет өзінің сөздерін қай сұлтанға тура айтқан?**
  - a) Исатай
  - b) Жәңгір
  - c) Баймағамбет
  - d) Жұмыр мен Қылыш

- 5. Шоқан Уәлиханов қай жылдары өмір сүрген?**
  - a) 1830–1865 жылдары
  - b) 1835–1865 жылдары
  - c) 1835–1965 жылдары
  - d) 1835–1899 жылдары

- 6. «Ыстықкөл күнделігі» кімнің еңбегі?**
  - a) Махамбет Өтемісұлы
  - b) Исатай Тайманұлы

- c) Бұқар жырау
- d) Шоқан Уәлиханов

7. «Ыстықкөл күнделігі» қай жылдары болған ғылыми іссапардың негізінде жазылған?

- a) 1850 жылы
- b) 1855 жылы
- c) 1856–1857 жылдары
- d) 1887 жылы

8. Махамбет Өтемісұлының Баймағамбет сұлтанға айтқан қанша толғауы белгілі?

- a) 10
- b) 12
- c) 14
- d) 15

9. Махамбет Өтемісұлының шығармаларында көркемдік әдістің қайсысы басым?

- a) реализм
- b) романтизм
- c) модернизм
- d) пессимизм

10. Кенесары хан мен Наурызбай батырды жоқтаған жырау кім?

- a) Бұқар жырау
- b) Нысанбай
- c) Доспамбет
- d) Махамбет

III бөлім

АДАМ ЖАНЫНЫҢ ҚҰПИЯСЫ

«Адам жанының құпиясы» деп аталатын үшінші бөлім адами құндылықтарды дәріптейді. Бұл бөлімдегі шығармаларда ақын-жазушылар кейіпкерлер образы арқылы оқырманның жүрек қылын шертеді. Сол кейіпкерлермен бірге оқырман қуанады, солармен бірге мұңаяды. Өйткені кейіпкерлер қиялдан алынбаған, өмірде болған жағдайлардың көркем бейнесі болып сомдалған. Ілияс Жансүгіров атақты Ақан серінің тағдырына бейжай қарай алмаған. Сері әдемілікке қызығады, сондықтан Ақан Құлагерді өмірінің мәні мен сәні деп білген. Оған қастандық жасалды. Ақан зарлады. Ілияс ақын залымдықты әшкерелейді, Ақанға да, Құлагерге де поэзия ескерткішін қояды. Осылайша бұл шығарма мәңгілікке оқырманмен бірге жасайтын болады.

Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» мен Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпаны» да – қазақ қыздарына арналған мәңгілік ескерткіш. Шұға мен Ұлпаның тағдыры бір-біріне ұқсамайды, сондықтан образдары ерекше сомдалды. Адам жанын толқытатын керемет әсер бар.

Ал Төлеген Айбергенов пен Фариза Оңғарсынованың поэзиясы – адалдыққа толы әдемі өлем. Бұл тарау осындай ерекшеліктерімен әсерлі.

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ (1894–1938)

Ілияс Жансүгіров – қазақ әдебиетіндегі көрнекті тұлға. Ол қазақ кеңес әдебиетінің қалыптасуына, солайша тарихи бір кезеңінде аянбай еңбек етіп, өз үлесін қосқан. Әдебиеттің бірнеше жанрында жазған көркем мұрасы алтын қорымызға қосылған.

Ілияс Жансүгіров қазіргі Алматы облысы Ақсу ауданында 1894 жылы дүниеге келген. Жастайынан әкесінен хат таныған, ескі кітаптарды көп оқыған. Араб, парсы тілдеріндегі кітаптарды жинаған. Ауыл молдасынан да дәріс алған.

Оның «Сарыарқаға», «Тілек» деген алғашқы өлеңдері 1917 жылы 22 тамызда Семейден шыққан «Сарыарқа» газетінде жарық көрген. Содан бастап «Тілші», «Кедей еркі», «Лениншіл жас» газеттерінде, «Жаңа мектеп», «Әйел теңдігі» журналдарында ол жиі көрінді.

1920 жылы Алматы қаласына келіп, үш айлық мұғалімдер институтының жанындағы қысқа мерзімді курста бес-алты ай оқығаннан кейін денсаулығының нашарлауына байланысты ауылға қайтқан. Кейін Қазақ ағарту институтында, Жетісу облысының Қосшы комитетінде, губерниялық оқу бөлімінде, «Тілші» газетінің редакциясында қызмет еткен. Осы қызметтерді атқара жүріп, ел арасынан фольклор үлгілерін жинап, білімін, ой өрісін кеңейткен. 1923 жылы «Сана» журналында «Мерген Бөкен» атты өңгімесі жарық көрді. Білімін шыңдау үшін 1925 жылы Мәскеудегі Коммунистік журналистика институтына түскен. Оны 1928 жылы бітіріп, «Еңбекші қазақ» газетінің редакциясында қызмет еткен.

1927 жылы «Беташар» атты үгіт өлеңі, 1928 жылы «Сағанақ» атты тұңғыш кітабы жарық көрді. Жалпы, 1927–1937 жылдар арасында поэзия, проза, драма, сын, аударма жанрларында жиырмадан астам кітап шығарды.

Ілияс Жансүгіров өзі өмір сүрген дәуірдің талабына сай өлеңдер жазды. Алғашқы кездегі өлеңдері әлеуметтік мәселелер, надандықты сынау, білімге үндеу тақырыбына арналды. Оның надандықты сынаған «Мақым», «Жыбырлақ», «Жаңылғаным», «Талғамалар» атты өлеңдерінде Абайдың сатирасына еліктеу, үндестік бар. Ол 1923 жылы жазған «Жас жалшыға», «Қойшы ойы» өлеңдерінде шаруа адамының реалистік, яғни шынайы бейнесін жасаған. 1917 жылғы Қазан төңкерісінің жеңісін ақын жүрекпен жырлады, жұмысшы, шаруа, қойшы образдарын өлеңдеріне арқау етіп алып, олардың жарқын болашаққа деген үмітін қолдады.

Ілияс ақын пейзаждың шебері де болды. Оның жарқын бір үлгісі – 1925 жылы жазған «Жетісу суреттері».

Кеңес Одағы кезінде ұлы Отан деп Мәскеуді атағанмыз шындық, сондықтан ақын өзі өмір сүрген заманға сай, сол кездегі саясатқа сеніп, «Шеф Мәскеу», «Октябрь одағы», «Мәскеу – Қазақстан» атты өлеңдерін арнады. Тек бұл тақырыптармен шектелген жоқ.

«Саясат қошқарлары» атты шағын өлеңі 1922 жылы жазылған. Көлемі шағын болғанымен, ақынның ізденісі оқырманды қызықтырады. Ол сол

Жерін жайлап у қылған,
 Ерін қанап, құл қылған,
 Елін талап, еңбегін
 Жалмап, теуіп, жүн қылған,
 Құлдың жанын құм қылған,
 Құлдың қанын қылғыған
 Бір бір зөрлі жыландай...
 Сол жыланнан жылжымай,
 Қабағы жабық, қаны арық
 Гималай сорлы, сор маңдай, –

деп суреттеген. Ал «сорлы, сор маңдай» деу – тек адамға ғана қатысты айтылатын суреттеу. Бірақ ақын өз ойын ашық жеткізу үшін саясатты өшкерелеу мақсатында көркемдікті пайдаланған.

Ілияс ақын өмір сүрген жылдары ірі байлардың мал-мүлкі төркіленген, бұл ел бойынша үлкен науқан ретінде жүргізілді. Сондықтан ақын асырасілтеушілікті сынап, 1928 жылы «Көмпеске», ұжымдастыру науқанына орай 1929 жылы «Мәйек», 1930 жылы «Жаңа туған» атты поэмаларын жазған. Сондықтан Ілияс Жансүгіровтің туындыларында қоғамды да, саясатты да сатира арқылы сынап білген шеберлігі байқалады.

«Дала» поэмасы – қазақ халқының 1730 жылдан бастап 1930 жылға дейінгі тарихын қамтыған кең ауқымды шығарма. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған тарихи жағдай белгілі. Жазба әдебиетте осы тақырыпты алғаш қозғаған – Ілияс Жансүгіров.

Ілияс Жансүгіровтің «Күй» (1929), «Күйші» (1934), «Құлагер» (1936) поэмалары, «Жолдастар» атты романы, т.б. туындылары да бар.

1931 жылдан бастап Ілияс Жансүгіров драмалық шығармалар жазуды бастайды. Бұл саладағы алғашқы туындысы «Кек» деп аталған. Ол 1934 жылы Семейде Абай атындағы облыстық театрда сахналанды. Бұдан басқа «Колхоз тойы», «Райхан», «Мін де, шап», «Мектеп», «Исатай – Махамбет» драмалық туындылар жазылды. Жан-жақты дарын иесі осылайша қазақ мәдениетіне үлкен үлес қосты. Оның өр жазғанында кейіпкерлердің тағдырын терең психологизммен суреттеу бар.

Ал көркем аударма саласында А.Пушкин, М.Лермонтов, Н.Некрасов, Г.Гейне, В.Гюго, т.б. шығармаларын қазақ оқырмандарымен қауыштырды.

І.Жансүгіров төл шығармаларын жазумен ғана шектелмеген, ол 1932 жылы Қазақстан Жазушылар одағының ұйымдастыру комиссиясында белсене қызмет етті. Кейін ол Жазушылар одағының тұңғыш төрағасы

болып сайланды (1934–1935). 1934 жылы КСРО Жазушылар одағының I құрылтайында сөз сөйледі.

1935–1937 жылдары «Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасының» поэзия бөлімін басқарды. Халқына адал қызмет еткен көрнекті тұлға 1938 жылы жазықсыз жаламен атылды. Алайда аяулы тұлғаның есімі де, мұралары да елімен мәңгі бірге.

«ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫ ТУРАЛЫ

Глияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы 1936 жылы жазылған. Бұл шығарманы жазуда ақынның ізденісі, шығармашылық тұрғыдан өсуі, керемет суреткерлігі шынайы байқалады.

Поэма «Толғау» атты кіріспеден, «Туған жер», «Ақан», «Ас», «Құлагер», «Егес», «Көмбе», «Ат айдау», «Балуан бөйге», «Күрес», «Ат қайтқанда», «Ат шаңы», «Жалғыз қазық», «Бай-бай, Құлагерім», «Қара күш», «Аттың азалы әні» деп аталатын тараулардан тұрады. Сюжеттің басталуы асты суреттеумен байланысты берілген.

Поэманың «Толғауында» ақын өзінің мақсаты өткен заманда көрген қорлық-зомбылықтарды айтып, бүгінгі ұрпақтың ойын қозғау екенін айтқан.

Осылайша XIX ғасырда Арқадағы жұрттың бәрі білетін оқиғаны тұтас қазақ еліне таныстырған.

Глияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы қазақ эпикалық поэзиясында үлкен жаңалық болды. Бұған дейін де поэмалар жазылған, бірақ дәл осындай кең ауқымды, сан қырлы аса көркем дүние болған жоқ еді. Бұл поэма жанрындағы әбден жетілген әдеби шығарма деңгейінде жазылған. Мұнда композиция, сюжет, образдарды даралау, психологиялық шендестірулер, ішкі тартыс, мінездеу, параллелизм, монолог, диалогтер жай баяндау арқылы емес, шиеленісу арқылы шарықтау шегіне жетіп, шешімін тапқан. Теңеу, күрделі эпитет, метафора, кейіптеу, метонимияның, шендестірудің, шұрайлы тілдің шебер үлгілері осы поэмада кездеседі. Поэма прологі оқырманды Ақан сері өмірі мен өнерін, Құлагер аттың сынын, кербез Көкше көріністерін, Сарыарқаның кең даласын өсем суреттеп бастайды да, өрі қарай оқиғалар тізбегі мен кейіпкерлер жан дүниесінің тереңіне тарта жөнеледі. Бұл, бір қарағанда, сері мен тұлпар туралы шығарма ғана сияқты көрінуі мүмкін, алайда «Құлагер» – XIX ғасырдағы қазақ өмірінің тіршілігін ауқымды суреттеген құнды дүние.

«Құлагер» поэмасының әдеби шығарма ретінде құндылығы – мұнда шиеленісудің ең керемет үлгілері жасалған.

Романтикалық поэманың өн бойында психологиялық оралымдар шарықтау шегіне жеткенше, қабаттаса өрілген.

Трагедия қараңғы мен жарық, адалдық пен арамдық, кісілік пен пасықтық, ғашықтық пен жауыздықтың бітіспес тартыстарынан туындайды. Көбінесе басты кейіпкердің ажалымен аяқталады. Ілияс Жансүгіров поэмасында Ақан сері тірі қалады. Бірақ поэманың соңында елден безіп, өлген аттың қу басын құшақтап зар жылаған, сақалы мен шашы құдай кісіні көреміз. Ол – кешегі ел еркесі, өн патшасы Ақан сері. Зұлымдықтың озбыр қолы оны осындай халге түсірді.

Ақанның қайғысы залымның қолымен жасалған, сондықтан оны тек табиғат түсініп, бірге қайғырады. Шығармадағы психологизм осылайша оқырманның көңілін тербейді.

«Құлагер» поэмасы кеңестік дәуірде жазылған, бұл кезеңде қазақтың өткен дәуірі, байлар мен молдалар туралы біржақты баға берілетін. Сондықтан мұны ескеру қажет. Бірақ поэмаға арқау болған сюжет – Ақан серінің ардақты Құлагер атының жазықсыз мерт болуы – еш уақытта өз маңызын жоймайды, ол ескірмейді. Өйткені бөйге атын қызғаныштан мерт ету – адамшылыққа жат нәрсе.

«Құлагер» – XIX ғасырдағы қазақ өмірінің тіршілігін ауқымды суреттеген құнды көркем дүние.

ҚҰЛАГЕР¹

(поэма)

Толғану

Тасқында, тау суындай көңіл жыры,
Қазақтың сусындасын ойы-қыры.
Бұрқырат кер бұлаңды кең далаңа,
Бастырмай шөпке-шарға тоқтап құры.

Далаңның той болғанда қиял құсы,
Жүйріктей бабындағы жүгір, міні;
Орай шап алдын, артын жиын жұрттың,
Жыр қыла бүгінгіні, бұрынғыны.

¹ Жансүгіров І. Құлагер. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2003. – 360 бет.

Шарықта шартарапқа қиял құсы,
Көңілдің кеп тұрғанда күнді алғысы.
Халқыңның қуанышын қанат қып қақ,
Қашанда қала берер ұяң кісі.

Қашаннан қазақ көшкен тарих көші,
Таланып жаудан, жұттан жеткені осы.
Көсемі көш алдында басшы болып,
Бақыттың жайлауына қонған тұсы.

Шат көңіл, шадыман жұрт ақынысың,
Жүйріктің жұрт қуантқан жақынысың,
Баласын бақытты елге, түс майданға,
Халқыңның қайратысың, ақылысың...

Бақ туын тұрғанда ұстап бүгін қазақ,
Көңілі судай тасып, оттай маздап.
Ескі күн елім көрген енді ойласам,
Көрінер кейде қорлық, кейде мазақ...

Ақтарып асыл сөздің алтын, жезін
Салатын дүкеніме бар мінезім.
Ақтарған Арқа астын инженермін,
Ал, жұртым, керегіңе тұрса сөзім...

Сапырған сырлы сөзді сар қымыздай,
Заманның отырғам жоқ салтын бұзбай,
Асылын арамынан аршып алдым,
Қашаннан қазынаға халқымыз бай.

Туған жер

Мен өзім тауда туып, тасында өстім,
Жасымнан мұз төсеніп, қарды кештім,
Асқарда Аршалыға қозы жайып,
Бұлттың аспандағы қасында өстім.

Жөңкенің жоғары ала басында өстім,
Ақ гауһар Ақтастының тасында өстім.
Аспанда ақиығы шаңқылдаған
Құздардың құламалы астында өстім.

Сондықтан бір қазақпын тауды сүйген,
Тасы жоқ, таусыз жерді жерсінбеген.
Алматым Алатаудың бауырында
Аңқылдап жел соққандай өн мен күйден.

Жасымнан жырлап едім тауды талай,
Гималай, Кавказ, Жөңке, Алтай, Алай.
Ордасы ой, көңілімнің ала асқарлар
Жырлатпай жүрегімнен жатсын қалай?

Таудағы тасқындаған ағын судай,
Өлеңім басталады таудан ұдай.
Өсемін өңгіменің көп таратқан
Айтылмай қалған екен тау мынадай:

Көк орман, көркем тоғай маужыраған,
Сұлудың көзіндей көл жаудырған.
Малта тас, маржан, ақық, меруерт тас
Төгіліп көл жиекке саудыраған.

Көк кілем, балаусасы балбыраған,
Көк жібек жапырағы жалбыраған.
Ақ қант аспандағы сонда жауып,
Бал бұлақ таудан, тастан орғылаған.

Бұл тауды іздейміз бе біздер шеттен,
Талайы осы таудың бізге біткен.
Мақтауға, мақтануға тұратын жер
Айтамын Көкшетауды даңқы кеткен:

Оқжетпес оқшырайып өрлеп кеткен,
Кеудесін керіп көкке сермеп кеткен.

Қия құз, жақпар сарай, бура тастар
Төртіппен көлді айнала сөндеп шөккен.

Кавказдай таласпайды аспан-көкпен,
Қаһарлы Хантөңірі емес қар бекіткен,
Алтайдай асу бермес асқар емес,
Жөңкедей жолсыз емес құж-құж біткен.

Көкшетау жер жаннаты жеке біткен
Бір сұлу кең далада бойын күткен.
Жомарт тау дастарқанды, момақан тау,
Шипа тау тазартатын барлық дерттен.

Көкшетау көп жердің бір көркем жері,
Қыз орман Бурабайдың мөлдірлері.
Жамылып жасыл барқыт асыл құндыз
Түрленген тотықұстай тау көркемі...

Қазақтың өсем жері Арқасында.
Арқаға жетер Арал, Балқашың ба?
Сырымбет, Зеренді, Иман, Айыртаулар
Арқаның тізілгендей алқасына.

Арқаның алқа қонған даласына,
Ауылдай таулар отыр жарасымда.
Алапқа бетегедей киіз төсеп,
Оранған орманды тау ағашына.

Бұлақтың төттісі де, тазасы да,
Көлдердің кең мөлдірі тап осында.
Айдыны ала шұбар, құс қиқулар.
Ауыл, мал, масаты көл жағасында.

«Ауылы Сырымбеттің саласында.
Ақ сұңқар ғашық болып баласына».
Құмар боп жерден жүйрік, көктен құсқа,
Тұр таулар өн шырқалған арасында.

«Ол күнде осы тауда жалғыз жан жүр,
Дүниеден аулақтанған дабыр-дүбір.
Қара шал қайыңды отыр көлеңкелеп,
Бір қу бас шал үстінде ілулі тұр.

Неткен жан, әлде даңғыл, әлде мұңғыл?
Бұл өзі өн күңіретіп айтады жыр». –
Осылай ертегі қып кетуінде
Елдің де ескі ауызында жоқ па екен сыр?

Салғанда шалқып, шырқап әр түрлі өнге,
Осы шал ұқтырғандай көп өңгіме.
Жетісу, Ертіс, Арқа жүрген жаттап
Байбайлап салған өнін «Құлагерге».

Кетсе де шалдың өзі көптен көрге,
Жайылған өні, сөзі жалпақ елге.
Елімнің есігінен иттер қуған
Сорлының сүйреген ел басын төрге.

Жақсының жақсылығын жан айтады,
Сондықтан «Құлагерді» бөрі айтады.
Егіліп өндеріне, сөзін тыңдап,
Еріңді ел қиялы дардайтады.

Қазақта Құлагерді көп айтады,
«Серінің серігі еді» деп айтады.
«Ат сыры иесіне мәлім» деп жұрт,
Тегінде мал көрмесе, неге айтады.

Заманда сонау сарсаң Ақан тұрған,
Ол заман – ерге тұсау, зорға думан.
Жалмап жеп айналасын аш кенедей,
Семірген жұрт қанына нелер жуан...

Барымта – ел шулатып жылқы қуған,
Өүпiлдек батыр шыққан әр рудан.

Ел құнға жұма сайын бір жығылып,
Қара нар, қалы кілем бітім қылған.

Қанды кек ел арасын ушықтырған,
Қорқауды қол табылмай тұмсыққа ұрған.
Асыл ер, арманды жар опық жеген,
Албасты өлсіз жанды тұншықтырған.

Қырдағы қара сойыл бақандаған,
Қалада қара жүрек қаһарланған.
Тұсында сері болсын, пері болсын,
Ұнайды өмірімен Ақан маған...

Тегінде тегін бе екен Ақан сері,
Бұл да бір емес пе екен елдің ері?
Өз ұлы, өз ерлерін ескермесе,
Ел тегі алсын қайдан кемеңгерді?

Туғаны Арқадағы Арғын елі,
Өскені Көкшетаудың шалғын жері,
Ащы тіл, асау мінез қылығынан
Атанып кетпеді ме «Азғын», «Пері»?

Лақабы – өлде өулие, өлде пері,
Арқаның атақтысы Ақан сері.
Көкшеде сұлу сүйіп, өлең айтқан
Бұлаңдап тақымында Құлагері.

Көкшеге жаз көк жібек жапқандайын,
Көкшеге қыс ақ күміс шапқандайын.
Көкше қыз күзде киіп қырау ішік,
Көк айна – көлі қыста қатқандайын.

Жамылған қыста ақ үзік ақ қардайын,
Төселген жазда кілем мақпалдайын.
Қырдағы ел «Құлагердің» өнін тыңдап,
Былайша өңгімелер Ақан жайын:

Ақан

Бурабай бір таза жер «пері» жүрген...
Онда жоқ жын мен сайтан өріп жүрген.
Ағашқа атын байлап көлеңкелеп,
Ақан ғой анда-санда келіп жүрген.

Ақандай осы тауда сері жүрген,
Су ішіп, тауда шие теріп жүрген.
Қайыңдай мінсіз, таудай таза жігіт,
Көң-қоқыр, былапыттан жеріп жүрген.

Жасынан иеленген баласындай,
Талпынып Көкшетауға анасындай.
Көліне бетін жуып, ат суарған
Арқаның бір сиқырлы айнасындай.

Сұрша тал – сұлу қолдың саласындай,
Қып-қызыл қайың – қыздың баласындай.
Жамылған жанат ішік, мөлдір сұлу,
Көзінің Көкше көлі шарасындай.

Ол емес және өзінің малын баққан,
Жалшы емес және байдың отын жаққан.
Кісіні ит етінен жек көретін
Дау қуып, арыз айтып, биге шаққан.

Төренің тұсындағы қасына ерген,
Өзін ел құрмет қылған көрген жерден.
Жерлерді тоқты сойған топыр қылып,
Сал сүрей, саңлақ мініп, сұлу сүйген.

Жүйрік ат, сонар саят, қыз-қырқынмен
Өмірді өткізген жан өз ырқымен.
Өмірдің ащы емес, тұщысында
Қызықтап жігіт ойын, қыз күлкімен.

Саңлақ ед шыққан мыңнан, озған жүзден,
Көп сұлу көзін сүзген күнді өткізген.

Қызықтың айдынына құлаш ұрып,
Армансыз қаздай қалқып, құдай жүзген.

Солардан келе-келе жаны безген,
Өмірде өлсіздігін өбден сезген.
Сезгір жан, нәзік көңілін азап алып,
Жабырқап, жапан түзді жалғыз кезген.

Бұл өзі ауылында аз оқыған,
Алғыр ой, ақын, өнші – көп тоқыған.
Елді улап, өлім тілеп жалмаң қаққан
Бұл емес, бөлек еді көп сопыдан.

Көрмеген ілімді артық көк тоқтыдан
Не тапсын білгенімен көп соқырдан.
Тәңірісі табынатын табиғат боп,
Мешіт қып мекен алған көк шоқыдан.

Жасынан туып, өсіп мекен қылған
Жерінен патша құған, қала отырған.
Ел інін суға алдырған суырдай боп,
Жойқын жұт – сұрапылда малын қырған.

Арманды ел ақ патшаға арыз қылған,
Арыздан борыш басып, қарыз құған.
Жер мұңын, елдің шерін өлең қылып,
Ақан да жанның бірі жаны ауырған.

Және де жақынынан жарды сүйген,
Сол үшін ауыл-аймақ, безген үйден.
«Алам» деп Ақмарқаны алас ұрып,
Ала алмай ақырында жаны күйген.

Сол үшін тау пәлені басына үйген,
Тартқан ол тауқыметті болыс, биден.
Соқпадым онысына осы арада,
Бар ма деп жолдастарым жазып жүрген...

Күйдіріп осындайлар жанын жеген,
Кеңесіп келісе алмай қалың елмен.
Тілімен жырды жаттап, жерді жоқтап,
Ол өзін жазалаған алдыменен...

Сұрама оның бәрін бүгін менен,
Тіршілік болса тағы айтып берем.
Ақанның ең аяулы өңгімесі –
Тек бүгін тарқасалық «Құлагермен».

Арқада Ақанды айтқан өңгіме көп,
Қылады оны өулие өлде не деп.
Өулие болмаса да безеген жан,
Неліктен? Тарихшылар табар себеп.

Мен өзім сері Ақанды көргенім жоқ,
Сөздерін, өнін жаттап, тергенім жоқ.
Ақанның өзін көрген, сөзін терген
Адамдар айтпас мұны өтірік деп.

Серінің сүйген жары – Ақмарқасы,
Көліндей Көкшетаудың жан қалқасы,
Сол ма екен елден айдап өн салдырған,
Жүрегін күнде шауып қыз балтасы.

Асыққа азап болып қызға айқасы,
Қайғымен өртеді ме қыз-қалқасы?
Жұрттан ба, жарынан ба жанын қинап,
Серіні сыйғызбаған ел ортасы?

Өйтеуір Құлагерді мініп баптап,
Жалғыз жан жапан-түзге кеткен ақтап.
Ақ көңіл, асқар жанын алып қашқан
Арамнан, айналадан, кірден сақтап.

Сондықтан өн шырқаған жырды мақтап,
«Асылым, Ақмарқам» деп атын жаттап.

«Сендерге сүйгеніммен келмедім» деп,
Орманға, құсқа, тасқа қызды мақтап.

Жете алмай арманыңа болып қапы,
Күңіретіп өніменен кең аймақты,
Түлкі үшін тасқа түскен қыран құстай
Болған соң кетті ме екен жаны запы?

Жатталып Ақмарқаның аузында аты,
Телміріп таста отырып жазған хаты.
Жары да, жолдасы да тек біреу-ақ –
Онысы астындағы жалғыз аты...

Ас

Басталды өңгіменің былай басы,
Болды оған жетпіс, сексен жыл шамасы.
Арқада Ерейменді мекен еткен
Керейде Сағынайдың болыпты асы.

Жоқ болмас, бірі ғана құры байдың,
Өзі – нән болса керек, руы – айдын.
Осы астың біз айтпай-ақ өзі айтады
Болғанын өлдеқандай сұмырайдың.

Іріңдеп, сығырайып екі көзі,
Болыпты Керейдің бір бұлдысы өзі.
Алдынан дау, аузынан сөз кетпепті,
Айтқанда керейлерше «Дәудің өзі».

Оларша – жердің белі, таудың құзы,
Ата ұлы, арыстандай кер ауызды.
Біздерше – хат білмейтін бір қатты шал,
Жуан ит сүйек бермес, жалмауызы.

Қар кетті, көк жетілді, ағаш мүлги,
Жетіпті Сағынайдың жылы жылжи.

Қар жұқа, қысы жақсы, жер соны боп,
Сол жылы Арқа елінде болып ед күй.

Қатарлап қаладайын үйлерді ылғи.
Көше боп көк майсаға тігілген үй.
Айтылған қыстай сауын, ұлы дүбір,
Хат алған неше дуан, болыс пен би.

Өр елдер тұрғы-тұрғы, алыс, жақын
Жаратып келіп жатқан дәмелі атын.
Бас қосқан неше дуан ақтарылды ас,
Жалпақ жұрт түгел естіп жатты даңқын.

Өйтеуір өудім жерге шаба алатын
Бұл астан қалдырған жоқ қазақ атын.
Қалмастан қаладағы биржевойлар,
Саудагер қалдырған жоқ тағалы атын.

Керейдің ас болған соң осы шалы
Ағылды алуан жүйрік қосылғалы.
Қаптасты құмырсақдай қырға қазақ,
Ас емес, шегірткенің жосылғаны.

Қараөткел келіп жатыр, Қарқаралы,
Кереку, Баян, Семей, Торғай – бәрі.
Жетісу осында кеп құйып жатыр,
Арқаға аунап шөкті Қаратауы.

Өр жақтың қошқарлары, марқалары,
Өр жерде ауыр қотан, алқалады.
Жиылды Сағынайдың сорпасына,
Асын жеп, атын шауып тарқағалы.

Өр елдің бұқалары, өгіздері,
Қызыл көз, саба құрсақ – семіздері,
Жерлерден жарты ай жүріп келгендер бар,
Келіпті пәленше де дегізгелі.

Дейміз бе осыларды нені іздеді?
Жын қуды астың етін жегізгелі.
Арқаға аударылды ас дегенге
Лақылдап Балқаш, Арал теңіздері.

Жан-жақтан ағытылды сабаны артып,
Түсіріп, дүрілдеп жүр табақ тартып.
Кісіге шыпылдады ақ ордалар,
Қалың ат ер-тұрманы етіп жалт-жұлт.

Байланған қыс бордақы домалантып,
Сойылды талай мертік, талай шартық.
Соларға бір сұғынды Сұрпақбайлар,
Мал сойып, табақ тартып, сорпа қалқып.

Арқаның жазы жібек, жері сая;
Қоңыр жаз самал соққан күн жылмая.
Қазақты асқа келген Арқа күтті,
Су беріп бал бұлақтан, кілем жая.

Төтті жал, қазы, қарта мая-мая,
Дамылсыз дастарқанды жүрген жая
Жігіттер тынымы жоқ, табақ тасып,
Болғансып терлеп-тепшіп, бая-шая.

Шалдар да былш-былш қақырынған.
Сары қымыз салқын үйде сапырылған.
Қалың топ, қара құрық, қамыс кісі
Толықсып, желді күндей жапырылған.

Ақсақал ат әкелген ата ұлынан.
Өр елдің дәріптеген батырынан,
Біреуді білмесе де нән деседі –
Шіреніп насыбайды атуынан...

Жиынға ояз мінген бір арғымақ
Тыншымай мамағашта тұр қарғылап.
Тұқымы, тобылғыдай тор қасқаның,
Алынған франсуздан англ-арап.

Бүгіліп бауырынан, жүйрік жарап,
Жан-жақтан келіп жатыр не желді аяқ.
Көл асқа қыр қазағы құстай қаптап,
Топырлап қонып жатыр үйге тарап...

Ет асып, пышақ қайрап, малды қырған,
Кедейге сонда ырза емес бай антұрған.
Жалғыз-ақ бұл жиында малдылар жоқ,
Аңсаған ас етіне қойшы қырдан...

Сопылар төсбі тартып, құман ап жүр,
Өр үйге «Аллай хақ» деп дуана жүр.
Кемпірі Сағынайдың опыраңдап,
«Кет-кет!» деп дуананы қуалап жүр.

Қарғалар қызыл көрген анталап жүр,
Май шайнап жамбастарды жаңқалап жүр.
Итініп ет үйлерге ит пен жетім
«Қай жерден қағамыз» деп байқап-ақ жүр.

Мырзалар күміс тұрман шалқалап жүр,
Кедейлер отын шауып арқалап жүр.
Күңіrentіп Сағынайдың көр моласын,
Осындай ас боп жатты Арқада бір...

Әдебиет теориясы

Мінездеме – көркем шығармадағы кейіпкерге оған тән мінездерін, ой-пікірін, адамдармен қарым-қатынасын, сөйлеу өдебін, ішкі болмысы мен дүниеге көзқарасын, іс-өрекетін жинақтап айту.

Мінездеу – кейіпкердің мінез бітімі, көркем образдың өзегі, негізгі арқауы. **Тура мінездеу** – бұл автордың мінездемесі. Адамды бір сөзбен де мінездеуге болады. Мысалы, сараң болса – Қарабай, аңқау болса – Мырқымбай, өтірікші болса – Судырахмет. **Жанама мінездеу** – кейіпкерге қатысты құбылыстар мен заттарды салыстыру арқылы кейіпкер бейнесін ашып көрсету.

СӨЗДІК

Қылта – бұрылысты, қалтарысты тар жер, шатқал.

Нән – үлкен, дәу.

1. Ілияс Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылығы туралы тірек сызба құрастырыңдар.
2. Поэмада не туралы жырланады?
3. Ақан сері туралы естігендерің бар ма? Ақан сері мен Құлагер тұлпардың қандай байланысы бар?
4. Ақан серінің өмір жолы бойынша сызбаны толтырыңдар.

Ақан сері		
Кім болған?	Ол не істеген?	Қандай шығармалар жазды?

5. Ілиястың өнер тақырыбына жазған шығармаларын атаңдар.
6. Өн, өнер құдіреті, өнер иелері туралы қандай шығармаларды білесіңдер? Ақынның басқа шығармаларын мысалға ала отырып, ақынның өнер тақырыбын жырлау шеберлігіне тоқталыңдар.

1. Ілиястың табиғат жырлары бойынша үздік лирик ақын екенін дәлелдеңдер. «Құлагер» поэмасындағы табиғат суретінің кейіпкер бейнесін ашуға қандай қатысы бар?
2. Поэмаға сюжеттік-композициялық талдау жасаңдар.
3. *«Не болды-ай, бай-бай саған, Құлагерім?!
Суалдың, сорлы иеңнің бұлағы едің...
Тірегі көңілімнің, бәйтерегім,
Бұл жерге қалайынша құлап едің?!
Бай-бай-ай,
Бай-бай-ай-ай...»* – деген жолдардан ақынның зары мен мұңы, жан күйзелісі, өкініші мен ызасы жайында пікір алмасып, өлеңдегі психологизмді табыңдар.
4. *Тұсында сері болсын, пері болсын,
Ұнайды өмірімен Ақан маған,* – деген жолдардың мағынасын ашып,

Ақан жайлы айтқан Ілияс сөзіне өзіндік көзқарастарыңды білдіріп ойтолғау жазыңдар.

1. Ақанға төн қасиеттерді топтастыру стратегиясы арқылы көрсетіп, поэманың идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтаңдар.
2. Ас беру дәстүрі туралы не білесіңдер? Қазіргі кезде бұл дәстүрдің қалай қолданылып жүргеніне мысал келтіріңдер.
3. «Құлагер» поэмасына арқау болған тарихи тұлға мен тарихи оқиға туралы не білесіңдер? Олар туралы мәлімет дайындаңдар, қазақ тарихындағы орны туралы ой толғап, пікір алмасыңдар.

1. «Құлагер» поэмасындағы композициялық амалдардың қолданысын талдаңдар.
2. Өнер және өнерпаздар тағдырын салыстыра отырып, автор бейнесінің идеялық-стилистикалық тұтастырушы ретіндегі рөліне талдау жасаңдар.
3. Поэмадан көркемдегіш құралдар түрлерін (құбылту мен айшықтау) түрлерін талдай отырып, автор стиліне баға беріңдер.
4. Поэмадағы ақын тілі, көркемдік сипаты қалай суреттелген? Поэманың құрылымына талдау жасаңдар.
5. Поэманың мазмұнын ашатын мақал-мәтелдерді, тұрақты тіркестерге айналған сөздерді тауып, шығармашылық жұмыс жүргізіңдер.

1. Абайдың және Күреңбай сыншының атқа берген сипаттамаларын салыстырыңдар.

Абай «Аттың сыны»

.....
 .....

Күреңбай сыншы

.....
 .....

2. «Құлагер» поэмасының желісі бойынша түсірілген «Құлагер» фильмін және «Біржан сал» фильмін көріп, салыстыра талдау жасаңдар, тарихи және көркемдік құндылықтарына баға беріңдер.
3. «Ілияс – қазақ поэзиясының Құлагері» атты тақырыпта шығарма жазыңдар.

1. Поэмадағы ақын тағдырының көріністерін қазіргі өмірмен салыстырып, жаңашылдығына баға беріндер.
2. «Бай-бай, Құлагерім!» жоқтауындағы ақын өміріндегі Құлагердің орнын білдіретін өлең жолдарын талдап жазыңдар.
3. Поэмадағы:

*...Зарлатты, аңыратты, жорғалатты,
Күйік ән көкке сермеп сорғалатты.
Азалы ащы дауыс зарлаганда,
Жұрт бірге жоқтап жатты өлген атты,* – деп аяқталатын Ақан қайғысын қалай түсінесіңдер? Шығарманың идеясын ғаламдық тұрғыдан талдап, өдеби эссе жазыңдар.
4. Поэмада Ақан сері образын сөз еткенде Құлагер бас кейіпкер бола ала? Поэмада Құлагерге қандай баға берер едіңдер?
5. «Ақан серінің Құлагері туралы және сол Құлагердің өкінішті қазасы жайлы шығарған әннің хикаясы жөнінде ақынның поэма жазуы – қазақ поэмасының тақырыптық-мазмұндық арнасындағы ұлттық ерекшелікті аңғартады. Атқа байланысты оқиға жайлы арнайы поэма жазуы ақынның өз халқының ежелден келе жатқан ұлттық психологиясымен тығыз байланыстылығын танытады». Осы сыни пікірге сүйене отырып, өлем әдебиетінен өздерің оқыған шығармамен салыстыра талдап, сын мақала жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

- 1) Тәует бас, қамыс құлақ, қуарған жақ,
Құлан жал, бұлан мойын, қой жұтқыншақ.
Қоян жон, жазық жая, жауырынды,
Құс топшы, қос шынтағы қалқыңқырақ...

Сол күні Құлагердің айтар өзі-ақ,
Қайтейін онан бері сөзді қозғап.
Қазақы қолдың жүйрік жылқысы осы,
Сау емес танымаған мұны – көзі ақ.

Сұрақ: Үзіндідегі көркемдік ерекшеліктерге мән беріп, бұл қай атқа берілген сипаттама және оны кім айтқанын анықтаңдар.

- a) Тәует бас – әдемі, тік, сұлу бас. Көктұйғын туралы айтқан Батыраштың сөзі.
- b) Тәует бас – әдемі, тік, сұлу бас. Бұл Құлагерге байланысты айтқан Ақан серінің сөзі.
- a) Құлагерге Күреңбай сыншының айтқан сыны.
- b) Көктұйғынға Күреңбай сыншының айтқаны.

2) «Құлагер» поэмасында:
*Айбалта ырғай сапты қойынында,
 Сол еді мылтығы да, сойылы да, – делінген.*

Сұрақ: Осында аталған ырғай ненің аты?

- a) құрал
- b) қамшы
- c) ағаш
- d) мата

Оқушы күнделігі

Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасын оқығаннан кейін қандай әсерде болдыңдар? Ақан серіге және Батырашқа не айтар едіңдер? Қиянат жасамау дегенді қалай түсінесіңдер?

«ҚҰЛАГЕР»

Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасындағы бөлімдердің атаулары бойынша сөзжұмбақты шешіңдер.

*	*	*	*	Қ				*				*	*
*	*	*	Қ	ұ	л	а	г	е	р	*	*	*	*
*	*			л				*					
*	*	*	*	а		*						*	*
*	*	*		г			*	*	*	*	*	*	*
				е	*	*	*	*	*	*	*	*	*
*	*			р			*	*	*	*	*	*	*

БЕЙІМБЕТ МАЙЛИН (1894–1938)

Бейімбет Жармұхамедұлы Майлин (шын аты – Бимұхамед) – қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғасы. Ол 1894 жылы 15 қарашада қазіргі Қостанай облысы Таран ауданында дүниеге келген. Екі жасында әкесінен айрылған, ал анасы бір байдың сауыншысы болыпты. Бейімбеттің өзі кішкене кезінен сол байдың қозысын, кейін, сәл өсе келе, аттарын баққан, тағдыр тауқыметін көріп өскен.

Ал жас Бейімбеттің әжесі көне жырларды көп білетін, өзі ақынжанды адам болған.

Бейімбет Жармұхамедұлы алғашқы сауатын байдың үйінде тұратын татар Әбдірахман Сатыбалдиннен ашқан. Кейін көрші ауылдағы Әбдірахман Арғынбаев деген молдадан білімін жалғастырған. Содан кейін Қостанайдағы орыс-қазақ мектебінде, Троицк қаласындағы Уәзифа медресесінде, Уфадағы Ғалия медресесінде білімін дамытты.

Ол 1914 жылы Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқып жүрген кезінде, «Садақ» атты қолжазба журналдың әрі редакторы, әрі белсенді авторларының бірі болды. Өзінің «Мұсылмандық белгісі» атты алғашқы өлеңін осы журналға ұсынды. Ал «Шұғаның белгісі» деген тұңғыш прозалық шығармасы басылымның үш санында жарық көрді.

Жастықтың жалынымен шығармашылыққа құштар ол осында оқып жүрген кезінде татар халқының белгілі адамдары Ғалымжан Ибрагимов, Мәжит Ғафури, т.б. тұлғалармен байланыста болды.

Бірақ денсаулығына байланысты Уфада көп оқи алмай, Троицкіге қайтып келіп, дәрігерге қаралуды ойлады. Осы жерде ол «Айқап» журналында қызмет істеп жүрген Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мұхаметжан Сералинмен кездескен, бұл басылымда оның өлеңдері жарияланды. Атап айтқанда, «Мұқтаждық», «Көңіліме» атты өлеңі, «Болған іс» атты өңгімесі «Айқап» журналында жарық көрген.

1916 жылы өзінің ауылына келіп, әрі қаламгерлік, әрі ұстаздықпен айналысады. Бұл қазақ халқы үшін оңай жылдар болмағаны анық. Осы кезеңдегі туған халқының бар ауыртпалығын көзімен көрді. Ал 1917 жылы Қазан революциясынан кейін ол бүкіл еңбегін жаңа қоғамға арнады.

1923 жылы Бейімбет Майлин Қостанай губерниясына келіп, «Ауыл» атты жаңа газет шығарды. Көптеген өлеңдері мен «Раушан – коммунист» повесі осы газетте жарық көрді. Бұдан кейін, 1925–1928 жылдары «Еңбекші қазақ», 1928–1932 жылдары республикалық «Ауыл тілі», «Социалистік Қазақстан» газеттерінде қызмет етті. 1934–1937 жылдар аралығында «Қазақ әдебиеті» газетінің редакторы болды.

Негізі, Бейімбет Майлиннің шығармашылығы, ең алдымен, ақындықтан басталды. Оның «Кедейге» (1922), «Гүлденсе ауыл – гүлденеміз бөріміз» (1923), «Жазғы жайлауда» (1926), «Наурыз түлегі» (1927), «Көк сиыр» (1930), «Біздің жастар» (1930), т.б. сол кездегі өмірдің көркем суреттері болды. Ол, сондай-ақ, оннан астам поэма жазды. Атап айтқанда, «Байдың қызы» (1917), «Рәзия қыз» (1919), «Қашқан келіншек», «Зәйкүл» (1921), «Маржан» (1923), т.т.

Бейімбет Майлин қай жанрда жазса да, шығармасындағы негізгі тақырып – қазақ ауылы, тұрмыс-тіршілігі және қазақ кедейінің бейнесі. Ол бейнені ақын Мырқымбай арқылы жасаса да, оны ойлауы, дамуы тоқтап қалған күйде суреттемейді, оның өсуі, дамуы бар. Өйткені ақын қазақ кедейі дегеннің өзінде өз туған халқының мүддесі, арманы жүзеге асуын қалайды. Солайша Бейімбет Майлин Мырқымбай типін сомдау арқылы қарапайым ауыл қазағының типтік бейнесін жасады. Оның «Мырқымбай» (1922), «Кедейдің кейістігі» (1925), «Өйт, шу... ала атым» (1924), «Қарасор» (1925), «Бер, Мырқымбай, қолыңды!» (1926), «Өй, Мырқымбай» (1928), т.б. шығармалары осы типтік бейнеге арналған.

Қазақ тарихын кеңес дәуіріне дейін және кейін деп бөліп қарауды Бейімбет Майлин шығармашылығына да қатысты айтуға болады. Алайда, қай кезеңде болса да, жазушының азаматтық ұстанымы айқын – қазақ халқының басынан өткен ауыртпалықтарды шынайы суреттеу. Мысалы, «Күлпаш» атты өңгімесі 1922 жылы жазылған. Мұнда елді қынадай қырған аштық Күлпаштың бейнесі арқылы сомдалған. Баласы мен жолдасын аштықтан құтқару үшін Күлпаш амалсыздан Жұмағазы деген байға күйеуге тиюге мәжбүр болып, қойнына екі кесек ет тығып алып келгенінде, жанына жақын екі адамы өліп жатқаны суреттелген.

«Айт күндері» атты өңгімесі де осы тақырыпқа арналған. Оның әр шығармасында сатиралық-юморлық сипаттағы шындық бар. Бұл ретте «Қанды кек» (1916), «Сексен сом» (1918), «Айт күндері» (1922), «Талақ» (1923), «Қара шелек» (1930), т.б. атауға болады. Мұнда жадау тірлік, аштық, адамдардың жан дүниесі... – бәрі көз алдыға сурет сияқты анық шыға ке-

леді. Бейімбет Майлинді осындай керемет суреткерлігі үшін «өңгіме жанрының шебері» деп атайды.

Ол XX ғасырдың 20–30-жылдары байлардың мал-мүлкін төркілеу кезінде асыра сілтеуге жол берілгенін де жазған. Жазушы «Ақталған еңбек» (1928), «Сары ала тон» (1928), «Шапайдың хаты» (1928), «Арыстанбайдың Мұқышы» (1930), «Даудың басы – Дайрабайдың көк сиыры» (1930), «Бирайшаның хаты» (1931), т.б. шығармаларында бұл келеңсіздікті шеберлікпен суреттеген.

Жазушы сатиралық фельетондарды да өз мақсатына шебер пайдалана білді.

Б.Майлин он беске жуық повесть (хикаят) жазған. Соның бірі – «Шұғаның белгісі» – қазақ әдебиетінде классикалық шығармалардың бірі. Бұдан кейін де қазақ әйелінің тағдырына арнап, «Раушан – коммунист» (1923), т.б. шығармаларын жазды.

Қазақ интеллигенциясы туралы «Азамат Азаматыч» (1934) атты роман жазған. Ал оның «Қызыл жалау» (1931–1936), «Қоңсылар» атты романдары аяқталмай қалды.

Бейімбет Майлин драма саласында өнімді қызмет еткен. Ол 25-тей пьеса, либретто, сценарий жазған. Қазақтың ардақты перзенті солақай саясаттың кесірінен жазықсыз 1938 жылы 26 ақпанда атылды.

Бірақ оның есімі де, көркем дүниелері де туған халқы үшін қымбат, мәңгілік мұра ретінде қадірлі.

«ШҰҒАНЫҢ БЕЛГІСІ» ТУРАЛЫ

Шығарма ерекшелігі. Шығарма 1914 жылы жазылған, жанры – повесть. Соның өзінде лирикалық сипатта жазылған. Өйткені мұндағы оқиға адамдардың тағдырын суреттеу арқылы дамыған. Тағдырларды суреттеу үшін образдарды толық ашу мақсатында олардың көңіл күйлері сезімталдықпен жеткізілген.

Хикаят I жақтан жазылған. Шағын он үш тараудан тұрады. Екі атты жолда танысады. Лирикалық кейіпкер әуелі жолдасын таныстырады да, сосын оның өңгімесін тыңдайды.

Повесть оқиғасы бойынша кедей жігіт пен байдың қызы бір-біріне ғашық болады, бірақ қосыла алмайды. Бұл – XX ғасырдың бас кезінде жиі кездескен жағдай. Уақыт жағынан алғанда, Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамалы» 1910 жылы роман жанрында жазылған, яғни қыздар тағдырын прозамен жеткізуде алғашқы жол салынған. Дегенмен, Бейім-

бет Майлин бұл тақырыпты өзіндік суреткерлікпен, шеберлікпен жеткізе білген.

Шығарма табиғатты суреттеуден басталады. «Біз ауылдан шыққанда, күн де сәскелікке жақындап еді. Ұшпалы сұр бұлттар көшкен керуен сықылды, тіркесіп оңтүстікке қарай жылжып ұшып, күннің көзі біртіндеп, ашыққа шығып, жылы шырай нұрын шаша бастады», – деп, әдемі суретті көз алдымызға әкеледі. Сосын: «Біз екеу едік», – деп өздеріне тартады. Бұл екеудің бірі – автор, ал екіншісі қасына ерген жолдасы, әңгіме айтушы – Қасымжан. «Шұғаның белгісі» деп аталған обашықты тілге тиек етіп, қасындағы серігінің қызығушылығы артады. Осылайша бірінші тарау пролог болып шыққан. Қасымжанның айтар әңгімесі, яғни Шұғаның тағдыры екінші тараудан басталады. «Бала күнімізде анау көрінген төбенің басында талай асық ойнап едік... Бұл – елдің күзге қарай қонатын жері, жазғытұры барып, тамызға шейін отыратын жайлауымыз, бұл көл де «Шұғаның белгісі» атанды, бұрын «Тарғыл өгіз сойған» деуші едік. Ортан қолдай төрт ұлы болды – шетінен қасқыр. Сол төрт ұлдың ортасында бұлаңдап өскен Шұға дейтін қызы болады. Шұға десе – Шұға, өй, шіркіннің өзі де келбетті еді-ау...». Бұл – сюжеттің басталуы, яғни экспозициясы. Ал үшінші тарауда оқиғаның сюжеттік байланысы, яғни негізгі тартыстың туу себебі түсіндірілген. Осы тарауда Әбдірахманның Есімбектің ауылына алғаш келуі, Шұғаны тұңғыш рет көруі баяндалады. Осыдан кейінгі IV–XII тарауларда адамдар тағдырлары, кейіпкерлердің қым-қиғаш іс-әрекеттері суреттелген. Айнабай өзінің қызы Күлзипаны Әбдірахманға қосқысы келеді. Жігіттің ойы Шұғада болған соң, Есімбекті айдап салып, Әбдірахманды істі қылады. Тіпті, «Түріктерге жасырын ақша беріп жүр» деп, жала жауып, ақыры, Әбдірахманды қаматады. Оқиға шиеленісті, ұсталып бара жатқан Әбдірахман:

...Жүзі құбыла, сөзі Құран Шұғамның,
Бір Шұға үшін жанды құрбан қыламын.
Кетерімде арманда боп сүйей алмай,
Еңіреп жылап, «Қалқам!» – деді-ау шырағым! –

дейді.

Ақыры, Шұға құса болып, ауру болады, бұл – сюжеттің шарықтау шегі. Енді Есімбек қызы үшін Әбдірахманды тұтқыннан босатуы керек, бірақ бөрі кеш болады. Қыз ауруынан жазылмайды. Оқиғаның шешімі соңғы, яғни он үшінші тарауда белгілі болады.

Шығармадағы кейіпкерлер жүйесі: Негізгі оқиға Есімбек бай мен оның қызы Шұға және мұғалім Әбдірахман арасында өрбіген. Әбдірахманның хатын тасушы – Базарбай, Есімбек үйінің қойын бағушы. Бұлардан басқа Шұғаның жеңгесі Зәйкүл, т.б. бар.

Шұға – Есімбек байдың жалғыз қызы, төрт ұлдың ортасында ерке өскен қыз. Өзі ақылына көркі сай. Елдің бәрі «Шұға десе, Шұға еді-ау» дегізген сұлу қыз.

Шұғаның сыпайылығы Әбдірахманды алғаш көрген кезінде өзін ұстауынан-ақ байқалады. «Құрметлу мырза Әбдірахманға сәлем соңында айтарымыз: хатыңызды алдық, қазір пәлендей жауап бере алмаймыз, айыпқа бұйырмаңыз» деген хаты да осы сипатты танытады.

Ал Зәйкүл ажарлы, шырайлы, бірақ өзі ұнатқан адамына бара алмаған. Сондықтан Шұғаның тілеуін тілеген жеңге, өзі қорқақтау.

Әбдірахман – оқыған, көзі ашық жігіт. Ол тек білімімен ғана емес, өзінің бір сөзділігімен де адамгершілігі жоғары екенін танытты. «...Көптен көрші болған ел едік, арамызға салқындық түсірме...», – деп, шалдар үгіттеп, Әбдірахманды ойынан тайдырмақ болды. Әбдірахман бәріне де: «Шұға айныса, амалым жоқ. Егер Шұға сөзінде тұратын болса, не қиындық болса да, көрем. Алмай, тынбаймын, – деумен болды». Бұл – жігіт сөзі. Есімбек болыс оны істі қылса да, ғашықтық сезімін жоғалтпаған.

Жазушы Әбдірахманның адалдығын оның халықтың жанашыры болуымен де жеткізген.

Негізі, осы Әбдірахманның прототипі – жазушының өз өміріне тікелей қатысы бар мұғалім. Зерттеушілер Әбдірахман Арғынбаев деп болжайды.

Айнабай – екі елдің арасына от салып жүретін адам. Ол қызы Күлзипаны Әбдірахманға қосқысы келеді. Оны үй-іші сыртынан күйеубала жасап та қойған. Жеңгелік қызметті Маржанбике атқарады. Алайда Әбдірахман бір сөзді жігіт. Осылайша кейіпкерлер жүйесінде адамдардың түрлі мінездері бар.

Шығармадағы психологизм кейіпкерлердің тағдырларын суреттеу шеберлігімен өсерлі. Шұғаның алтыбақанда айтқан:

Не мұңдық, бұл дүниеде қыздар мұңдық,
Атадан мұңдық болып неге тудық?
Атадан мұңдық болып тумас едік,
Бұрынғы ата-баба жолын қудық, –

деп, бүкіл тағдырын осы өлеңге сыйдырған.

Өбдірахман мен Шұғаның бір-біріне жазған хаттары да әсерлі. Дегенмен, екі ғашық осындай хаттар жазса да, соңғы күндері кездесе алмады. Шұғаның қайтыс болғанын Өбдірахманға ауыл адамдары естіртті. Шұғаның жазған хатын ол кейін алды. Оны Қасымжан сосын берген, қыздың хатында үш шумақ өлең жазылған. Оның соңы:

Хаты деп ақтық жазған ғашық жардың,
Есіңе ал, дұғаңа мен ынтызармын.
Қош, сау бол, ойнап-күліп жолығармыз,
Астында ақ туының пайғамбардың!.. –

делінген.

Ақырында, Қасымжанның өңгімесі бүкіл бір ауылдың тағдырын шынайы суреттеп берді, бұл – жазушының шеберлігі, жетістігі.

ШҰҒАНЫҢ БЕЛГІСІ¹ (повесть)

I

Біз елден шыққанда күн де сәскелікке жақындап еді. Үшпалы сұр бұлттар көшкен керуен сықылды, тіркесіп, оңтүстікке қарай жылжып ұшып, күннің көзі біртіндеп ашыққа шығып, жылы шырай нұрын паша бастады. Өйткенмен, солдан соққан салқын жел өзінің өткірлігімен жұқа киімнен ызғарын өткізіп, тоңдырып, сентябрь айының жеткендігін жолаушыға еріксіз ойлатарлық еді.

Біз екеу едік.

Менің астымда жортақылау тапал торы ат, жүргіштеу. Ер-тоқымым ескілеу, байлардың малға мінетін ер-тоқымы. Үстімде қонған үйімнен сұрап киген шидем күпі. Қолтығымдағы жыртығынан жел өтіп, мазамды алыңқырап келеді. Жолдасым отыз-қырықтардың шамасындағы жер ортасы адам, сиректеу сақал, мұрты бар; қара бұжыр, күлімсіреп, дөңгеленіп тұрған қара көзді, пішініне қарағанда біртүрлі сөйлемпаз адам секілді. Астында қойшылар мінген қара кер бесті, үсті-үстіне ұрып отырмаса, кейін қалып қала береді.

Жел артымыздан еді, ауылдан он-он бес шақырым шықтық. Жаздай жайлап, жердің шаңын шығарып тастаған жайлауын қақ жарып, құбылаға бет алып келе жатырмыз...

¹ Майлин В. Ел сыры. – Алматы: Жазушы, 2004.

Жүрген сайын жер өнбегендей, сол ұшы-қиыры жоқ алдында екінші белес. Мен шықтым. Манағыдай емес, атқа жортқан соң, денем жылынып, ештеп маңдайымнан тер де шығайын деді. Жолдасымның басында желпен. Елден шығарда бауын мықтап байлап алған Шабан қара кер үсті-үстіне ұрғызған соң, о да бусанайын деді білем, желпенін шешіп алып, беліне байлады. Милығына түскен бөркін жоғарырақ көтеріп қойып, қара керді бір тебініп, шаужайлап жіберіп, маған қатарласып, «Тым бері бұрыла бермеңіз, күнбатысқа таман жүрейік», – деді.

– Сіз кейін қалған соң, мен алдыңызды орағыта беремін.

– Жамандатқыр мынау бір ит екен, тіпті, жүрмейді, – деп, қамшымен салып-салып жібереді.

Менімен қатарласып алған соң, қара кердегі ашуы біткен төрізденіп, азырақ жадыраңқырап, маған қарады.

– Мынау алдымыздағы үлкен көл «Қамысақты» ғой; осының сол жағын ала жүріп, жыбырлай көрінген Обаның белесінен тура ассақ, алдымыздан бір кішкене сүрлеу келеді. Сол сүрлеумен барып, Шұғаның белгісінен қара жолды қиып аламыз, – деді.

Өңгіме азырақ ой бөлейін деді... Жол қысқарту үшін жолдасыммен сөйлесуді мен өзім де тілеп келе жатыр едім. Бірақ бұрын сырлас адамым болмаған соң, өңгімеге қандай жайының барын анық біле алмай, сөз ашпап едім. Және менің бір әдетім жол жүріп келе жатқанда, өзім сөйлегеннен де, біреуді сөйлетіп, тыңдауды артық көруші едім.

Жолдасым жол өңгімесін бітірсе, «Тағы да бар, тағы да бар» деген кісі төрізді біртүрлі сөз сөйлеуге ыңғайланып тұрды. Мен өңгімені неден бастарымды білмедім, жол жайын айтып өткенде, «Шұғаның белгісі» дегені бар еді. Одан пәлендей сөз туады деп, дәмеленбесем де, бастауға себеп болсын деп ойлап:

– «Шұғаның белгісі» дегеніңіз не нәрсе, тау ма? – дедім.

– Жоқ, әшейін, бір обашық, – деді. Кейін қалып бара жатқан соң, тағы тебініп, қатарласып:

– Шұғаның белгісін сіз білмейтін шығарсыз-ау, – деді.

– Мен қайдан білейін, бұл жаққа бірінші келуім, – дедім.

– Білмессіз... сіздер жассыздар ғой, – деді. Маған қарағанда, өзі недәуір көпті көрген үлкен адам болып көтеріліп қойды.

– Сіз білмейтін шығарсыз, жассыз ғой. Уақытында Шұғаның өңгімесін бұл өлкенің баласына шейін біліп болып еді... ой, шіркін, өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау, – деді.

Жолдасымның бұл сөзінен мен Шұғаға ынтықтым. Анығын сұрап білгім келді.

- Шұғаның өңгімесін айтсаңыз қайтеді, жол қысқарсын, – дедім.
- Айтайын, – деді.

Қаракерді тағы тебініп, қатарласты. Жалпылдап жайылып келе жатқан етегін жинап, тақымына басып, еріндегі насыбайын тастап, бір-екі түкірініп алып, ыңғайланып:

- Бұл қызық өңгіме, тыңдаңыз, – деді.
- Сөзді бастап та жіберді.

II

...Бүгінгі шыққан ауылыңызды «Ерекең» ауылы дейді. Содан ары қарай өзеннің бойы жалпағынан ел. Бір атаның баласы жүз елу – екі жүз үйлер бар. Қыс қыстаулары басқа болғанмен, жаз көбіне бірігіп отырады. Мынау алдымызда көрінген – «Қамысақты» дейтін көліміз. Осының маңайы жыбырлаған шұқырынды томар. Августан бастап осының басы елмен толады. Өр томарға төрт-бес үйден қонып, бөлек-бөлек отырғандары. Ой, дариға-ай, талай қызықтар өтті ғой.

Бала күнімізде анау көрінген төбенің басында талай асық ойнап едік... ол да бір дәурен... иә... бұл елдің күзге қарай қонатын жері, жазғытұрғы барып августқа дейін отыратын жайлауымыз, бұл көл де Шұғаның белгісі атанды, бұрын «Тарғыл өгіз сойған» деуші едік. Үлкен көл, маңайы толған шорқындаған су... ол уақытта жердің берекесі қандай. Өзіміздің ел қаншама... оның үстіне ту Сырдан келіп жаппастар да қонады... кейінгі кезде ғана жаппас келуін қойды ғой. Біздің Беркімбай дейтін жақын ағаларымыз болады. Бұрын бай еді, болыстыққа таласамын деумен-ақ малын құртып алды. Осы күні кедей. Сол Беркімбайдың әкесінің нағашысы – Жаппас Есімбек дейтін болды. Өзі бай еді, Жаппастың алды деуге боларлық. Беркімбайға арқа сүйеп, Есімбек сол «Өгіз сойғанның» ең шұрайлы жеріне қонушы еді. Өзі де жомарт, қонақпаз еді. Елге жағымды болып тұрды. Мал мен басы бірдей, тілегін берген бір адам: ортан қолдай төрт ұлы болды – шетінен қасқыр. Сол төрт ұлдың ортасында бұлаңдап өскен Шұға дейтін қызы болды. Шұға десе, Шұға, Шұға, өй, шіркіннің өзі де келбетті еді-ақ... ақ құба, талдырмаш, көзі қап-қара, осы үріп ауызға салғандай еді. Ажары қандай болса, ақылы да сондай. Жеңілдік дегеннің не екенін білген бала емес. Сөйлеген сөзі, жүрген жүрісі қандай, біртүрлі паң еді-ау, шіркін... Бұл күнде ондай қыз қайда?! Ажары тәуірлеу біреу болса, соны

көтере алмайтынын да білмейсің, ешкіге құсап шошаңдап, бір соқтығып жүргені. Заман бұзылған ғой... иә...

Осы күнгілердің бір тапқаны қызды оқыту керек дейді. Сол Шұғалар хатты зорға танушы еді. Сонда да осы күнгінің оқыған он қызына бергісіз еді. Айнала айтқанда, Құдай сана берсін десейші...

Ол кезде менің жиырмаға жаңа келген кезім. Есімбектің үйіне көп араласып жүрдім. Менің бір Базарбай дейтін інім сол Есімбектің қойын бақты. Өзі бала күнінде епті-ақ еді, былтыр қайтты. Сол баланың арқасында ерте барам, кеш қайтам. Жаз көбіне сонда болушы едім. Шұғаның сонда он алтыдағы кезі шығар деймін. Елдің бозбалалары ертеңді-кеш қылжақтап сол ауылдан шықпайды. Ептеп сөз салдыратыны да болады. Бозбалалардың хатын таситын менің інім, Шұға біреуіне жауап қайырмайды.

Бозбалалар кейіп байдың қызы болған соң іріленгені ғой, төкаппар дегуші еді.

Менімен құрдас біздің ауылда Кәрім деген бар. Сол уақытта да өзі есерсоқтау еді. Біз мазақ қыла беретінбіз. Шұғаға қылжақтайтынның біреуі – сол. Бір күні бір жазған хаты менің қолыма түсті. Өлең жазған болыпты... немене еді, тәйірі, соның өлеңі...

«...Қаладан алып келген боз белбеуім,
Болса да жаман-жақсы өз белбеуім.
Көп айдың көрмегелі жүзі болды,
Жүрмісің аман-есен, көз көргенім», –

деп жазыпты.

Бозбалаға ермек керек. Мазақ қылу үшін Шұғаның хаты қылып өлеңмен жазып, Кәрімге тапсырдық. Кәрім ашып оқығанда, төбесі көкке жеткендей болды.

Біздің сонда Шұға болып жазған өлеңіміз:

«...Алаштан асып туған сымбаттым-ай,
Базардың пұлы жетпес қымбаттым-ай,
Арманым бұл жалғанда болмас еді,
Күн болса қосатұғын саған құдай...»

Ой, алдай, қызық заман екен-ау, ө...

Шұғаның әке-шешесінің бір артық жері, он алтыға келгенше, Шұғаны күйеуге бермейді. Осы күні байлар, қызы шырылдап жерге түсісімен, бі-

реудің малын алады ғой... Уақытында талай мырзалар айттырды, бөріне де нәсіп болмады. Ал жетер жердегі бай балалары мүлде түңіліп болды. «Есімбек қызының бағын байлады. Енді бұған төуір күйеу кездеспейді» деп, жұрт өсек қылып та жүрді. Ол өшейін бір сөз ғой, Құдайдың жазуынан артық не болмақ...

Артынан есіттік, Есімбектің бермеудегі мөнiсi, өзі жас кезінде Қали дейтін құрдасымен серт байласқан болса керек. «Бірімізде ұл, бірімізден қыз туса, екеуіміз құда болайық» деп.

Сол сертін күтеді екен ғой... Иә...

Қамысақтының басына түсіп, азырақ кідіріп, ер-тоқымымызды дұрыстап ерттеп, тағы да жүріп кеттік. Қаракерді бір-екі бауырлап алып, жолдасым тағы сөзге кірісті.

III

...Ол кезде заман қандай, жер өдемі, мал көп...

Бір жылы 20 майда жайлауға барып қондық. Жаңбыр көп. Шөптің шығысы да жақсы-ақ еді. Бозбаланың басы құралған соң, ертеңді-кеш асыр салып ойнау, есі-дертіміз – Жаппас. Есімбектікі қашан келеді?.. Етке қашан тоямыз дейміз...

Бір күні бір қызойнаққа барып, таң ата келе жатсам, ұйықтап қалған екенмін, өжем оятады:

– Жаппас келіп қонып жатыр. Базарбаймен көрісіп, қарағымды сүйіп келдім, – дейді.

Жалма-жан тұра сала, далаға шықсам, сөске түс болып, күн ыси бастаған екен. Көлдің оң жақ беті жыбырлаған мал: қой, түйе... шоқиып-шоқиып Жаппастың кішкене үйлері тұр. Көзімді ашып-жұма мен де жөнелдім. Мен келсем, менен әлдеқашан бұрын жұрт жиналып қалған екен. Тоқты сойылып, қазан асылып, қайнап та жатыр.

Есімбектің үлкен үйі лық толған адам, қымыз ішіп, өйдәй қызды-қызды болып жатыр екен. Мен тегіс араладым. Бір отауда Шұға кездесті. Көрісіп амандасқаннан көзімді ала алмадым. Апырым-ай, адамзатта ондай сұлу болады екен-ау!.. Аққудың көгілдіріндей осы аппақ. Үстінде шетін кестелеген ақ көйлек, омырауын неше түрлі ілгіштермен безеп тастаған, қызыл пүліш қамзол, басында үкі таққан түлкі бөрік, өзі сұлу адамды мүлде одан жаман жандырып, құбылдырып тұрды.

Маған қарап Шұға күлді.

– Мезгілімен келіп көрістіңіз-ау, – деді. Мен не айтарымды білмедім. Бұрын өзілдесіп сөйлесе беруші едім, бұл жерде тілім байланды.

– Мынау аттан түсіп жатқан кім? – деді Шұға.

Артыма жалт қарасам, екі жігіт түсіп, аттарын байлап жатыр екен. Біреуі орысшалау киінген.

Тани кеттім.

– Өбдірахман ғой, – дедім.

– Өбдірахманың кім?

– Қазақбайдың баласы.

– Иә, өлгі учитель баласы ма?

– Иә.

– Жап-жас жігіт екен ғой, – деп, бірер қарады да, Шұға отауға кіріп кетті.

Мен Өбдірахманға амандасып, үйге ертіп жүрдім. Отаудың сықырлауы-ғынан Шұғаның бізге сығалап қарап тұрғандығы білінді.

IV

... – Сіз білмейсіз ғой... – деп, жолдасым қара керді шаужайлап қатарласты.

Сіз білмейсіз ғой... бізбен ағайын, жасы менімен түйдей құрдас Өбдірахман деген болды. Жасында болыстың үйінде бұзау бағып өсіпті. Ол уақытта болыстың үйінде ауылнай болатын. Балалармен араласып жүріп учительден оқып, төрт жылдан соң школды бітіріп шығыпты. Өбдірахман өзі айтатын: күндіз қозы мен бұзау бағам, кешке келгенімде учитель бір шын мұсылман жігіт еді, «Байлардың балаларынан да маған сенің оқығаның керек қой» деп түннің бірталайына дейін оқытушы еді. Ақырында сол учительдің тырысуының арқасында школды бітірдім... Менің учительге өтеп бітіре алмастық борышым бар, – деді.

Өбдірахманның әкесі өте кедей болған адам. Ауылнай школынан шыққан соң да, Өбдірахман малайлықтан құтыла алмады. Ақырында, он екі-он үштегі, шамасы, болса керек, тұрған байынан қашып дуанға барып, бір ноғайға жаз қызметке тұрып, қыс оқуға кірді. Бір-екі жылға дейін жаз жалданумен болды. Берірек келген соң жаз байларда орысша бала оқытты. Ақырында, әйтеуір, школды бітіріп шықты.

Өбдірахман школды бітіргенде, дабысы жер жарды. Өте зерек болған ғой, учительдері де мақтаса керек. Дуандағы нәшөндік «тілмаш» бол деп өтінген екен, болмай елге келді. Нақ сол кезде болыстың песірі өліп, песірсіз

түр еді. Өбдірахманға песір бол деп жабысты, оған да болмады. Жамантік болысындағы бір байдың школына барып бала оқытты. Содан бері қыс сонда бала оқытып, жаз елде болады. Сол жылы үйеннің бас кезінде келіп еді. Содан бері Өбдірахманды көргенім. Маған: «Маған көріспейсің бе?» – деп қалжыңдады. Өзілдесіп үйге кірдік. Төр алдында Қажыбай өңгімені көсілтіп отыр екен, бізді көрген соң жым болды.

Үй ішімен Өбдірахман тегіс амандасты, Есімбек бай онша жақсы көрмеген адамның қалыбын істеді.

Бұрынғы сөздерін тастай беріп «Оқығандар анау, оқығандар мынау» болады деп, шатпа тілге айналды. Мен ғажапқа қалдым. Артынан Өбдірахманнан себебін сұрасам, өткен жылы бұрынғы қалыбымен, күзгі астыққа бай киізін сатқанда, Өбдірахман тілін алар адамдардың біріне де алдырмапты: «Өзір асығып екі бағасына алғанша, астықтарыңды жиып алған соң, шалқайып отырып, жарты бағасына аласыңдар», – деп. Өбдірахманның тілін алғандар бірталай пайда қылыпты. «Мені олжамнан қақты» деп, байдың тырсиып отырғаны осы екен, бір сөзінің ретінде Өбдірахманға:

– Еліңді қыстан шығардың ба, бала? – деді бай.

– Шүкір, шығардым, – деді Өбдірахман.

– Жарайды, жарайды, ел қамқоры болған соң солай болу керек, – деп сөзін доғарды.

Түс ауа берген мезгілде ет жеп болып, жұрт бет-бетіне тарай бастады.

V

Мен ауылға қайтқанда, Өбдірахман Есімбектікінде қалып қойып еді. Менің артымнан іле-шала келіп Беркімбайдың үйіне түсіпті. Қымыз ішкен адам ұйықтап қалған екен, екінді өлетінде тұрып далаға шықсам, ауылдың сыртындағы белесте, ішінде Қажыбай ақсақал бар, бірталай адам сөйлесіп отыр екен. Мен де келдім. Өңгіме Өбдірахман турасында екен, жақындап келгенімде-ақ «Өбдірахманның өзі шынымен бұзылған ғой» деген Қажыбай қарттың сампылдаған даусы құлағымға сап ете қалды. Өзі сөзшең адам бірінен соң бірін тізбектетіп, не бар пәлені Өбдірахманның үстіне үйіп отыр. «Оларды мұсылман деуге болмайды. Айтатыны ылғи құдайға қарсылық сөз. Молдамен, хазіреттермен, ел бастаған басшылармен қас. Құдайдың барлығына шөк қылады. Байға мал жиып беріп отырған Құдай емес, өзіміз дейді. Құдай сақтасын, шын болса, осы өлгі қазақты шоқындыратындардан көп ақша алған дейді ғой. Нәшәндік-

ке тілмәш болмай, болысқа песір болмай, бала оқытуы да сол аздыру ретімен болса керек...

Шалдың сөзін онша ықыласпен тыңдай қойған адам көрінбейді. Жастар бір бөлек әзілдесіп отыр екен, мен де соларға қосылдым. Бәріміздің ермегіміз Кәрім болды.

– Биыл Есімбектікі Қара құмды жайлап қалады деп еді, Кәрім үшін-ақ келген шығар, – деді бір жігіт.

– Сендер байқадыңдар ма, Кәрімді көрген соң, Шұға біртүрлі құбылып кетті-ау, – деді бір қу жігіт.

Бұл екі арада қысты күні Шұғаны сағынып жүргендегі Кәрімнің шығарған өлеңі деп, біреуі өлең айтты:

«...Мінгенім астымдағы күрең дөнен,
Қашады таудан түлкі сүмеңдеген,
Ойымда үш ұйықтасам бар ма менің,
Айырылып, қалқам, сенен жүрем деген...»

Жұрт ду күлді. Кәрім ашуланып, кетіп қалды. Мен тұрып, Беркімбайдың үйіне бардым. Өбдірахман шынтақтап, домбыра тартып жатыр екен.

– Жоғары шық, – деді.

Әзілдесіп отырдық. Көп ұзамай, өңгіме Шұғаға көшті. Өбдірахманның ойын білу үшін, мен Шұға қалай екен, көрдің бе? – дедім. Өбдірахман күлімсіреді.

– Көрейін деп барып едім, көре алмадым, – деді.

– Иә, сен атыңды байлап жатқанда отаудың есігінің алдында тұр еді ғой.

– Сыртынан көрген бола ма, ауызба-ауыз сөйлеспеген соң.

– Ендеше, бүгін алтыбақан құрады. Ауызба-ауыз сөйлесем десең, сонда бар.

– Шын айтасың ба? – деп, Өбдірахман басын көтеріп алды.

– Есімбектің келіндерімен қалжыңдасып сұрағанымда, кешке алтыбақан құрамыз десіп еді, – деп анығын айттым.

– Бәтір-еке, барайық, – деді.

Замандастың тілін кім алмайды, мен ертіп бармақ болдым.

СӨЗДІК

Аққудың көгілдірі – аққудың балапаны.

Желпен – жазда ыстықта киетін жеңіл баскиім.

Нәшәндік – начальник (орыс) – бастық.

Песір – писарь (орыс) – кеңсе хатшысы.

Пристоп, пристав (орыс) – патшалық Ресейде, кішігірім әкімшілік ауданда тұратын полиция бастығы.

Пүліш – түкті, бағалы мата.

Саржан – 1) Түрі циркуль тәрізді жер өлшеу құралы; 2) Осы құралмен өлшенетін, арасы үш кезге (2 метр 13 см-ге) тең ұзындық өлшем.

Үйен – июнь.

Шаужайлап – шаужай – 1) аттың шылбыры мен тізгінінің түйіскен тұсы; 2) алқым, омырау.

Шорқындаған – аздаған, шамалаған, болар-болмас, шама-шарқы аз.

Шұқырынды – ойыс, шұқыр.

Ру аты:

Жаппас – Кіші жүздегі он екі ата Байұлы тобына кіретін ру.

Әдебиет теориясы

Очерк – болған оқиғаны қысқаша суреттейтін көлемі шағын, әдеби жанр. Бұл жанр бойынша, негізінен, қоғамға еңбегі сіңген азаматтардың қалыптасу жолы мен оның адамгершілік қасиеттерін насихаттау басты мақсат болады.

Повесть дегенді кейде хикаят деп те береді. Оның себебі: романға қарағанда, көлемі шағын. Негізінде, хикаят – фольклорлық жанр, ол кейде ойдан шығарылған немесе діни кітаптардан алынған сюжеттерді көркем түрде баяндайтын өңгімелер (*Қасқабасов С.*). Ал қазіргі замандағы повестерді хикаят деу – терминді қазақшаға аудару ниетінен туған қолданыс.

Проза – қара сөзбен жазылған сюжетті көркем шығарма. Ол роман, повесть, өңгіме жанрларына бөлінеді. Бұл үш жанрішілік түрлер шығармаға жүктелген тақырыптық-идеялық міндетке байланысты, соған орай олардағы уақыт пен кеңістік ауқымдылығы, сюжеттің кеңдігі, кейіпкерлердің аз-көптігі де айрықша болады.

Әдебиет теориясы

Пролог (грек. *prologos*) – көркем шығармадағы оқиға мазмұнын, мәнін оқырманға таныстыратын кіріспе бөлімі.

Прототип (грек. *prototypon* – түп, төркін бейне) – әдеби шығармадағы кейіпкердің бейнесін жасауға тірек, негіз болатын өмірде болған адам, яғни өмірде бар бастапқы тұлға. Қалмақан Әбдіқадыровтың «Қажымұқан» кейіпкерінің прототипі – Қажымұқан Мұңайтпасов, Жүсіпбек Аймауытовтың «Әнші» әңгімесінің түпкі бейнесі – атақты әнші Өміре Қашаубаев.

Фельетон – өмірде кездесетін кейбір жағымсыз құбылыстарды, жеке адамдардың теріс пиғылдарын, қылықтарын әшкерелейтін газеттік жанр.

Экспозиция (лат. *exposition* – түсіндіру) – көркем шығармада оқиға дамып-өрістейтін орынды, ортаны, ол оқиғаға қатысатын кейіпкерлерді сипаттап, оқушыға таныстыру.

Эпилог – көркем шығарманы қорытындылайтын компонент.

Артық болмас білесің

«Шұға десе – Шұға еді». Бұл сөз қалай айтылды? Қазақта Жібек, Мақпал, Торғын, Ақұштап есімді қыздар бар. Бұл сөздер, шындығында, маталардың түрі, атаулар. Шұға – майда түкті, биязы жүн мата. Бағалы маталар жұмсақ, осыны ойлаған ата-ана қыздарының жаны нәзік, өздері салтанатты болсын деген.

1. Бейімбет Майлиннің өмірі және оның шығармашылығы жайлы мағлұмат жинастырыңдар.
2. «Шұғаның белгісі» шығармасы не туралы? Шығармада қай кезеңдегі қандай оқиға баяндалады?
3. «Уақыт тізбегі» әдісі бойынша шығарма сюжетіндегі маңызды оқиғаларды еске түсіріп, кестені толтырыңдар

1. Шығармада қандай мәселелер айтылады?
2. Шығармада қандай кейіпкерлер бар? Кейіпкерлердің мінезі мен іс-әрекетінің баяндалуы қандай?
3. Шығарманы оқығанда сендерге қандай кейіпкер әсер етті?
4. Шығармадан қандай мінездерді байқадыңдар? Осы сұрақтар бойынша тура және жанама мінездеулерді тауып, көркем шығарманың идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтаңдар.
5. Шығармада автордың баяндау ерекшелігі қандай? Автор өңгімені кімнің атынан баяндап, өңгімені қалай қызықтырады?

1. Жазушы өңгімені қандай шеберлікпен қиюластырған?
2. Ғашық жүректердің арасындағы жазылған сырлы да мұңды хаттарды оқып, мазмұнына мән беріп, автор суреттеуін түсіндіріңдер.
3. Хаттың жазылу стиліне көңіл бөліңдер.
4. Шығармадағы оқиға желісіне негізделген композициялық құрылымын сызба арқылы түсіндіріңдер.

Реті	Шығарманың композициялық құрылымы	Үзінді бойынша дәлелде
1	Оқиғаның басталуы (экспозиция)	
2	Оқиғаның байланысы	
3	Оқиғаның дамуы	
4	Оқиғаның шиеленісуі	
5	Оқиғаның шарықтау шегі	
6	Оқиғаның шешімі	

5. Жазушының композиция құру шеберлігі қалай көрінеді? Шығармадағы оқиға желісін, адамдардың арақатынасын, образдар жүйесін қалай қалыптастырған?
6. Шығармадағы оқиға кеңістігі қалай құрылған? Автор оқиғаның баяндалар орны ретінде неге бейіттерге жақын далалы жолды таңдаған?
7. Б.Майлин өзінің шығармасын неліктен «Шұғаның белгісі» деп атаған? Шығарманың осылай аталуының астарлы мағынасы қандай?

1. Жазушының көркемдегіш тәсілдерді қолдануы бойынша сызба құрастырыңдар.
2. Өңгіме ішіндегі өңгіме дегенді шығармадан табыңдар, сол бойынша

ой өрбітіндер.

3. Шығарманың образдар жүйесіндегі ерекшелік неде? Шығармадағы оқиганың басты кейіпкерлері неге екі-ақ адам: автор және жолаушы?
4. Автор өңгімені неге Қасымжанның айтуы арқылы қызықтыра түседі? Осы сұрақтар төңірегінде өңгімеші Қасымжанға тірек сызба жасаңдар.

5. Кейіпкер өлемін ашуда жазушы қандай көркемдік тәсілдер қолданады? Кейіпкерлерді сомдаудағы суреттеу, монолог, диалог сияқты көркемдік тәсілдердің ерекшелігі неде? Автор жолаушысына қандай баға береді?
6. Автор оқиганы уақыт тұрғысынан қалай байланыстырған? Хикаяттағы негізгі оқиганың XIX ғасырдың екінші жартысында орын алуы неліктен?
7. Неге шығарманың композициялық желісі өткен замандағы оқиганы еске алу тұрғысында берілген?

1. Шығармадағы кейіпкерлер іс-әрекеттері берілген эпизодтардан шығарманың өзекті мәселені айтатын негізгі идеясы мен тақырыбын табыңдар.
2. – *Өбдірахман ғой, – дедім.*
– *Өбдірахманың кім?*
– *Әлгі учитель баласы ма?*
– *Иә.*
– *Жап-жас жігіт екен ғой, – бірер қарады да, Шұға отауға кіріп кетті.*

Осы эпизодтағы автор көзқарасына талдау жасаңдар.

3. Автордың стиліне сүйене отырып, сен Шұғаны қалай суреттер едің?
4. «Шұғаның белгісі» шығармасын «Бақытсыз Жамал» романымен салыстырыңдар. «Шұғаның белгісіндегі» басты жанрлық ерекшелік қандай?
5. Шұға, Жамал бейнелері және Өбдірахман, Ғали бейнелерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстырыңдар.
6. Шығармада автор пейзажды қай оқиғамен байланыстырып қолданады? Автор пейзажды неге шығарманың кіріспесінде ғана қолда-

нады?

7. Бейімбет Майлин осы шығарманы қандай мақсатта жазды, оқырманға қандай ойын жеткізгісі келді?

1. «Сендердің махаббаттарың мәңгі» тақырыбында Шұға мен Өбдірахманға хат жазыңдар.
2. Шығарма желісі бойынша кейіпкерлердің іс-әрекеттерін қазіргі жастар бейнесімен салыстыра талдап, өз бағаларыңды беріңдер.
3. *«Ажары тәуірлеу біреу болса, соны көтере алмайтынын да білмейсің, ешкіге құсап шошаңдап, бір соқтығып жүргені. Заман бұзылған ғой... иә... Осы күнгілердің бір тапқаны қызды оқыту керек дейді. Сол Шұғалар хатты зорға танушы еді. Сонда да осы күнгінің оқыған он қызына бергісіз еді. Айнала айтқанда, Құдай сана берсін десейші...»* Қасымжанның бұл сөзінен қандай ой түюге болады? Бұл монолог кейіпкердің қандай ішкі қасиеттерін ашады?
4. *«Қазақтың көркем прозасы әлі қалыптасып үлгермеген уақытта, жаңа, еуропалық үлгідегі проза жанрын салған жерден мұндай үлкен көркемдік деңгейде көрсету тек Бейімбет сынды хас таланттың ғана қолынан келеді. Мұнда кейіпкер образдары біртіндеп, оқиға желісі бойынша, басынан өткен істердің арқасында анықталып, көрініп отырады. Махаббатқа деген адалдық, ақылдылық, сезімнің нәзік тұстары қазақ жастарына тән әдеп пен иба салт-дәстүрге сіңіріле отырып баяндалған»,* – деген Дүкен Мәсімханұлының пікірін өлем әдебиетіндегі өздерің оқыған шығармалармен салыстыра талдап, шағын сын-мақала жазыңдар.
5. Егер автор болсаңдар, шығарманы қалай аяқтар едіңдер?

Оқу сауаттылығы

- 1) «Құрматлу мырза Өбдірахманға сөлем соңында айтарымыз: хатыңызды алдық, қазір пәлендей жауап бере алмаймыз, айыпқа бұйырмаңыз. Жазушы Шұға».

Сұрақ: Үзіндіде Шұғаның қандай қасиеті суреттелген?

- a) өлсіздігі
- b) қорқақтығы
- c) инабаттылығы

- d) парасаттылығы
- 2) Менің астымда жортақылау тапал торы ат; жүргіштеу. Ер-тоқымым ескілеу, байлардың малға мінетін ер-тоқымы.
- Сұрақ:* Жортақылау ат деген қандай мағынада қолданылған?
- a) Жорта, яғни әдейі, қасақана деген сөзі, сондықтан бұл қу деген сөзбен байланысты болуы мүмкін.
- b) «Жортқанда жолың болсын» деген сөз бар, олжа әкелетін ат.
- c) Жортаққа салу аттың бүлкіл жүрісін білдіреді.
- d) Қиындау ат дегені
- 3) «Менің әжем Әбдірахман үшін ботадай боздап жылап жүргенде, айызы қанған адамша табалап, насаттанып тұрғандары болды... Есімді білген соң, Әбдірахманға біраз жолдас болдым ғой, Құдай біледі, қазақ баласына инедей қиянаты жоқ еді. Қадір білетін жұрт қайда?»
- Сұрақ:* Осы үзіндіде «Инедей қиянаты жоқ» деген нені білдіреді?
- a) Қиянат пен ине деген сөздердің байланысы жоқ сияқты.
- b) Инедей деген сөз теңеу, сондықтан инедей, яғни ешқандай жамандығы жоқ дегенді білдіреді.
- c) «Қадір білетін жұрт жоқ» делінген, сондықтан бағасын білмеді деген сөз болуы мүмкін.
- d) Қиянат – зорлық-зомбылық, Әбдірахман қазаққа үлкен зиян жасамағаны айтылған.

Оқушы күнделігі

«Шұғаның белгісі» әңгімесі бүгінгі жастар үшін несімен маңызды деп ойлайсыңдар? Қазіргі заманның қыздары мен жігіттері қандай болулары керек? Жазушы Бейімбет Майлиннің осы шығарманы жазғандағы мақсаты қандай? Осы туралы өз пікірлеріңді жазыңдар.

ФАБИТ МҮСІРЕПОВ (1902–1985)

Мүсірепов туралы мың сөзден «Мүсірепов» деген бір сөздің мағынасы әлдеқайда терең, мазмұны бай. Мүсіреповті мақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек.
(Зейнолла Қабдолов)

Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов 1902 жылы 22 наурызда қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданында дүниеге келген. Ол – Қазақстан Ғылым академиясының академигі, Социалистік Еңбек Ері, Қазақстанның халық жазушысы. 1908–1910 жылдары ауыл мектебінде дәріс алып, сауатын ашқан. Кейін 1916–1918 жылдары Қостанай уезінің Обаған болысындағы екі сыныптық орыс мектебінде оқуын жалғастырған. 1921 жылы Пресногорьков жоғары бастауыш мектебінде оқыған. Ғабит Мүсіреповтің әдебиетке қызығуына ауыл мектебінде әдебиет пәнінен дәріс берген Бекет Өтетілеуов әсер еткен. 1923–1926 жылдары Орынбордағы жұмысшы факультетінде Сәбит Мұқановпен бірге оқыды. Онда Сәкен Сейфуллинмен танысты. Қазақ мемлекеттік баспасының бас редакторы (1928–1932), Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариаты өнер секторының меңгерушісі (1933), «Қазақ әдебиеті» газетінің (1934), қазіргі «Егемен Қазақстан» ол кезде «Социалистік Қазақстан» газетінің (1935), 1956–1957 жылдары «Ара-Шмель» сатиралық журналының бас редакторы қызметтерін атқарды. 1956–1961 және 1964–1966 жылдары Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының 1-хатшысы, 1959–1985 жылдары Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы (КСРО) Жазушылар одағы басқармасының хатшысы қызметтерін атқарды.

Жазушының «Тулаған толқында» және «Американ бидайығы» атты еңбектері – тұңғыш повестерінің қатарында. Олар 1928 жылы Қызылорда қаласында жарық көрді. «Қос шалқар» (1928), «Көк үйден көршілер» (1929), «Өмір ертегісі» (1930), «Алғашқы адымдар» (1932), «Шұғыла» (1934), т.б. өңгімелерінен-ақ жазуға, юморға, диалог жасауға икемі, суреткерлік қабілеті бар екенін танытты.

Ғабит Мүсірепов ана тақырыбына көп жазды. Өйел-Ана тұлғаларының галереясын жасады. Атап айтқанда, 1933 жылы «Ананың анасы», «Өлімді жеңген ана», ал 1934 жылы «Ашынған ана», «Ананың арашасы», 1942 жылы «Ер ана», 1944 жылы «Ақлима», т.б. шығармалар арнады.

Ғ.Мүсіреповтің алғашқы романы – «Қазақ солдаты». Әуелі 1945 жылы «Қазақ батыры» деген атпен повесть жанрындағы туындысын жазушы толықтырып, 1950 жылы қайта жариялады. Бұл шығарма қазақ әдебиетінде проза саласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбына арналған тұңғыш өрі таңдаулы шығарма болып бағаланады. Романның бас кейіпкері – Қайрош Сарталиев, ал оның прототипі – Қайырғали Смағұлов 1941–1945 жылдардағы соғысқа бастан-аяқ қатысып, Кеңес Одағының батыры атағына ие болған адам.

1966 жылы «Кездеспей кеткен бір бейне» атты поэмасы үшін Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілді. Ал «Ұлпан» романы 1974 жылы жарық көрді. «Менің ойымда Ұлпан 40 жыл бірге жасасып жүрді. Мен ол бейнені өр қырынан көрсетуге тырыстым – ойы, сезімі, сырт суреті, жас кезі, есейген кезі, мінезі, мейірімі, т.т.», – деп жазды. Шығармадағы Есеней мен Ұлпан – ойдан шығарылған образдар емес, тарихта болған адамдар. Романға ХІХ ғасырдың 2-жартысындағы қазақ халқының тарихындағы өлеуметтік жағдайлар іріктеліп алынған.

Ғ.Мүсірепов драматургия саласында да өнімді еңбек еткен. «Қыз Жібек» (1934), «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» (1939), «Ақан сері – Ақтоқты» (1941) пьесаларының негізіне қазақ ауыз әдебиетінің үлгісі пайдаланылған.

Ғабит Мүсірепов өз халқына шын жанашыр азамат екенін сын сағаттарда талай танытты. Ол – 1932 жылы 4 шілдеде республикадағы танымал адамдармен бірлесе отырып, халықтың басына төнген аштық нөубеті жайында басшылыққа «Бесеудің хаты» деп хат жазғандардың бірі.

Жазушының есімі Алматыдағы Қазақ мемлекеттік Балалар мен жасөспірімдер театрына берілді. Осы театр 1990 жылы «Бесеудің хатын» сахналады.

Ал 1937 жылы Қазақстан Жазушылар одағында Бейімбет Майлиннің тағдыры талқыға түсіп, жазықсыз жаламен халық жауы деген атаққа қалып, ұсталатын болып жатқанда, қаймықпай: «Бейімбет жау болса, мен де жаумын», – деген. Б.Майлинге араша болғаны үшін Ғабит Мүсірепов коммунистік партия қатарынан шығарылды.

«ҰЛПАН» РОМАНЫ ТУРАЛЫ

Романның идеясы. Ғабит Мүсірепов – аналар тақырыбына көп жазған жазушы. Сол шығармашылық еңбегінің заңды жалғасы, шыңы ретінде «Ұлпан» романы дүниеге келді. Сондықтан бұл туындының негізгі идеясы – Ұлпан образы арқылы қазақ әйелдерінің парасаттылығын, ақылдылығын, ел басқара алатындығын, халыққа сыйлы бола алатынын айту, аналарды дәріптеу.

Ұлпан мен Есенейдің жас айырмасы қырық жылдай болса да, қазақ әйелі отбасын қадірлеп, жолдасын «Жолбарысым» деп қадірлегені де көркем жеткізілген.

Шығарма үш бөлімнен тұрады, оның өзі жиырма төрт тарауға бөлінген.

Жазушының бұл еңбегі кеңестік дәуірде жазылған. Сондықтан сол дәуірдің ықпалымен Кенесарыға біржақты баға берілген және ол кезде билер мен байларды да жақсы деп айту мүмкін болмаған. Дегенмен, Ғабит Мүсірепов Есенейді қатал би десе де, оны соншалықты төмендетпейді. Оны әділ би болған деп жеткізген.

Шығармадағы кейіпкерлер жүйесі. Романда қырыққа жуық кейіпкер бар. Шығармадағы бүкіл оқиға Есеней мен Ұлпанға қатысты өріледі. Есеней – сұлтан Шыңғыс Уәлихановтың аға билерінің бірі, атақты байлардың бірі. Ал Ұлпан – Есеней қолында жауынгерлік еткен, артық мал-мүлік жинамаған Артықбай батырдың қызы. Есеней Ұлпанның әкесі Артықбайға қияметтік қарыз. Кейіпкерлердің осындай ерекше жағдайдағы байланыстылығы шығарманың тартымдылығын арттырады.

Басты кейіпкерлер Есеней мен Ұлпан айналасы дос-жарандары арқылы таныстырылған. Осы таныстыруды жазушы егіздеу арқылы жүзеге асырған, яғни екі Мүсіреп бар, олардың бірін – «түрікпен» Мүсіреп, екіншісін аңшы Мүсіреп деген. Бұлар да бір-біріне кереғар сипатта көрінеді. Есеней «түрікпен» Мүсірептің ақылдылығын бағалайды, сондықтан оған өмірінің жауапты сәттерінде сенім артады. Ал аңшы Мүсірептің айтқанына сеніп қалған кездерінде Есеней ұятты болып қалғаны бар. Осылайша аттас болса да, екеуіне екі түрлі кейіпкерлік міндет жүктелген.

Ағалы-інілі Өсіреп пен Мүсіреп арасында да кейіпкерлерді сомдауда егіздеу тәсілі бар. Бұл тәсіл кейіпкерлерді, образдарды даралау мақсатында қолданған. Осы романның екінші бөліміндегі 11-тарауда:

«Кәукер – Бикен.

Мұстапа – Кенжетай.

Кенжетай – Бикен.

Мұстапа – Каукер. – Тойларың тойға ұлассын! – Ұлпан» деп қана жазған. 11-тараудың бары – осы. Жазушының өзі бұған «Дүниедегі ең қысқа өңгіме Индия топырағында туыпты. Не бары мынау ғана: «Екі жолбарыс, бір адам. Бір жолбарыс, бір адам. Бір жолбарыс» – Түсінікті емес пе?

Осыған еліктеп бір тарау өңгімені мен де қысқа жаздым. Түсініксіз болып шықса, ол менің олақтығым» деп ескерту жазған. Автордың кейіпкерлерді егіздеуі осылайша оқырманды ойландырып, оқиғаға араластырып, қызықтыра түскен.

Шығармадағы психологизм. Романды оқыған адам Еселей, Ұлпан, Артықбай, Несібелі, т.б. кейіпкерлермен бірге мұңайып, бірге қайғырады, бірге қуанады.

Роман Еселейдің көшін таныстырудан басталған. Осы көшті қондырар жолда жігіт киіміндегі Ұлпан кездеседі. Ал ол қыз Артықбай батырдың қызы болып шығады. Осы арада Еселейдің бүкіл жан дүниесі аударылып-төңкерілгендей күйде болғаны суреттелген. Өйткені Артықбай Еселейді бір рет намыс өлімінен айырып қалса, екінші рет өлімнің өзінен айырып алған кәрі жолдасы еді. Содан бері Артықбайдың үйде төсекке таңылғанына он үш жыл өтіпті. Ұлпанды таныған бойда Еселейдің тұла бойында Артықбайдың алдындағы қияметтік қарызы еске түсті және сондай адамның қызын ұнатып, оны алмақшы ойы бар. Осының бәрі шығармадағы психологизмді арттырады.

Ұлпан мен Еселейдің жалғыз қызы – Біжікен, шын аты – Бибіжиһан. Еселейдің көңілін, жан дүниесін толқытқан – өз ұрпағының алдындағы мүсәпірлік жағдайы. Өйткені ол бай болса да, би болса да, адам ретінде оның жан қайғысы бар. Ол екі ұлынан айырылған, сондықтан Ұлпанды кішкентай қыз кезінде көргенінен-ақ, оны еркелетіп, бар «бұйрықтарын» орындайды. Солайша кішкентай Ұлпанды ойнатып, өзінің жаралы жанын да тербеген.

Психологизм кейіпкерлердің жас шамаларына қатысты да сезіліп тұрады. Шығарманың басталуында Еселейдің жасы алпысқа жақындап қалғаны, ал Ұлпанның жиырмаға толмаған кезі деп айтылады. Шығарманың соңына қарай Еселейдің селкілдек ауруына ұшырап, тоғыз жыл төсекке таңылғаны айтылады, сонда Еселей, шамамен, жетпіс жылдай өмір сүрген. Бұл шындыққа сай, ал жас айырмасы қырық жылдай болған соң, Еселейдің ұрпақ туралы ойлауы шынайы шыққан.

Он-он бес жылдың ішінде Ұлпан елге қадірлі адамға айналды, екінші Еселей атанды. Елге жасаған жақсылығы ұшан-теңіз. Бүкіл елінің тұрмысын жақсартуына, медресе ашып, балалардың білім алуларына жағ-

дай жасады. Бірақ жеке тағдыры, ақырында, аянышты болды. Ұлпан қызының бақытты болғанын көруі керек еді, алайда күйеубаласы Торсан үмітті ақтамады. Торсан ел қадірлеген ананы қорлады. Ақырында, Ұлпан ана жаны қиналғаннан оны қарғауға мәжбүр болды. Қарғыс – батаның теріс түрі. Ал Құдайдан жақсылық тілеу – оң бата. Сондықтан Ұлпан ананың қарғысы бекер кетпеді, Торсанның өз шаңырағы ортасына түсті. Бұл да шығармадағы психологизмді күшейтеді. Нәтижесінде шын болған оқиғаны білген жазушы ананы қадірлей білуге үндейтін «Ұлпан» романын жазды.

Оқырманға ой салатын көрнекті шығарма 1974 жылы, кеңестік дәуірде жазылған, сондықтан романдағы Кенесарыға қатысты ой түсіністікпен қабылдануы тиіс. Қазақтың соңғы ханы кейбір қателіктерге жол берсе де, жалпы мақсаты – ұлттың азаттығы үшін күрескені белгілі. «Ұлпан» кеңес кезінде жазылғандықтан, жазушының саясатқа тәуелді болып, қосқандары, өзгерткендері де бар. Оған қоса Сәбит Мұқанов «Өмір мектебі» кітабында Есеней мен Ұлпан тақырыбына өз білгенінше жазған. Сондықтан әр шығарманың тарихи құндылығын ескеріп, әр жазушы ұсынған көркемдік шешімді жеке зерттеу қажет. Анығы сол – Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романы – XIX ғасырдағы тарихи оқиғаларды арқау еткен, жүз жылдық уақытты қамтыған, құндылығын жоғалтпайтын көркем мұра.

Тарихи ақалдар

Есеней Естемесұлы (1798, Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы – 1870/1871, сонда) – аға сұлтан, би. Орта жүз құрамындағы керей руынан шыққан. Жастайынан ел ісіне араласып, шешендігімен, өділдігімен көзге түскен Есенейді Батыс Сібір губернаторының басқармасы Керей-Сыбай ауылдарының биі, старшина етіп тағайындаған. 1832 жылы 10 желтоқсанда Батыс Сібір губернаторының басқармасына арыз жолдаған, ол хатта казак-орыстардың жергілікті қазаққа қысым жасап отырғаны, бұған тыйым салу керектігін, қазақтарға қалааралық базарлар мен жәрмеңкелерде сауда-саттық жасауға рұқсат беруін талап етті.

Есеней мен Ұлпанның бейімі Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Жаңажол ауданынан солтүстікке қарай төрт шақырым жердегі Бай ауылы аталатын Есенейдің өз қыстауында.

СӨЗДІК

Ұшықтау – ерте кездері ауруды аластау үшін жасалған ем-дом түрі.

Қарғыс – ежелгі дәуірде адамдар сөз киелі деп ойлаған, сондықтан қуанса, шын көңілімен бата, алғыс айтқан, ал ренжіген, көңілі қалған кездері қарғыс айтқан. Шын қуанып айтылғаны ақ бата, ал қарғыс теріс бата деп аталған. Айтылған сөздің орындалатынына сенген.

Артық болмас білгенің

Есеке – Есенеіге құрметпен айтылған қаратпа сөз. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Еңлік – Кебек» поэмасында Кеңгірбай биді Қабеке деген екен. Жалпы, сыйлы адамдарға айтылатын сөз ыңғайы осылай жасалған. Негізі, үлкен кісінің атын тура айту дұрыс емес деп, өз туыстарына «көке», «апа», т.б. қолданыстар енген. Сондай-ақ, жастардың «Апай», «Ағай» сөздері қолданыста ізгіліктің белгісі ретінде қабылданады.

Ал тарихтың тереңіне бойласақ, ежелгі заманда баланың, жалпы, адамдардың аттарын тура айтпаған. Өйткені зиянкес күштер адамның атын біліп алса, оны атымен атап шақырып, қауіпті жағдайларға қалдырады, ауру қылады деген ой болған. Баланың да, малдың да санын нақты айтпай, шамамен айтуы содан.

ҮЛПАН

(Романның бірінші бөлімі. БІҚШАМДАЛҒАН)¹

1

Есенеідің төрт қос жылқысы Қаршығалы шұбарына жақындап келіп, қапталдай төніп қалып еді. Тақырланып қалған жазғы жайлаудан келе жатқан жылқы қарауытқан қалың орманды, өзекті-шілікті өңірге тұяғы тиген соң-ақ, ұстарадай өткір тістерін жерге қадай бастады.

Қазақ байлығы – жылқысында. Қысқа қарай жылқы малын ықтасыны бар қара отты шұбарға жақын ұстамасаң, «Байлық – бір жұттық, батыр – бір оқтық», кейде тақыр-таза жаяу да қаласың. Жаяу қалған адам несімен адам?.. Несімен қазақ?..

Есенеі қазір қаптап-қапталдап, жер түгін тістелей жылжып келе жатқан байлығының алдында едәуір жерде, биіктеу жотаның қырқасында ат

¹ Мүсірепов Ф. Таңдамалы. Үш томдық. – Алматы: Жазушы, 1980. Т. 3.

үстінде тұр. Көз жетпес көкжиекке дейін созылып-көріліп жатқан кең алқап шын-ақ мақтағандай екен. Жота-жота қалың ормандар. Өзекті-шілікті, тұяқ тимеген қара отты кең шиыр. Ат шашасынан аз-ақ асатын алғашқы жауған ақша қар жердің шөбін өлі жасыра алмапты. Сондай жерге ертерек келіп, ірге тепкеніне байдың көңілі өбден тояттағандай.

Еснейдің қасында төрт адам жолдастары бар еді: ең сенімді серігі – жамағайын «түрікпен» Мүсіреп, Алдай елінен аңшы Мүсіреп, руы басқа болса да, Еснейдің қоныстасы Бекентай батыр және Еснейдің қосалқы атын жетелеп жүретін жас жігіт, түрікпен Мүсірептің туған інісі Кенжетай.

«Түрікпен» Мүсіреп аздап сыбызғы тартады. «Бозінген», «Бозмұнай», «Сүйір батыр», «Алқакөл», «Алғашқым» деген күйлері бар. Одан соңғы құмары – бір жақсы ат, қонымды киім, серілеу адам. Қалталарында қалампыр жүреді... Өлі ақ кірмеген сақал-мұртын жарасымды қырқып ұстайды.

Алдай Мүсіреп – аңшы адам. Балдаққа сүйеген оң қолында «түлкі перісі» атанған томағалы қара бүркіт, арқасында жалғыз оқ, ширақты шиті мылтық. Азырақ асыға сөйлейтін, азырақ асыра сөйлейтін адам...

Осынау кең қорықты Еснейдің есіне алғаш салған аңшы Мүсіреп еді. Сонысын тағы бір ескертіп қалғысы келіп, Еснейге қарай еңсеріле бұрылып:

– Аға сұлтан пірім-ау! Айтпап па едім? Қысқа қарай жылқы баласына бұдан артық жер болмайды, иесіз жатқан жер! Бір қыс жайладың – болды, аға сұлтанның шұбары атанады да, балаңның баласына дейін кете барды! – деді.

Есней оның сөзін аяқтатпай, екінші Мүсірепке қарады. Осы бір «аға сұлтан», «балаңның баласына» деген сөздер Еснейге шаншудай қадалатынын ақкөңіл аңшы аңдамай-ақ қойды. Аға сұлтан болғысы келіп, бола алмай қалған адамға, екі ұлы бір күнде өліп, содан бері жиырма жыл бойында әйелі бала көтермей қойған адамға жаңағы сөздер мазақтаумен, қорлаумен тең екенін жарамсақ аңшы түсінбесе керек...

– Жазы-күзі мал тұяғы тимеген шүйгін екені көрініп-ақ тұр. Бірақ осы күні иесіз жер бар ма, бір иесі бар шығар, – деп «түрікпен» Мүсіреп аз кідіріп қалып еді, аңшы Мүсіреп тағы киіп кетті:

– Жоқ, жоқ! Иесіз демедім бе? Бұл өңірде мен білмейтін жер бар ма, төңірі! Қасқыры мен түлкісінің ен-таңбасына дейін білемін...

Кенжетай ағасына қарап, ну орманның орта тұсын көзімен нұсқады. Мүсіреп інісінің нұсқаған жағына қарап:

– Сонау қалыңның орта тұсында үш жерден түтін көріне ме деймін, – деді Есенейге бұрылып. – Өне бір салт аттылар да көрінді.

Үш салт атты қатты жүріп келеді. Біреуі алдарақ, екеуі кейінірек. Алдыңғының аты не жорға, не қу тірсек желісті болу керек. Кейінгі екеуі ара-тұра шауып алып ілесіп келеді.

Алдыңғы жігіт ағызған бойы жотаның қырқасында тұрған топтың алдына жақындап келіп, сөйлеп кетті:

– Армысыздар, ағалар!.. «Қаршығалы» шұбарын паналап қонып қалған үш ауыл кірме Күрлеуіттің арызын айта келдік... Биыл қыс осында жан сақтаймыз ба деп, жаз бойы қорып келген жеріміз еді. Жетісіп отырған ел емеспіз... Сорлының зары арлыға кездескей деп жіберіп еді... айтар арызымызға құлақ ассаңыздар екен...

Аңшы Мүсіреп Есенейге жарамсақтанып, жігіттің арызын аяқтатпай, киіп кетті:

– Тоқта деген соң сүйреңдемей тоқта, бала! Аулыңа сәлем айт: Есеней аға сұлтанның ат тұмсығын тіреген жеріне таласып, өуре болмасын! – деді.

Жігіт те іркілген жоқ:

– Есенейі жоқ елді де ел екен, жұрт екен десеңіздер, қара өрттей қаптап келе жатқан жылқысының бетін кейін бұрсаңыздар екен. Осы арызымыз...

– Мына көргенсіз кімнің атын атап тұр өзі! Құйрығыңды түріп тастап, дүрелеп алсын деп тұрмысың? – деп, анайы аңшы атын тебініп-тебініп қалды. Есеней қолын сермеп тоқтатпағанда, әлденеге ұрынып қалатын жайы бар.

Жас жігіт бұл жолы сөз қайтарған жоқ. Басын төмен иіп, арызына жауап күтіп қалды.

Осындай өжет жастарды Есеней қатты ұнататын еді. Жиырмаға келмеген бала жігіттің сөзінде нәр де, зәр де бар екен. Осылай өсірермін деп үміт еткен екі ұлы қара шешектен бір күнде қайтыс болғалы осындай ұлтты жасқа қызыға қарап қалушы еді. Өзімен рулас он ауыл Сибанның ішінде үміт етер өреннің бәрін де сыртынан бақылай жүретін. Бала жігітке қызыға тұрып, «түрікпен» Мүсірепке қарады – жылы жауап бер дегендей еді.

«Түрікпен» Мүсіреп жас жігіттің сөз саптауынан ашынғандық лебін өзі де танып тұрған. «Кірме Күрлеуіт» дегеніне қарағанда, арыз айта жіберіп отырған қай бір бай ауыл дейсің. Сөз білер ақсақалы да болмаған-ау.

– Шырағым, арызың аяқсыз қалмас, – деді ол, – аяқсыз қалдыратын арыз сияқты емес. Ауылдарыңа осыны айта барарсың. Түсі игіден түңілме дегендей, көргенсіз деуге ішім қимай тұр. Өттең, ашынғандықтан болса да, азды-көпті асқақтай сөйлегенің де болды. Аулыңа мұны да айта барарсың.

Бала жігіт бұл жолы да тез жауап қайырды:

– Арызымызды айтып кел деген жұрт асқақтай сөйле деп тапсырған жоқ еді, ағалар. Солай болып шықса, айып өзімде. Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз иесін табар деген бар ғой. Міне, айыбым! – деп, атынан түсе қалып, ұзын шылбырын Кенжетайға қарай серпіп жіберді. – Өйтеуір, ат жетелеп жүр екенсің, мынаны да жетелей жүр.

Содан соң екі жолдасының бірін түсіріп, соның атына мініп алды да, жөнеле берді.

– Кешіре көріңіздер, ағалар...

Жолдастары бір атқа мінгесіп кетті.

Есенай ұзай берген бала жігітке ұзақ қарап қалды. Бір сәтке баласыздығы бойын билеп, бар ойы сол бала жігіттің соңынан кетіп бара жатқандай еді.

– Қап, құйрығын түріп жіберіп, дүрелеп алу керек еді өзін! – деді аңшы Мүсіреп, қайта қызына бастап. «Құйрығын түріп» дегенді тауып айттым деп, тағы қайталады.

– Апыр-ау, бұл кімнің қызы болды екен! – деп, «түрікпен» Мүсіреп Есенайге қарады.

– Қыз? – Күні бойы Есенайдің аузынан шыққан екінші сөзі осы еді.

– Ие, қыз!.. «Міне, айыбым!» дегенде, көз құйрығымен өзіңді бір шарпып өткенде, неғып байқамадың? Шарпып емес-ау, көз қиығын серпе тастап қарайтыны бар екен де!..

Аңшы Мүсіреп шошып кетті.

– Қыз болса, мені Құдай ұрды төбемнен! – деді. – Мен масқара болдым. Бұл – Артықбай батырдың қызы Ұлпан. Үйіне қонып кеткеніме ай толған жоқ. Ең болмаса, қара жорғасын танымай қалғанымды қарашы!.. Қарарым-ай, енді сенің бетіңе қалай қарармын!..

– Артықбай батырдың қызы деймісің? – деді Есенай...

Қыздың бір-ақ рет көз қиығын Есенайге серпе тастап қарағанын «түрікпен» Мүсірептен басқа ешкім аңдамай қалған екен. Кешкірген бұлыңғыр күн, қапалақтаған қар... арыз айтуға қыз келер деп кім ойлаған! Келген бетінде кие сөйлеп, бөрінің көңілін сөзіне аударып өкеткен Ұлпан қыз екендігін аңдатпауға тырысып еді. Солай бола тұрса да, қыздың аты қыз ғой, атақты батыр, аты шулы әділ би атанған Есенайге қыз көзімен бір қарап қалғанын өзі де сезбеген.

Қыр жайлаулардан құлап келе жатқан Есенайдің жылқысы екенін аулы біліп отырған. Қалың қара шұға жалбағай бет-аузын жауып кеткенімен, атандай қара кер аттың үстіндегі зор денелі адамның Есенай екенін Ұлпан

да ішінен таныған. Бес жасар кезінде көргені де, қорқатыны да есіне түскен. Бірақ өзін танытпай кетті.

Есней тобы аңырып қалды. Не істеу керек? Қара жорғаны қыздың айыбы деп, қалай алып қалар? Сұңғыла қыз бұларға бір ұяларлық ұпай салып кетті емес пе! Ие, «Малым – жаным садағасы, жаным – арым садағасы» дейтін елдің нақылын еске алсаң, лайықты жұмыс болмапты. Есней жолдастарына қарады – «Не істеу керек?».

– Артықбай батырға тізе көрсеткендей болып келгеніміздің өзі қандай айып! Қызының атын айыпқа алып қалғанымыз – екінші айып. Арыз айта келген қыздың атын айыпқа алып қалғанымыз айып біткеннің ішінде ел естімегені болар! – деп «түрікпен» Мүсіреп Еснейдің қара шешектен қара шұбар болып қалған бетіне тура қарады.

Есней өмірінде айып тартып көрмеген адам айып-жазасы болған адамдарға қатал жаза кесуді жақтайтын би еді. Болмашыдан сүрінгеніне әрі күлкісі келеді, әрі шешімін таба алмай тұрғаны анық. Артықбай оны бір рет намыс өлімінен айырып алған, екінші рет өлімнің өзінен айырып алған көрі жолдасы, батыр адам.

– Қара жорғаның мойнына ат қосақтап қайтарған дұрыс болар! – деді «түрікпен» Мүсіреп.

– Айналайын адасым-ай, таптың, таптың! Менің көрі бозымды бірге қосақтап жібер! – деді ақ көңіл аңшы.

Есней «Жөнел!» деген бұйрығын Кенжетайға иегімен нұсқады.

– Артекеңе сәлем айт, ертең сәлем беріп қайтармын!

Өзі жетелеп жүрген Еснейдің «Мүзбел» дейтін торы төбел атын қара жорғамен бірге жетелеп алып, Кенжетай жөнеліп кетті.

Есней жолдастарына ендігі байламын айтты:

– Осы жоннан әрі бір жылқы тұяқ салмасын!.. Серіктері Еснейдің бұйрығын орындауға тарасып кетті, Есней өз қосын тіктіруге көлге қарай жалғыз бұрылды.

«Бұдан он жыл бұрын жер астындағының дыбысы елден бұрын маған жетуші еді, Артықбай батырға ұрынып қалғаным қартая бастағаным-ау! – деп ойлады Есней. – Өлде қадірім түсе бастағаны ма екен? Аңшының көпіртпесіне еріп кете бергенім қалай? Бұрын ғой, ондайды өзім анықтағып алушы едім!».

Жаңағы аз оқиға Еснейдің көз алдына бұдан он бес жыл бұрын өткен оқиғаларды әкелді. Артықбай батырдың ерекше бір ерліктерін еске түсірді. Ол бейбіт елді қайта-қайта шауып, қайта-қайта талан-таражға салған Кенесары төренің лаңы болатын.

Кенесары орыс шегарасынан шеткей отырған Керей – Уақ елдерін екі рет шауып өкетті.

– Кенесарыны хан сайлауға риза болса, ақ сақал, қара сақал билері тез жетсін! – деп шапқыншы жібереді де, үш күн ішінде хабар болмаса, шауып өкетеді...

Осыны ойлаған Есеней Кенесарыға қарсылық туын көтерді. Керей – Уақ деп аталатын бес болыс ел Есенейдің айналасына жинала берді, жинала берді.

2

...Кенесары қалың қолын Керей – Уақтың өкпе тұсына, Есіл бойына топтап, Есенейге қарсы үлкен жорыққа өзірленіп жатқаны байқалған. Есеней... жинаған қолын әр елдің батырларына, сенімді ақсақалдарына тапсырып, өзі қасына қырық адам ертіп, дуан басы аға сұлтан Шыңғысқа тағы бір жолығып қайтуға жүріп кетті.

Аманқарағай дуанының аға сұлтаны Шыңғыс Уәлиханов деген төре еді. Ол адам Кенесары қозғалысына қосылған да жоқ, қарсылық та көрсетпей келеді... Есеней аға сұлтанмен арасын біржола ашып алуға кетіп еді.

Есеней – аға сұлтан кеңесінің ең беделді биі. Өділ де қатал би атанған адам. Ұзақ ойланады, байламын бір-ақ кесіп айтады. Ұры-қарыға, шылық-былыққа қатал адам. Қасында қарулы қырық жігіті бар дуан орталығына келді. Аға сұлтан ордасына сенімді серігі «түрікпен» Мүсіреппен бірге Артықбай, Сөдір дейтін екі батырын ала кірді.

Шыңғыс Есенейге тұра келіп амандасты:

– Есеке, қош келіпсіз. Төрлетіңіз...

...Есеней сөзін Шыңғысқа бұрыла қарап отырып бастады:

– Ашына келсем, себебім болды, аға сұлтан. Онымды ауыр алма! Тай жүздеген қара саба, тайқазан дегендер ендігі заманда бос сөздер. Нанмен ойнамайық. Нан әр қазақтың күн көрісіне айналды. Қара сабасы бар, тайқазаны бар хандар қай қазақты асырап еді? Ханның қазанын да, сабасын да қара қазақ толтырып отыратын. Қазір де солай. Қалқайтып хан сайлаған хандығын қай жерге құрмақ? Бетпақтың шөліне ме?.. – деп тоқтады...

...Шыңғыс қатты қысылып қалды. Түптеп келгенде, Есенейдің не айтарын Шыңғыс ертеден сезінетін. Бұл жолғысы не қосыл, не бөлін, бойыңды көрсет дегені еді. Ертең өзі басқарып отырған дуанның қақ жартысындай қалың бір жері шабылып қалса, Есеней ол жайды Сібір губернаторына шағым етпей қалар ма? Қазір жұқалап аңдатып отырса, губернаторға турасы-

нан басады. Омбыда алты дуан үстінен бақылайтын Тұрлыбек отыр. Ол – Есенеидің туысқаны, қарын бөлесі. Шағымның бірінші жолдары «Шабуыл алдында аға сұлтанға өзім барып хабарлап едім, құлақ аспады» деген сөздерден басталатын болады да... Жауығып алған екі жақтың менің алдымда кездесіп қалғанын қайтерсің. Осы бір қолма-қол жанжалға айналуға бет алған кездесуді ебін тауып ыдыратып жіберетін не шара табылар екен?

Осы тұста неміс пе, швед пе, ел қазағы Берсен деп кеткен шикіл-сары майор Бергсен келіп:

– Аға сұлтан мырза, ат ойындары әзірленді. Мергендер де әзір. Қабыл етіңіз, – деді. Шыңғыс қуанып кетті.

– Қадірлі билер, енді сөз жарыстырып ушықтыра бергеніміз лайықсыз болар. Екі жақтың да түтіні танылды. Далаға шығып, әскери ойындарды көрсек қайтер? – деп, орнынан тұрды. Қонақтары да соңынан еріп, бөрі далаға шықты.

«Қауіпті кезде керегі болар» деп Сібір губернаторы аға сұлтан Шыңғысқа қырық адам қарулы казак-орыс беріп қойған еді. Олары әрі аға сұлтан-ды қорғаушы, әрі тырп еткізбейтін бақылаушы болатын...

...– Есеке, менің қиналысым қандай екенін сіз жақсы білсеңіз керек еді, – деп бастады Шыңғыс. – Екі оттың ортасында қалмадым ба!.. Қазақы адам Есенеи турасынан бір басып қалды:

– Қысқасы, дуаныңның қақ жартысы шабылғалы отырғанда дуан басыдан қайыр күтпейміз ғой! – деді...

Кешке қарай Есенеи өз еліне жүріп кетті. Шыңғыстан біржола үміт үзіп, не көрсе де, Керей – Уақ өз бетімен оңаша көрерін біліп кетті.

3

Дуан орталығы Аманқарағайдан кештетіп шыққан Есенеи тобы таң құланиектеп келгенде, Обаған өзенінің жалғасы «Кіші теңізде» отырған Жазы бидің ауылына жетіп еді...

Қосалқы сөйгүлік аттармен жедел жүріп, ел шетіне жақындаған сайын Кенесары қолының Керей – Уақтың ауылдарына әр тұстан тақап, таянып қалғаны анықтала берді...

Осы кезде Есенеидің өзі жараланып қалды. Садақ оғы екі жауырынның орта тұсынан келіп қадалыпты. Қашуға бет алған бір топ жауынгерді қуа жөнеліп еді, қылша мойнынан оқ тиіп, Есенеидің аты омақата құлады... Қосалқы атты жетелеп жүрген Бекентай ауыздығымен алысып қызып алған тың атты тоса берді. Есенеи сол аяғын үзеңгіге салып, көтеріле бер-

генде, садақ оғы келіп қадалды. Есенеі ат жалын құшып қозғала алмай қалды.

Есенеімен үзеңгілес жүрген Сәдір, Мүсіреп, Артықбай батырлар Есенеіді қоршап тұрып, ем-домдарын жасады. Әуелі Есенеідің арқасында өлі шаншылып тұрған оқты жұлып алып, қан сорғалай жөнелген жарасын сол оқпен ұшықтады.

– Ұшық, ұшық, ұшық!
 Дауасын бере гөр, пайғамбар Жүсіп.
 Ұшық, ұшық, ұшық,
 Ұшықтаған біз емес,
 Алдай қара бақсы пұшық...
 Ұшық, ұшық, ұшық!
 Ұшық, ұшық, ұшық!

– Ал енді елге қарай, Стаптағы доқтырға қарай! Бекентай, бидің атын жетекке ал!

Мүсіреп пен Сәдір екеуі Есенеіді екі жағынан сүйемелдеп алды да, Артықбай батыр арт жағынан қорғап, Есенеі тобы қозғалып кетті...

Осы кезде Стаптан жіберілген казак-орыс жүздігі де келіп қалып еді. Қылыштары жарқылдап, найзалары арандай тікірейіп шошындыра келе жатыр. Жау жалт беріп, кейін бұрылды. Арт жақтан тақап қалғандары асығыс болса да, он шақты оқ боздатып барып бұрылды. Сол он шақты оқтың бірі Есенеіді арт жағынан қорғап келе жатқан Артықбай батырдың белдемесінен қадалып еді...

Бұдан әрі түйеге теңделіп келіп, Стаптың әскерлік емханасында бір ай жатып, Есенеі ауылына салт атқа мініп қайтты. Артықбай батыр алты ай жатып шанаға түсіп қайтты. Содан бері ол шойырылған шойнақ. Екі аяғы сал болып қалған, жансыз. Есенеіге тиер екінші оққа өзі араға түсті де, оны аман алып қалды, өз міндеті кісінде, мүгедек.

...Бұл оқиғалар өткелі, міне, он бес жыл!..

4

...Артықбай батыр шойырылып қалғаннан кейін Есенеі оның көңілін сұрауға барып еді. Оған міне, он үш жыл. Есенеі сәлем беріп үйге кіріп келгенде, төрт-бес жасар қыз бала зәресі ұшып, үйден шыға қашқан болатын. Сол бала үш күн бойы өз үйіне кірмей қойған. Босағадан сығалайтын да, қаша жөнелетін.

Ол Есенеидің Ірбіт базарынан қайтқаннан кейін досының үйіне артынып-тартынып келген жолы еді. Бір ат, екі құлынды бие жетелеп, бір нар түйеге шай, қант, өрік-мейіз, киім-кешек, үй ішілік өртүрлі жиһаз арттырып әкелген.

Сол өрік-мейіз, тана-моншақ арқылы бала қыз Ұлпан Есенеиге бір жетіден кейін өрең үйірілген...

Екі ұлы бір күнде қайтыс болғалы Есенеі өз үйінде жас баланың даусын естіген емес, жас баланың иісі қандай боларын ұмытып қалды, жас баланың былдырлап сөйлеп, болмашыға қуанып, болмашыдан ренжіп қаларын түсінбей келген екен.

Ұлпан кеш оянады. Жуынады. Тамағын ішіп болады да, Есенеиге:

– Ата, намаз оқы! – дейді.

Есенеі таң намазын әлдеқашан оқып қойса да, намазға қайта тұрады...

Есенеидің бүгінгі көрген бойжеткен қызы сол – Ұлпан...

Шешесі Несібелі сұлу да сүйкімді кісі еді, соған тартқан ғой. Мінезі де пешесіне тартса, ақжарқын, ашық, ақкөңіл болар. Ол бір таптырмайтын мінез ғой. Өзіне сәукеле қандай жарасар еді!..

5

Ертеңіне жылқыларын жан-жаққа таратып жіберді де, Есенеі кешке қарай Артықбай батырдың үйіне келді. Қасында «түрікпен» Мүсіреп, Сәдір найзагер, қосалқы атын жетелеп жүретін Кенжетай. Аңшы Мүсірепті ертпей кетті...

Артықбай батыр қонақтарын бар бейіл-ықыласымен қуана қарсы алды.

– Арыстаным-ай, ақ бейлім-ай, шойырылып қалған ағаң қалай есіңе түсті? Келші бері! – деп, қуанышын да, өкпе-назын да бірге бір-ақ айтып тастады. Есенеидің таяқтай-таяқтай қара шұбар саусақтарын ұзақ қысып отырып, сүйіп алып босатты.

– Түрікпенімбісің, қысылмасым, саспасымбысың! – деп, Мүсірептің қолын да ұзақ қысып отырып, көзіне жас алды.

– Жұрт Есенеидің жанын алып қалған Артықбай десе, мен Артықбайдың жанын алып қалған сен деймін, ақжолтайым.

Қарт батыр Стап дәрігерханасында жатқан алты айдың ішінде Мүсірептен көрген аз-маз қайырымдылықты есіне алып отыр. Ұмыта алмаған екен. Стапқа ауылы жақын Мүсіреп Артықбайға жетісінде бір рет ас-су жіберіп тұрып еді... Ақкөңіл батыр сонда айтқан алғысын қайталап жатыр.

Артекең Сәдір батырмен ерекше сағынышты амандасты.

– Батырым-ай, оқ өтпесім-ай, найзагерім-ай, сені де көретін күн бар екен-ау!..

Қонақтар... шешесінің қасында тұрған Ұлпанды көздерімен ғана жанап өтті. Қыз балаға одан артық көңіл аудару ерсілік болатын. Қыз да бұлардың әрқайсысына көз қиығын серпе тастап, көзімен ғана амандасты. Сол қарасының өзінде сирек кездесетін сұлулық барын қонақтар түгел сезінді. Қара биесі жоқ үй – қымызы жоқ үй, сары биесіне – самауырға ұмтылады. Ұлпан сары жез самауырды көтеріп, далаға шығып кетті.

Амандық-саулықтан кейін Есенеі өз кінәсін тезірек жуып тастағысы келіп сөз бастады.

– Артеке, сіздің бұл араны мекендей бастағаныңызды білмей келіп, ұятқа ұрындық. Бұрынғы мекеніңіз бұл жерден көп жоғары болушы еді ғой.

– Ие... «Ақсуат» еді ғой. Биыл осылай қарай ауыстық. Жата-жастана естірсің, «Құдыққа құлан құласа, құрбақа құлағында ойнар» дегендей бір жайымыз болды.

– Иесіз жатқан жер дегеннен кейін қалың шұбарға қызығып келіп қалып едік, сіздің мекендеп отырғаныңызды естіген соң, малдың жарым-жартысын Құсмұрынға қарай жарым-жартысын ішке қарай аудартып жібердім.

– Бекер-ақ болған екен. Көңіл сыйысса, көлдің суы жететін еді ғой.

– Жоқ, жоқ, Артеке! Есенеі бір кезде жанын алып қалған батырының жерін тартып алып деген атаққа қалғым келмейді.

– Есенеі бір қыс қонақтап шығуға көңіл етіп келген екен, көрі шойнақ от басынан орын бермепті деген атаққа мен қалып жүрсем, қалай болар?

– Сізге сөз келтірмеймін ғой, Артеке...

– Тым болмаса, бір қыс дәмдес болып, бой жазып қалсын десең, шойнақ ағанды шанаға салып алып, қасқыр қуғаныңды көрсет. Мен үйкүшік болып қалып, дала көрмегелі он бес жыл... Қосыңды әкеліп, үйдің қасына тіктір.

Осымен екі жағы да бірін-бірі ұғынысып болды. Жер жайында енді орала қалса, екі жағына да ұят болар еді. Бір қос жылқының осы арада қыстап шығарына Есенеінің көзі жетті. Есенеі қосы қасында болса, тоқшылық боларына Артықбайдың көзі жетті.

– Артеке, садақ-найзаларыңызды әзірлей беріңіз. Қыс бойы қасқыр қуармыз. Есікті ашып қойып, садақ тартып, нысана атады екен деп естідім. Құдай бұйырса, қарауылыңызға қасқыр да бір ілінер, – деді.

– Есенеі-ау, басқа ермегім қалды ма менің? Найзаларымды қайрап, оқ жонып, ермек етем. Маңайда жан жоқта нысана атам. Кейде оғым нысанаға дәл тиеді, кейде жосып, айдалаға кетеді.

– Биыл қыс баяғыны тағы бір қайталаармыз, ендеше.

– Алда разы болсын!

Қонақтар келіп түскен бетінде аттарын кез келген ағашқа байлай салып еді. Сол есіне түсіп, Кенжетай далаға шықты. Аттарды ықтасынға апарып байлағысы келді. Екінші бір үйден қайнаған самауырды көтеріп өкеле жатқан Ұлпанды көріп:

– Самауырды жерге қоя тұршы, қарағым. Үйге мен көтеріп апарайын, – деді қызға тым тез жақындай беріп.

Ұлпан самауырды жерге қойды да:

– Жігітім, сен маған қарағым деп сөйлеспейтін бол. Менің Ұлпан деген атым бар. Қазір шай ішіп болған соң, анау бір қалыңның ар жағындағы алаңда арқандаулы кешегі күнге дейін өзің жетелеп жүрген торы ат тұр, соны өкеліп, ерттеп қой. Ер өне жатыр. Енді самауырды үйге алып кір... – деді. Кенжетайды ықтата-ығыстыра айтты... Кенжетай қыз бұйрығын орындауға шайға қарамастан, қайта шығып кетті.

– Аттарды бір ықтасынға жайғастырып келейін...

– Есеней мырза, азғана сауын бие ағытылғаннан кейін, мына самауыр деген пысылдақ сарыға қарап қалғамыз. Жарықтық, ертелі-кеш ийді де тұрады... – деді Артықбай... Есеней: «Шыдай тұр, шалым, қыс бойы қымыз ішкізермін» деп қала жаздады да, сөздің бетін шайға бұрып кетті:

– Е, шайға үйреніп болдық қой. Бұл құрғырды қанып ішпесең, тіпті, басың ауыратын болды. Бермесеңіз, сұрап ішетін едік. Несібелі жеңгеміздің ыстық бауырсағын сағынғанымыз да рас, – деп Есеней кеңкілдей күлді... Шайды іше отырып, қанша қарамайын десе де, Есеней көзін қыздан аудармай қойды. Басында күрең барқытпен тыстаған қара елтірі бөрік, үстінде сол күрең барқытпен тыстаған жеңіл пұшпақ ішік, күрең барқыт шалбар, белінде күміс жапқан қаптырмалы бұлғары белдік. Аяғында биік өкшелі шоңқайма етік – «қосай калаш», бөрі де сандық түбінде жататын «бір киер» екені танылып тұр. Бөрі де шеше қолынан өткен...

Шай құйып отырған қыздың он саусағы мен беті ғана көрінеді. Сұлулығын да, балғындығын да паш етпей тежеп ұстайтын қыз болу керек, өлде сұңғыла қыз жасыра ұстаған сұлулықтың өлтіре қызықтыратынын біле ме екен?.. Үлбіреген ақ саусақ емес, әрі іске үйреніскен қолдары сенімді де оңтайлы қимылдайды.

...Шай ішіліп болған соң, самауырды орнына қойды да, Ұлпан шығып кетті.

...Осы тұста ...даладан қатты шапқан ат дүбірі естілді. Үйдегілер елеңдесіп, біріне-бірі қарады. ...Алдымен үйге Ұлпан жүгіре кірді. Ұялғандай

күлімсіреп, әкесінің бас жағына барып, керегеге соғылып тоқтады. Оның артынан іле-шала үш еркек кірді. Алдымен кірген тұлкі тымақты мысық мұрт жалынымен шаңырақты жалағысы келгендей, лапылдап жанып тұрған отқа соғылардай болып аптығып тоқтады да, артында келе жатқан екеуіне:

– Сүйреп өкетіңдер! Өне түр! – деп Ұлпанды нұсқады.

– Әй, сен кебіс ауыз, кімді сүйреп өкетесің? Көзіңе қарашы! – дегенде, Сөдірдің найзасы мысық мұрттың иегіне тақалып та қалып еді. Қайрап қойған найза ұшы аузынан кіріп, желкесінен шыққалы тұрғандай екен! Жігіт қақалып қалғандай, сөйлей алмай қалды.

– Отыр!..

Ұлпанға қарай ұмтылған екі жігіт те қызға қол тигізбей тоқтады. Сөдір ол екеуін де найзасының ұшымен нұсқап, алғашқының қасына отырғызды. Даладан тағы екі жігіт кірді. Жалғыз Сөдір найзасын жарқылдата сілтей тұрып, бес жігітті түгел от басына иіріп тастады. Біреуіне де найзасын тигізген жоқ.

Көптен батырлық жыны қорланып жүрген Сөдір Несібеліге қарап:

– Көген өкел! – деді.

Кедейдің бар байлығы үйінің айналасында ғой. Несібелі жүгіре шықты да, көгенді жылдам алып келді.

Сөдір жігіттердің бас киімдерін лақтырып-лақтырып жіберіп, шетінен көгендей бастады...

Найзасына сүйеніп, қозыдай көгенделгендерге жоғарыдан қарап тұр.

– Енді Есенеі бидің кесімін естисіңдер!

Жігіттер төрде отырған дәу қара шұбардың Есенеі би екенін енді біліп, майлы қасықпен төбеге ұрған мысықтай жым болды.

Жаугершіліктен, ұрлықтан қолға түскен адамдарды әуелі көгендеп алып қорлау – қорлаудың да ауыр түрі. Бұл – кезде қалып бара жатқан ескілік. «Көгенге түсіп» қайтқан жігітте қадір-қасиет қалмайды. Сөдір мына жігіттерге сол қорлықты көрсетіп жатыр...

– Бұларың кім өзі? Танисыз ба? – деді Есенеі Артықбайға қарап.

– Кім болсын, құдаларым болады, – деді Артықбай. – Біздің үйдегі «Сұлушашты» айттырған құдаларым, – деп қызына бір қарап қойды. – ...Шойнақ шалды басынып, алып қашуға келгендерін көрмейсің бе! – Артықбай тағы да ауыр күрсініп тоқтады.

– Болды, Артеке, болды. Ар жағын айтпай-ақ қойыңыз. Көріп отырмыз. Сөдір, сен мына құдаларды қосыңа апарып қондырып шығарарсың...

Ұлпанды айттырған күйеуі Түленнің баласы Мырзаш деген жігіт алдыңғы жылы бір келіп кеткен. Даланың жұпар иісі аңқыған жазғытұрым еді. Ұлпан Құдайдың жазғанына мойын ұсынып, ойында жақсы көру – жек көруден еш нәрсе жоқ, күйеуін көруге ғана ынтығып, шымылдыққа кірді де, қашып шықты. Қыз мұрнына келіп көрмеген жиіркеніш иістен жүрегі айнып кетті. Жеңгелері өуелі қашанғы дәстүр бойынша, күйеу мен қыздың қолдарын ұстаттыра беріп еді, Ұлпанның алақанына өмір бойы жусаң да, кетпес бір майлы жылбысқы жабысқандай болды. Сол жабысқақ қыз алақанының есінде өлі бар, Ұлпан өлі жиіркенеді. Есіне түсіп кетсе, қолдарын сабынды көпіртіп тағы бір жуып алады.

Содан кейін құдалардың арасы шалғайлана берді. Саудагер қу ұл баласы жоқ шойнақ шалды басынып, өуелі қалыңға берген бес құлынды биемді қайырып бер деді. Артықбай онысын дұрыс көріп, көніп еді, бес биенің он жылдан бергі өсімін сұрады. Оның өзі Артықбайдың маңдайына бітіп көрмеген көп жылқы болып шығады екен. Артықбай қалыңмалға алған бес құлынды биені қайырды да, өсім дауынан өлі құтыла алған жоқ. Аяғында алысырақ жерге көшіп кетіп құтылам ба деп еді, Түлен қуаяқ қыздың өзін тартып өкетуге жігіттерін жіберіпті...

Бұл жанжалдың үстінен шыққанына Есенеі қуанып отыр. Ұлпанның басы бос екен! Ертең айып-қиыбын табандата салып, бет бақтырмайтын кесім айтады да, құдаларды айдап тастайды. Көнбей көрсін! Ол аз болса, бір қос жылқысын сол Түлен құдың жеріне апарып қыстатады!..

Ұлпан, басында кешегі тымағы, үстінде жеңіл ішіктің сыртынан киген түйе жүн шекпен, орнынан қозғала алмайтын әкесіне қорғалаған күйінде ұзақ тұрып қалды. Қорыққаннан қуаң тартқан, қорыққанына ұялғанынан күлімсіреген қалпы бар. Күндегі әдеті бойынша, іңір кезінде аз ғана жылқысын шарбаққа әкеліп қамап, таң ата өргізіп жіберуші еді. Кенжетайға ат ерттеуді тапсырғандағы себебі сол болатын...

Сәдір жігіттерді айдап өкеткен соң, Ұлпан әкесінің қасына отыра кетті де, жылай бастады. Қонақтарына арызын айтқандай, өксіп жылап отыр. Не деген қорлық! Бұл күнге дейін ешкім бетіне қарсы келіп көрмеген, ерке өскен Ұлпан малға сатылып кете беретін көп қыздың бірі екен-ау! Үйде қонақтар болмаса ғой, өлгі жігіттер мұны байлап-матап алады да, кетеді. Апарады да, сасық Мырзаштың қойнына салады. Содан соң жата бер іріп-шіріп... көне бер, өле бер... Ұлпанның тұла бойы тітіркеніп кетті... бала мінезді болушы еді, қатты қорыққан екен, жас балаша жылады. Ерке болса да, ер мінезді болушы еді, қорланып жылады. Үйіне қадірлі қонақтар келген күні ұятқа ұшырап қалдым-ау деп, ұялғанынан жылады.

Есней Мүсірепке қарады. Бірдеме айтып уатсаңшы дегендей еді. Мүсіреп бірдеме айтуға өзі де асығып, Еснейдің иек көтеруін күтіп отыр екен, сөзін тез бастап кетті:

– Қарағым Ұлпанжан, басыңа түскен бір бөледен құтылдың. Енді біржола құтылдың. Жылама! Бұл үйге деген ниетіміз таза екен, қорлық-зорлықтың үстіне кездестік. Енді ол бөле сенің басыңа қайтып оралмайды. Артекем мен Несібелі жеңгемізден туған жалғыз асыл перзентін қайда жүрсек те, қорғай жүрерміз. Ешкімнің тісі бата алмас бұл үйге. Бағың ашылар, қарағым. Теңіңе кездесерсің өлі, жылама...

– Бұл арада қырық үйге жақын Күрлеуіт бармыз... – деді Артықбай. – ...Бүгін сендер келмегенде, күніміз қараң еді. Есней, сен жылқыңды ешқайда аударма... Өз қосыңды қасыма әкеліп қондыр...

– Артеке, сіз нені қаласаңыз да, қолыңызды қақпаспын. Бірақ енді құдаңнан қауіп етпей-ақ қойыңыз. Мен қосымды сол құдаңның ауылына жақындатып апарып, қондырсам қалай болар деп ойлап отырмын.

– Ойбай-ау, онда саудагер сұмды біржола тұралатып кетесің ғой!..

– Тұраласа жатсын!.. Лұқсат етсеңіз, Сөдірдің қосын осы маңайға көшірер едім... Жылқыңызды Сөдірдің қосына қосып жіберсеңіз, Ұлпанжан да қысқы суықта түнделетіп шапқылап жүрмес еді.

– Болды, Еснейжан, болды. Маған Сөдірден артық жолдастың керегі жоқ!

Ұлпан осы арада ғана езу тартты. Қонақтар кешкі тамақтан кейін аттанып кетті...

6

...Ұлпанды кіші баласы Мырзашқа айттырып қойған Түленнің әкесінің әкесі Тілепбайдың шешесінің сіңлісі Ақбайпақтан туған Қарабайдың Қайырғелдісінің жиені Игенбердінің немере қызын алып отырған Ырымбек үйінде екен...

Артықбайдың үйі оңаша жерде екенін, қызының іңір кезінде өрістегі жылқыны шарбаққа әкеліп қамайтынын Түленнің үйіне жеткізіп отыратын сол Ырымбек еді. Ұлпанды алып қашу – қаздың балапанын ұстап алудан да оңай деген.

Кеше кешке Ырымбек қыз алып қаша келген жігіттерді өзі бастап келіп, Артықбайдың бір үйір ғана жылқысының маңайына, ағаш ішіне жасырып кеткен. Жігіттер қызды қуа жөнелгенде, ол үйіне қарай тартып отырған. Одан бергі хабар барлық «Қаршығалыға» тарап кетті де, Ырымбекте үрей қалған жоқ. Ырымбек үйінен шыға келді де:

– Ойбай, міне, тоқты, міне, қазаным... алыңдар да, жөнеліңдер. Мен енді құрыдым! – деді. Жігіттер де айнала беруге қорқып, Ырымбектің бергендерін алып кетіп қалды. Мырзагелді жай кеткен жоқ, боқтап кетті.

– Көзіңді ұрайын, шошқа көз, Артықбайдың үйіне Есенеидің келіп жатқанын неғып білмедің?

– Өке құлдық, жөнел енді! – деді Ырымбек.

Ырымбектің сонша сасқалақтағаны да жай емес еді. Өткен түні Артықбай шалдың үйінде болған оқиға таң атқанша «Қаршығалыны» қыстап отырған қырық үйлі Күрлеуітке түгел тарап болған. Бүгін шалдың ағайын-туысқандары бөрі сонда...

Жұрттың естіген-білгендерін сауысқан шықылдап, қарға қарқылдап өсіріп-өрбітіп өкеткен.

– Есенеі қыз алып қашуға келгендерге қырық қамшыдан дүре соқтырыпты...

– Есенеі шалдың үйін бір қыс күзетіп шығуға Сәдір деген батырын қалдырып кететін болыпты...

Сәдір қосын Артықбайдың үйіне жақын тігіп жатқаны да рас еді... Енді Артықбай шал ешкімнен де қорықпайтын болды.

Есенеі өз қосын орнынан қозғаған жоқ. Бір сәтке Ұлпанға көз тігуім обал ғой деп те ойлады. Мен жетпіске таянғанда, ол әрең-әрең отызға келеді. Сонда күнім не болар деп те қауіптенді. Ұлпан басқа қыздардай: Құдай қосты – мен көндім, мәңгі мойын ұсынып, мәңгі үн шығармай отырып қалатын жанға ұқсамайды. Бұл адал ойы, шыны еді.

...Жоқ, мен осылай ойланып отыра берсем, жынданып кететін шығармын. Аңшы Мүсірепке еріп, түлкі аулап қайтайын...

7

...Бүгін «түрікпен» Мүсіреп үйіне қайтқалы жатыр...

Есенеі еліне қайтқалы жатқан Мүсірепті шақырып алды.

– Бір қыс бірге болайық деп едім, көнбедің, сүр бойдақ... Себебі бар шығар, сұрамаймын. Тек, менің соңғы бір қолқамды орындап бер. Бір күн аялда.

– Жарайды, аялдайын.

– Аялдасаң, қазір аттан. Артықбайға құда түсіп қайт. Неге шошып кеттің?.. Ұлпанға Есенеидің көңілі ауып жүр де. Мендей шалдардың талайы-ақ тоқал алады. Мен де өзіндей сүр бойдақ. Алпысқа келгенім жоқ. Ке-

регі болып қалса, қыздың өзіне де сөйлесе кел. Сенің «Алғашқым» деген күйің болса, менің «Соңғым» дейтін күйім осы қыз – Ұлпан...

– Жарайды, барып қайтайын.

– Барып қайтпа, бітіріп қайт. Сибан деген бір рулы елдің ордасы бір күні біржола жабылып қалсын демесең, көндіріп қайт!

Есенеидің соңғы сөзі Мүсірепке ауыр тиді. Сибан деген жалғыз Есенеиді болмаса, ағаш-ағаштың қойнауын паналап бытырап кеткен өлсіз ел еді. Есенеиді көтерілгелі не бары он ауыл Сибан ел қатарына қосылды. Сол Есенеиді ұрпақсыз. Туған-туысқандарында мұның орнын басар ешкім жоқ. Ондай адам жалпы Сибанда жоқ. Оның өзге жағын былай қойғанда, екі ұлы қайтыс болғаннан кейін біржола ұрпақсыз қалғаны да Мүсірепке қатты бататын еді. О да адам ғой! Ішінен Ұлпанды да аяды. Есенеиді қанша ағайыны болғанымен, құрығын Ұлпаннан басқа біреуге салса да, болар еді ғой! Онда ше? Ол қызға обал болмас па еді?.. Іштей Есенеиді де аяп, Ұлпанды да аяп, Мүсіреп Артықбайдың үйіне келіп түсті.

Ұлпан үйінде жоқ екен. Соны пайдаланып, Мүсіреп келген жұмысын созбаққа салмай, қыздың әке-шешесіне бірден айтып тастады. Есенеидің сөлемін тура жеткізді. Бояған да жоқ, бұрмалаған да жоқ. Артекең үндемей тұнжырап отырып қалды да, қыз шешесі Несібелі жылап, үйден шығып кетті.

– Осы, Артеке, келген жұмысым. Не жауап қайырасыз?

– Ойбой, Мүсіреп-ай!.. Есенеиді қадалса, алмай тынатын ба еді! Ұлпанымды мен бермеймін десем, Есенеиді көнеді деп отырмысың? Айтты, алдымнан өтті, болды емес пе, алмай тынбайды ол!

– Олай болғанда, сізді риза дейін бе?

– Қайдағы риза?

– Енді сіз не айтты деп қайтам?

– Ұлпанның еркі өзінде. Өзімен сөйлесе берсін деп айтты де. Ал «Әке, батаңды бер» деген күні, жетпей жатқаны бата болса, бере салу қиын емес қой...

– Мүсіреп, мен сені жиырма жылдан бері білемін. Адалдығыңнан басқа сырынды көрген емен. Ұлпанмен өзің де сөйлес. Адал ақылыңды айт. Өлгі мылжыңбай адасың таң атпай келіп, Ұлпанжанды түлкі аулауға ертіп өкетті. Барамыз деген жері Тұздықөл... Осы үйдің есігі қай жаққа қарап тұрса, сол бетте. Мүсіреп атына мінді де, Артықбай шалдың сілтеген жағына қарай жүріп кетті. Ақырын жүріп келеді. Ие, бұл бір абыройсыз елшілік болғалы тұр. Есенеидіге екі нәрсе өтпейді: оқ өтпейді, сөз өтпейді.

...Ұлпан маралдың ізіне түсіп келе жатыр еді, «түрікпен» Мүсірепті сонадайдан таныды... Ұлпан қатты шауып келген бойы:

– Мүсіреп аға, қасқырға тым кеш шығыпсыз ғой? – деді.

– Қасқырға емес, саған амандаса кетейін деп келе жатырмын, қарағым.

Ертең елге қайтатын едім.

– Елге? Бізді осылай тастап кетесіз бе?

– Тастап дегенің не, айналайын-ау... Сені кім қиып тастап кетер! Ұзамай қайтып келемін.

– Бөрібір, бүгін біздің үйде боласыз...

– Ұлпан! – деді Мүсіреп Ұлпанның көзіне тура қарап, – Ұлпан, сен мен қазір не айтсам да, түгел тыңда, ойлана тыңда. Жақсын, жақпасын, түгел тыңдап ал! Бір ауыз сөз қоспай тыңда!..

Содан кейін өзінің Есенеі жібержен елшілігін айтты. Даусында не жанын салғандық, не жаны ашығандық жоқ, бірқалыпты қоңыр үнмен сөйлеп келеді... Ұлпанға сол бейжайдың өзі қанжардай қадалды. Есенеідің көз айырмай қарайтынын білетін... Ұлпанның өзі білетін дүниенің бірінші адамы атақты би Есенеі... кем болса, қырық жас үлкен адам. Ұрпақсыз қалыпты... Есенеіден арашалап алып қалар адам жоқ. Айтты – болды. Басың болса, ие бер, тізең болса, бүге бер...

Ұлпан бір түсініксіз күлкімен күле бастады. Тоқтай алмай күлді. Қуаныш күлкісі, ойын-қалжың күлкісі бұлай болмайды. Бұлай күлгенінен де жылағаны жақсы болар еді...

– Мүсіреп аға, күлгеніме өкпелей көрмеңіз, күлкім келіп күлгенім жоқ. Енді Есенеі ағаңа қайтаратын жауабымды айтайын: Есенеідің құрығы мойныма түсе қалса, оны алып кететін күш біздің азғана ауыл кірме Күрлеуіте жоқ. Құдай салды, біз көндік. Бірақ ағаңның есінде болсын – Ұлпан – арзанға түспейтін қыз.

– Болды, айналайын, болды. Қалғанын өзіне айтарсың, – деді Мүсіреп.

«Болды, болды» дегені несі екен? – деп ойлады Ұлпан. – Есенеідің айттырғанына қуанып кетті деп ойлап қалды ма? Жоқ, олай ойламаса керек. Үлкендердің бір-бір ауыз сөзбен түсінісіп қалатын салттары болушы еді, сол шығар...

– Қарағым қайным, Ұлпанымның жалғыз жақын ағасы сен болып қалдың. Көз қырыңды сала жүр, – деді Несібелі. Бұл – мана ескерткен сөзі. Есенеідің айтқанына мойынсұндық, көндік дегені еді.

...Мүсіреп кіріп келгенде, Есенеі қатты тұнжырап отыр екен.

– Қандай қырсыққа ұшырап бөгелдің? – деді Мүсірепке.

– Күйеужан, тым қатты кетпеңіз... себебі болған шығар... Қылауы түспеген құданы кім тез жібере қоюшы еді! – деп, Мүсіреп Есенеідің күткен жауабына қалжыңын да қосақтап жіберді.

«Күйеужан, құда» деген сөздер Еснейдің бар күдігін бір-ақ сыпырып тастағандай, көрі бура жадырап сала берді.

– Бір ғана ескертетінім бар: Ұлпан арзанға түспейтін қыз. Барлық жайды өзімен сөйлесесің. Өке-шешесінде сөз жоқ.

– Арзанға түспесе мейлі, Еснейдің малы жетер! – деді Есней.

Арзан-қымбаттылық дегеннің мәні басқада екенін түсіндіргісі келіп бір отырды да, Мүсіреп онысын іркіп қалды. Ұлпан өзі де жеткізіп айтар...

(Жалғасы бар)

1. Ғ.Мүсірепов туралы не білесіңдер? Жазушының қандай шығармалары бар? Қазақ әдебиетінде Ғ.Мүсіреповке берілген «Сөз зергері» деген атаудың мәні неде?
2. «Ұлпан» романында қандай оқиғалар болды?
3. Романның прологы мен эпилогын тауып, сюжеттік-композициялық талдау жасаңдар.

Реті	Шығарманың композициялық құрылымы	Жоспары
1	Оқиғаның басталуы	
2	Оқиғаның байланысы	
3	Оқиғаның дамуы	
4	Оқиғаның шиеленісуі	
5	Оқиғаның шарықтау шегі	
6	Оқиғаның шешімі	

1. «Ұлпан» романындағы кейіпкерлердің ішкі сезімі, ақыл-парасаты, іс-әрекеттері суреттелетін эпизодтарды табыңдар.
2. «Ұлпан бір түсініксіз күлкімен күле бастады. Тоқтай алмай күлді. Қуаныш күлкісі, ойын-қалжың күлкісі бұлай болмайды. Бұлай күлгеннен де жылағаны жақсы болар еді...» – дейтін оқиға шығарманың қай жерінде айтылады? Бұл үзіндіден қандай психологиялық көңіл күйді аңғардыңдар? Романдағы психологизмді анықтаңдар.

1. Роман кейіпкерлеріне мінездеме беріңдер.

2. «Ұлпан – арзанға түспейтін қыз» деген сөздің мағынасын түсіндіріп, романның идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтаңдар.
3. Романдағы Есеней мен Ұлпанның диалогіне мән беріп, «Тағдыр қосқан жандар» тақырыбына ойтолғау жазыңдар.

1. Есеней қандай жан? Ұлпанға өз билігін беруі орынды ма?
2. Романдағы «түрікпен» Мүсірептің авторға қандай қатысы бар?
3. Он бес жылдың ішінде Ұлпан елге қадірлі адамға айналып, «екінші Есеней» аталды. Ұлпан мен Есенейді егіздей суреттеудегі автор бейнесінің идеялық-стилистикалық тұтастырушы ретіндегі рөліне талдау жасаңдар.
4. «Ұлпан» романын Ғ. Мүсіреповтің ана туралы өңгімелерімен салыстырыңдар. «Ұлпан» романындағы Есеней мен Ұлпан бейнелерінің тарихи және көркемдік құндылығы бар ма? Бұл шығарманың тарихпен қаншалықты қатысы бар? Осы сұрақтар төңірегінде пікір алмасыңдар.

1. Есеней мен Мүсіреп, Ұлпан мен Шынар іс-әрекеттерін көрсетуде автордың қолданған егіздеу әдісін романнан тауып, талдау жасаңдар.
2. Романдағы құбылту мен айшықтаудың түрлеріне талдау жасап, автордың суреттеу ерекшелігіне баға беріңдер.
3. Автордың стиліне сүйене отырып, өз таңдауларыңмен Ана бейнесін ашатын өңгіме жазыңдар немесе «Ұлпан – ел анасы» тақырыбында өдеби эссе жазыңдар.
4. Ұлпанның өзінен үлкен Есенейге тұрмысқа шығуы заманға байланысты десек, қазіргі таңда осындай қыздардың тұрмысқа шығуын немен байланыстыруға болады? Осы тақырыптар жөнінде дебат ұйымдастырыңдар.

1. Романдағы Ұлпан тағдыры қалай аяқталды? Егер сен автор болсаң, шығарманы қалай аяқтар едің?
2. Романдағы негізгі эпизодтардан, Есеней мен Ұлпан сүйіспеншілігінен нені аңғаруға болады? Өз көзқарастарыңды білдіріңдер.
3. Біз Ұлпаннан қандай өнеге аламыз? Қазіргі таңда Ұлпандай қазақ қыздары кездесе ме? Пікірлеріңді айтыңдар.

4. Қазақтың соңғы ханы Кенесары туралы не білесіңдер?

Қандай? Не істеді?	• Тарихтағы Кенесары
Қандай? Не істеді?	• «Ұлпан» романындағы Кенесары
Қандай? Не істеді?	• Нысанбай жырау «Кенесары – Наурызбай» жырындағы Кенесары

5. Кенесары бейнесі тағы қандай шығармаларда суреттелген?

6. Әлем әдебиетінде өйел тағдырын бейнелейтін шығармаларды оқып, оны «Ұлпан» романымен салыстыра талдап, шағын сыни мақала жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

1) Қалың қара шұға жалбағай бет-аузын жауып кеткенімен, атандай қара кер аттың үстіндегі зор денелі адамның Есенеі екенін Ұлпан да ішінен таныған.

Сұрақ: Жалбағай дегеннің не екенін қай сөзге қарап аңғаруға болады?

- Қалың қара деген сөзбен байланыстырғанда, Есенеіді сақалынан таныған болу керек.
- Бетті жауып кеткен орамал болуы мүмкін.
- Шұға – матаның бір түрі, сондықтан жалбағай баскиім екені белгілі болады.
- Желбегей деген киімнің түрі бар, жалбағай сол сияқты киімнің түрі болуы керек.

2) Мына көк бестінің тұқымы кезінде ұлы нағашымыздың жылқысынан ауысқан екен бізге. Бұл да атақоныс жер-суы тартып келіп тұр. Қасиетті кісені басқа малмен өкелуді лайықсыз көрдік, ата,

Сұрақ: Ұлпан Есенеідің нағашы жұртына қандай нәрселерді алып келді?

- Кісені алып келді.
- Көк бестіні алып келді.
- Қасиетті кісені алып келген.
- Көк бесті – бес жасар жылқы, кісені сол жылқымен бірге алып келген.

3) «...сенің көлеңкең күндік жерге түсетін бәйтерексің. Мен сенің саяңда шырылдаған бозторғаймын. Менің Құдайдан бірінші тілегім сенің амандығың!»

Сұрақ: Бұл сөздерді қай кейіпкер кімге айтуы мүмкін?

- а) Шынар Мүсіреповке айтуы мүмкін
- б) Ұлпанның Есенеуге айтқаны
- а) Еменалының Ұлпанға айтқаны
- б) Жанишаның Шынарға айтқаны

Оқушы күнделігі

Ғабит Мүсірепов – кеңес дәуірінде өмір сүрген жазушы. Оның шығармаларында кеңес заманының ықпалы бар. Бұл туралы сендер не ойлайсыңдар?

Ғаламтор

Ғаламтордан Ғабит Мүсіреповке арналған хабарларды тауып, тыңдаңдар. Сыныпта алған әсерлерің туралы пікірлесу ұйымдастырыңдар.

ЖАЗУШЫНЫҢ ҒҰМЫРЫ МӨҢГІЛІК

Алматы қаласындағы Ғабит Мүсірепов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық балалар мен жасөспірімдер театры

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ (1937–1967)

Оның өмірді білуі, адамды білуі, табиғатты білуі неткен терең! Бұл жерде өмірді білу, адамды білу деп, өмір мен адам жайлы фактілер мен факторларды көп білуді айтып отырған жоқпыз, кез келген жас адамның ой ауқымы, сезім қарымы жете бермейтін адам қадірін, өмір қадірін, туған ел, туған жер қадірін, ағаның қадірін, інінің қадірін, өнер қадірін қалай тұңғыық түсінгенін айтып отырмыз.

*(Қазақстанның халық жазушысы
Әбіш Кекілбайұлы)*

Төлеген Айбергенов – қазақ әдебиетінде өзіндік ерекшелігімен орын алатын көрнекті ақын. Ол 1937 жылы 8 наурызда Қарақалпақстан жеріндегі Қоңырат ауданында дүниеге келген. 1959 жылы Ташкенттегі Низами атындағы педагогика институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітіріп, туған ауылында еңбек еткен. Кейін, 1962–1965 жылдары, Шымкент облысының Сарыағаш ауданындағы кешкі жастар мектебінде директор болған. 1965 жылдан Қазақстан Жазушылар одағы жанындағы әдебиетті насихаттау бюросында қызмет еткен.

Оның өлеңдері республикалық баспасөзде 1957 жылдан бастап жарық көрсе, бір топ өлеңі алғаш рет 1961 жылы «Жас дәурен» атты жинақта жарияланды.

Төлеген Айбергеновтің «Арман сапары» (1963), «Өмірге саяхат» (1965), «Құмдағы мұнаралар» (1968), «Мен саған ғашық едім» (1970), «Аманат» (1975), «Бір тойым бар» (1981), балаларға арналған «Бақшаға саяхат» сурет-кітапшасы (1985) жарық көрді.

Сондай-ақ, орыс тілінде «Мир созвездья» (1987) деген атпен таңдамалы өлеңдері аударылып басылды.

Төлеген Айбергеновтің «Ақ ерке, Ақ жайық», «Жаңғырған Маңғыстау», «Қазақстан», «Сені ойладым», «Мені ойла», «Ақ қайыңдар», «Бір тойым бар», т.б. өлеңдеріне жазылған әндер ел арасына кеңінен тарады.

Ол Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты (1974, қайтыс болғаннан кейін) атанған.

Төлеген Айбергенов поэзиясындағы ерекшеліктер. Ақынның өлеңдеріндегі ортақ арна – қуана білу, сағыныш. Дегенмен, оның сағынышы адам қиялы жетпейтін көкжиектермен алдамайды, ақын сыршылдығымен, шынайылығымен көңіл тербейді. Мәселен, оның сағынышы «Апаларым»¹ атты өлеңінде тұнып тұр.

Мен ұл ем. Сендер ең үш тамаша елік,
Төртеуіміз бір өкенің баласы едік.
Төрт тағдыр қайғысы мен қуанышын
Өстік біз бір омыраудан таласа еміп...

Кеттіндер біздің үйден ұзатылып,
Қатыгез қимастықты қыз аты қып.
Сан түндер сағынышым көз ілдірмей,
Жүгіріп сыртқа шықтым жүз атылып...–

деген өлең жолдарында апаларына деген інілік ілтипат пен бауырмалдық сезімі астасып жатады.

Ақын отбасында – жалғыз ұл, сондықтан ол:

Бар болған кездеріңе сүйінемін,
Жоқ болған күндеріңе күйінемін.
Мен жалпы ақ перзенті болсам керек,
Үміті үзілмейтін дүниенің, –

деп, ата-анасының арқа сүйері, үміті, шаңырақтың жалғасы екенін сезім қылын тербей отырып жеткізеді.

Төлеген Айбергенов лирик ақын дегенмен, оның азаматтық мықтылығы да айқын. Бұл, әсіресе, оның:

Бір жетсе менің ажалым жетеді,
Найзағай оттарынан,
Сатқындар оқтарынан,
Өйткені мен теңіз боп ақтарылам.

Бір жетсе менің ажалым жетеді,
Адам қолы жасаған ұяттардан,
Қалыңдығы осынау сияқты орман.

¹ Еліміздің оңтүстік өңірінде өпке деген сөздің орнына батыс аймақтарда апа (апалы-сіңлілі, апа-жезде) деп айту қалыптасқан.

Өйтпесе пысықтыққа пысқырмайды
 Мендегі қуатты арман, –

деп өз ұстанымын жайып салады. Сосын:

Өле берсін күншілдер күйігінде
 Өз ғасырым өзімнің иінімде.
 Ақ жаңбырлар тоздырған тау сияқты
 Мен өлемін өзімнің биігімде, –

деп, нық сөйлеп өз бағасын білген ақын.

Сондай-ақ, ақынның «Аруана – бауыр дүние», «Бір тойым бар», т.б. өлеңдері өмірге деген құштарлыққа толы. Ақынның лирикалық кейіпкерін оқырман көңіл көзімен көреді. Оның керемет жақсы адам екеніне көміл сенеді, сезінеді.

Оқырман оның ақеділ көңіліне сүйсінеді. Оны оқыған адам да сондай мейірімді, ақкөңіл болғысы келеді. Өзгелердің бойынан да осындай тамаша қасиеттерді іздей бастайды.

Төлеген Айбергенов шығармашылығы туралы айтылғанда, «Сағыныш» топтама өлеңдері деген қолданыс бар. Ал топтама өлеңдер бір тақырыпқа арналып, бірнеше жеке өлеңдерден құралған өлеңдер жүйесі жыр топтамасы деп аталады. Кейде оны циклді өлеңдер деп те атайды. Т.Айбергеновтің осы топтамасында төрт жеке өлең бар. Олардың бәрінің басын біріктіріп тұрған ортақ тақырып – сағыныш.

Осы топтамада тағы бір жаңалық бар. Ол – қазақ поэзиясында кездеспеген не мүлде сирек ұшырасқан он алты-он жеті буынды өлеңді оқырманға бұрыннан таныс, ежелден белгілі түр секілді етене жақын етіп жеткізе білуі. Расында, бұл әр жолы жеті-сегіз буыннан тұратын, екі бунақты ежелгі қара өлеңнің екі тармағын бір жолға тізіп беру ғана емес, шын мәніндегі, түр жағынан үлкен өзгеріс болды. Нәтижесінде төрт бунақты, бір ырғақты тармақ жасалды. Кейін Фариза Оңғарсынова, Меңдекеш Сатыбалдиев, т.б. ақындар бұл түрді одан әрі дамытып, қазақ өлеңінде тұрақтады.

Бір өкініштісі, ақынның өмірі қысқа болды. Ол 1967 жылы 29 тамызда дүниеден өтті. Зираты Қарақалпақстан астанасы Нүкіс қаласында.

Уақыт керуені жылдар мен ғасырларды тізбегімен жылжыта береді, бірақ Төлеген Айбергенов есімі мәңгілік қадірлі. Өйткені оның поэзиясынан ұрпақтар өмірге деген құштарлықты, аяулы сағынышты, көңіл тазалығын тауып, рухани сусындайтын болады.

Төлеген Айбергеновтің ұрпақтары бүгінде өз елімізде тұрады.

САҒЫНЫШ¹*(Мұхтар Шахановқа)***I**

Сағындым, жаным, мен сені!
Көркіңді жүрген қуаныш қылып,
Мендей ме екен бар ағаң,
Шын інім болсаң, бас бұрма, жаным, өсек-ғайбатқа бораған,
Қажет жерінде қатыгездік пен қаталдық керек десек те,
Адамның заңғар ұлылығын сен сағынышымен есепте.
Онсыз сен, тіпті, тұлпар да болсаң, қосыла алмайсың қатарға,
Әуелі әбден сағынып алмай шығушы болма сапарға.
Сағынбай барсаң, теңіз де сенің тебіренбес жастық шағыңдай,
Бұлбұлдың даусын есіте алмайсың бауларға кірсең сағынбай,
Сағынбай барсаң, таулар да сенің алдыңнан шықпас асқақтап,
Ойлауың мүмкін дүниені мынау кеткен екен деп тас қаптап...
Үмітке толы, арманға толы әр жерде бір түп қарағай,
Сағынбай жүрсе, қалуы мүмкін жамырасуға да жарамай.
Биікте тұрған таулар да мынау нұрына таңның боялған,
Сені мен менің ғасырлап күткен сағынышымнан ояңған.
Бабалар бізді сағынған, жаным, арманның аңсап биігін,
Өжелер бізді сағынған, жаным, талдырып асқар иығын.
Көкірегіңде сағыныш барда мұрат та сенде бар, жаным,
Алдыңда тұрған қыраттың саған көрінбей жатқан ар жағын.
Жазира белдер қуанышыңды болмасын мәңгі шектемек,
Алдыңнан орман кес-кестеп шықса, сағынышыңмен көктеп өт!
Мен бұны саған жазып отырмын, арманымды орап сезімге,
Жан-жақтан түскен шұғыланың бәрін сағынып жүрген кезімде.

II

Сағыныш жайлы қайтадан толғау болар да, бөлкім, қолайсыз,
Дегенмен, жаным, көгілдір дүние сағынбағансын арайсыз.
Өмірде мынау сағынбағандар – бақытсыз, бақсыз, талайсыз,
Қазақтың жыры Абайсыз!

¹ Айбергенов Төлеген. Шығармалары. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013, 16–21-беттер.

Өткелі қыруар жолдарда жанға батқан да шығар сан ызғар,
Бір қасық суды аңсатқан шығар сан тарам – сарша тамыздар,
Бірақ та, жаным, өледі қыран қияға самғап баратып,
Болғасын бейбақ өз жүрегiнiң сағынышына қарыздар.
О, шiркiн, менiң сағынышымдай көлемi шексiз болса аудан,
Ондағы жандар көз ашпас едi-ау қуану менен шаршаудан.
Сүйем мен сенi, сүйем мен сенi көкiрегi ыстық дүние,
Тұратын түгел сағыну менен аңсаудан!
Сағыныш деген – молшылық қазына, бола да берер артық-кем,
Ал нағыз асқақ сағыныштарда араның балы бар, тiптен.
Мен мынау ыстық жүрегiммен қара тасты да сағынам,
Қаланып қалса төртiппен!
Сағыныш деген алдыңда тұрған ақ ала басты көк заңғар,
Бақытың сенiң – бағытын солай бара жатса алып пөк жандар.
Заманым менiң жанарымда алып сағыныш болып жарқылдап,
Ағады тынбай күңiренiп-сыңсып аэропорттар мен вокзалдар.
Сағыныш шалғай сапарларыма жасаған шақта иелiк,
Кеудеме менiң сан рет кеткен табан астынан күй енiп.
Қойнымда менiң қалғиды бүгiн ақ жұпар өлем қыз-өмiр,
Сол сағыныштың кiрпiктерiне сүйенiп...
Мен бүгiн сонау көгiлдiр көлге сағынып ұшып барамын,
Бiрге қақ қанат қасымнан қалмай, сағынып көрген, қарағым,
Жалғасын сен айт бұл асқақ өннiң, жабылып кетсем егер мен
Ғұлама жылдар судырлатқанда парағын.
Қараңғы түнде қамығып жүрсең, қанатына алып қаусырар,
Бұл өзi, жаным, әйбат-ақ дүние, күнi жоқ, тiптi, таусылар.
Сағыныштар да төбеңнен өтер түйдек те түйдек көш болып,
Көктемдегi барлық тырнаның онда даусы бар!
Зулайды ол бүгiн – тұсымда менiң жаңғырып барлық ендiкпен,
Сұрша құмдарға, құм шағылдарға таңдайы кеуiп, сел күткен,
Егер сен жарық жанарыңды алсаң қайғы мен мұңға қаптатып,
Сағынып жүрмегендiктен!
Сағыныш деп ұқ жүйткiсе поезд босағасына өндi iлiп,
Сағыныш деп ұқ далалар жатса, қалалар жатса жаңғырып.
О, сөлем саған, шартарап қырға жұлдыз боп ағып баратқан,
Өз жүрегiмнiң түкпiрiндегi тұңғиық, түпсiз мәңгiлiк!

III

Ей, адамдар!
Айналайын туғандар,
Жалғыз минут тыңдаңдар!
Мен сендерге көп болды сыр шертпедім,
Қазір түгел көкірегім өрт менің!
Шартарапқа жүргеніммен жүз аттап,
Бұрын мұндай көрмеп едім ұзақтап.
Бір сағыныш мәңгі-бақи дос еткен,
Қазір мені жұлып алды төсектен.
Жатыр екем оянсам,
Көкірегімде астан-кестен басталып,
Жастығыма жас тамып!
Шырт ұйқымнан жұлмалап,
Сағындырып оятты үш нәрестем.
Иә, кәдімгі ұшан-теңіз арманның
Ұшындағы үш-ақ түйір тал өскен.
Басқа дүние шығып кеткен бәрі естен.
Ұзақ жолдан шаршап келгем,
Жыр жазатын халде емен,
Жындандым ба әлде мен?!
Мұндай түстер бұрын маған енбеген,
Онсыз да мен сағыныштан кенде емен.
Мұндай халді шерткен бір кез өртене,
Жұмағали жырына да сенбегем.
Саясында болдым мен сан шынардың,
Мен жүз қызға ғашық болған шығармын.
Адаммын ғой, шын сағыныш тән маған,
Бірақ менің тамды бүгін көз жасым,
Сол қыздардың біріне де тамбаған.
Қазір менің ессіз шөлім басталды,
Еш қайнардан қанбаған...
Ей, адамдар!
Айналайын жыр кені,
Менің осы қайнарымнан қанып іш!
Өкем өлген кезінде де бұл мені
Өртемеген сағыныш!

Мен сағынбас адамдармен дос емен,
Сан ағынға келдім толған кесемен.
Жүрмін қазір көрінгеннің баласын
Ұстап сүйіп көшеден.
Мен осынау азын-аулақ жасымда,
Сан заңғарлар төсінен
Сан дария кешіп ем.
Құштарлығым бермегесін, тіпті, бой,
Бәрі бұдан терең болмай шықты ғой.
Ешқашан да менің мынау кеудемде
Ешбір теңіз мұншалықты тасқан жоқ.
Мен бармаған аспан жоқ,
Бәрі мұның биігінен асқан жоқ.
Мен осынау азын-аулақ жасымда,
Жүрегімнің лапылдаған отымен,
Сан жолдардан өтіп ем.
Сан орманның ұшар басын идіріп,
Сан тұлпардың құйрығын шарт түйдіріп,
Сан жарыққа өз шұғыласын сүйдіріп.
Бірақ менің мына мөлдір өз дертім,
Бара жатыр тиген жерін күйдіріп...

IV

Сағыныш!
Көбірек жүріп кеттім-ау деймін көшеңнен,
Жиірек тартып кеттім-ау деймін кесеңнен.
Артық та болар ма екен-ау осынау зымыран жылдар ішінде,
Күн сайын сені жүз рет көрдім десем мен!
Көріндің маған түнекте – жарық, өкпе түс болып түстіктен,
Сөйлейді сенің тіліңде барлық құс біткен.
Махаббатымсың сен менің
Сан рет лаулап күйдіріп ала жаздаған
Жүрегімдегі ыстықпен.
Жолықтың ару армандар болып алысқа тартқан жолда кең,
Босатып қайта қоя да бергем, қондырып алып қолға өрең.
Орамал сыйлап Оралда қалдың, қара бұрымды қыз болып,

Сағынып кеткем сонда мен.
 Кірпігімді ілмей қарадым саған, найзағай болып көк тілсең,
 Жұлдызды күндер, басымнан талай өттің сен!..
 Болдың сен маған күндерде қиын дос сенген
 Сен барда, жаным, еш сөнбен.
 Жердегі барлық арбалар,
 Вагондар, платформалар
 Тарта алармысың жабылып
 Осынау байтақ Сағынышыммен көшсем мен?!
 Осылай да бір өссем мен!
 Қарар еді онда өлем де маған көз қанбай,
 Сағыныштардың керуеніндегі саз қандай!
 Көшер еді онда дүние түгел, Жер түгел,
 Ормандар, таулар жұпар иісімен қозғалмай...
 Соңғы бір жылдар есімнен кетпей, түсіме сен ең көп енген,
 Ағып та жүрсің ракеталар керуені болып төбемнен.
 Жолдарың сенің осал да маған соққан жоқ,
 Сағынып өттім дегенмен!

V

Бұрқырап сол бір сағыныш жүр-ау деп ағын қанында,
 Аға деп бір хат салмадың, осы да сағынғаның ба!
 Інілер деген ағаның ізіне басқан сұрау сап,
 Жортпаушы ма еді таң алды тырнакөз көлдер қырау шақ?
 Арқамдағы асқар тауым деп таулардан іздеуші еді ғой,
 Кеудесіндегі күдігін жаулардан үзбеуші еді ғой.
 Төбеден бұлттар көшкенде шатырлап аспан жай теңдеп,
 Жазықтан іздеуші еді ғой жазым боп кетсе қайтем деп?
 Сағыныш деген қашан да қарамаушы еді көп-азға,
 Сен болсаң мені сағынбай, зар қылдың бір бет қағазға.
 Жүз өріп жұмысбасты боп жазылмай жүрсе жай тегі,
 Алматыға ағам қайда деп звондай салсаң қайтеді!
 Сұраусыз кетіп барады мерекелер де нелер көп,
 Күтіп ем сені гүл басқан 1-інші майда келер деп.
 Кірпігімді ілмей тосып ем отызға толған күнімде,
 Қарақшы көрген киіктей ғайып болды ол да бүгінде.

СӨЗДІК

Ақеділ – асып-тасқан, көл-көсір ақ көңіл.

1. Төлеген Айбергенов туралы не білесіңдер? Ақынның қандай шығармаларын атап бере аласыңдар?
2. Төлеген Айбергеновтің қазақ поэзиясына енгізген жаңалықтары қандай?

1. Ақынның өлеңдері неге ерекше?
2. «Бір тойым бар», «Арман сапары» жыр жинақтарының атауына мән беріңдер.
3. «Сағыныш» өлеңінде Төлегеннің қандай болмысы, сезімі, жан дүниесі көрінеді?
4. Өлеңде ақын психологиясы қалай көрінеді?

1. Ақын өлеңінің идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтаңдар.
2. Ақын өлеңдерінің құрылысына талдау жасап, ой екпіні мен ішкі өуезділігіне мән беріңдер.
3. Өлеңнен алған әсерлеріңді бөлісіңдер. Ақыл-кеңестеріне назар аударыңдар.
4. «Сағыныш» өлеңінің әр бөліміне ат қойыңдар.

1. Өлеңге кешенді талдау жүргізіңдер.
2. Өлеңнің «Кірпігім ілмей тосып ем, отызға толған күнімде» деген жолдарында қолданылған сан есімге байланысты не ойлайсыңдар? Өлеңдегі автор бейнесінің идеялық-стилистикалық тұтастырушы ретіндегі рөліне талдау жасаңдар.
3. Өлең жолдарынан мысалдар келтіріп, сызбаны толықтырыңдар.

Сағынып барсаң,

Сағынбай барсаң,

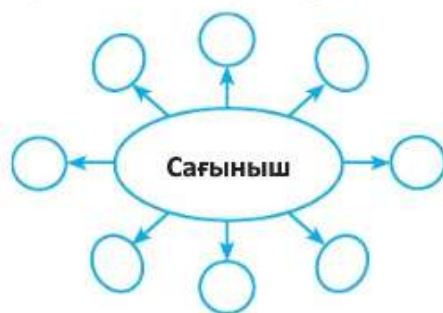

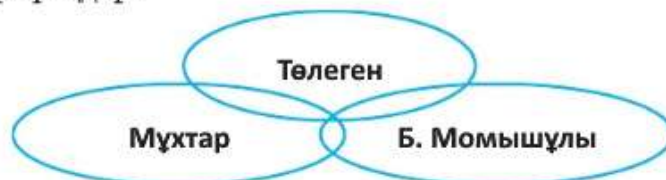
---

1. Ақын өлеңдеріндегі құбылту мен айшықтаудың түрлерін талдай отырып, автор стиліне баға беріңдер.
2. Автор стиліне сүйене отырып, туған жерге деген немесе басқа да сағыныштарыңды өлеңмен және қара сөзбен жазып көріңдер.
3. Ақынның өлеңдерін басқа ақындардың өлеңдерімен салыстырыңдар.
4. «Дара диаграмма» әдісі бойынша автордың «Сағыныш деген не?» сұрағына өлең жолдарынан өз жауаптарыңды диаграммаға түсіріңдер.

1. «Үш таған» әдісімен өлеңдегі сағынышты Төлегеннің Мұхтарға деген сағынышы мен жазушы Бауыржан Момышұлының «Үшқан ұя» повесіндегі туыстарына байланысты сезімдерін салыстырып, диаграммаға түсіріңдер.

2. Ақынның туған еліне, жеріне деген сағынышын басқа шығармалармен заманауи тұрғыда салыстыра отырып, жаңашылдығына баға беріңдер.
3. Өлеңнің соңғы тарауында ақын інісіне деген сағынышы, өкпе-назы қалай суреттелген? Жыр сюжетіндегі Төлегеннің Мұхтар інісіне де-

ген сағынышты сезімінен қандай ой түюге болады? Өлеңнің идеясын ғаламдық тұрғыдан талдап, әдеби эссе жазыңдар.

4. «Сағыныш» өлеңі сендерге қалай әсер етті? Өлеңді өлем әдебиеті үлгілерімен салыстырып, шағын сыни мақала жазыңдар.

Оқу сауаттылығы

- 1) «Бірге қақ қанат қасымнан қалмай, сағынып көрген, қарағым, Жалғасын сен айт, бұл асқақ өннің, жабылып кетсем егер мен Ғұлама жылдар судырлатқанда парағын».

Сұрақ: Ақын «...жабылып кетсем ... Ғұлама жылдар судырлатқанда парағын» дегенде, нені айтқысы келді?

- a) Айтар өнім таусылғанда
- b) Өмірден өткенімде
- c) Жазар өлеңім таусылғанда
- d) Атымды өшірме

- 2) «Сағынбай барсаң, теңіз де сенің тебіренбес жастық шағындай, Бұлбұлдың даусын есіте алмайсың бауларға кірсең сағынбай. Сағынбай барсаң, таулар да сенің алдыңнан шықпас асқақтап, Ойлауың мүмкін дүниені мынау кеткен екен деп тас қаптап».

Сұрақ: Дүниені тас қаптауы мүмкін бе? Ақын нені айтқысы келді?

- a) Мүмкін шығар.
- b) Ертегілерде тасқа айналған қалалар туралы айтылады, сондықтан мүмкін.
- c) Кеудесінде сағыныш сезімі бар адам жаны нәзік адам, егер сағынышты жоғалтса, дүниенің бәрі көңілсіз, тас сияқты әсерсіз болады дегенді айтқаны.
- d) Ақынның өз қиялынан туған ой.

- 3) Көкірегінде сағыныш барда мұрат та сенде бар, жаным, Алдыңда тұрған қыраттың саған көрінбей жатқан ар жағын. Жазира белдер қуанышыңды болмасын мәңгі шектемек, Алдыңнан орман кес-кестеп шықса, сағынышыңмен көктеп өт! Мен мұны саған жазып отырмын арманымды орап сезімге.

Сұрақ: «Мен мұны саған жазып отырмын арманымды орап сезімге» дегенде ақын нені айтқысы келді?

- a) «Сағынышыңмен көктеп өт» дегенде өсімдікті орауды айтқаны.
 b) Арманды сезімге орау деген шын ниетпен айтатын жақсы тілегі.
 c) Ақын өзінің арманын айтқаны.
 d) Өдемі ой үшін айтқаны.

Оқушы күнделігі

Төлеген Айбергеновтің «Сағыныш» және «Бір тойым бар» өлеңдерін оқығаннан кейін ақынға қандай сипаттама беруге болады деп ойлайсыңдар? Өз ойларыңды жазыңдар.

Ғаламтор

Ғаламтордан Төлеген Айбергеновке арналған хабарларды тауып, тыңдаңдар. Сыныпта алған әсерлерің туралы пікірлесу ұйымдастырыңдар.

Сұталқы

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВТИҢ РУХЫНА БАС ИЮ

Жақында, 2018 жылғы маусым айында, Ақтөбе облысының өкімі Бердібек Сапарбаев пен Қазақстанның Өзбекстандағы Төтенше және өкілетті елшісі Ерік Өтембаев Сорша қорымында жерленген қазақ ақыны Төлеген Айбергеновтің басына зиярат етті.

Егер ақынның құрметіне сендер баратын болсаңдар, Қазақстанның қай облысы арқылы шыққан дұрыс болады? Картаның көмегімен көрнекті ақын Төлеген Айбергеновтің зиратына баратын жолды анықтаңдар.

- a) Алматы – Астана – Нүкіс
 b) Алматы – Нүкіс; Атырау – Нүкіс; Ақтөбе – Нүкіс; Ақтау – Нүкіс
 c) Астана – Сарыағаш – Нүкіс
 d) Өздерің тұрған мекен – Мәскеу – Ташкент – Нүкіс

ФАРИЗА ОҒАРСЫНОВА (1939–2014)

Фариза Оңғарсынқызы – қазақтың көрнекті ақыны, Қазақстанның халық жазушысы, 1996–2004 жылдар аралығында ҚР Мәжіліс депутаты болған. Ол 1939 жылғы 25 желтоқсанда Атырау облысы Исатай ауданы Манаш ауылында өмірге келген. Атырау педагогикалық институтын бітіргеннен кейін еңбек жолын орта мектепте мұғалім болудан бастады. Шығармашылық еңбегі бағаланып, сол кезде «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінің батыс өңірі бойынша меншікті тілшісі, кейін «Қазақстан пионері» (қазіргі «Ұлан») газетінің, «Пионер» (қазіргі «Ақ желкен») журналының бас редакторы қызметтерін атқарды.

Фариза Оңғарсынованың алғашқы кітабы «Сандуғаш» деген атпен 1966 жылы жарық көрген. Кейін «Маңғыстау маржандары» (1966), «Мазасыз шақ» (1972), «Асау толқын» (1973), «Мен сенің жүрегіңдемін» (1975), «Шілде» (1978), «Сенің махаббатың» (1979), «Сұхбат» (1983), «Дауа» (1985), т.б. кітаптары жарық көрді. Сондай-ақ Махамбет Өтемісұлы туралы «Алмас қылыш», «Қасірет пен елдік», «Дала тағдыры», «Ақбөбек жырлары», «Жантолының монологаы», «Қырдағы айқас», т.б. күрделі шығармалар жазған.

Фариза Оңғарсынова қазақтың өнерлі қыздары туралы поэмалар жазды. Мәселен, Сара туралы «Сайраған Жетісудің бұлбұлымын», композитор Ғазиза Жұбановаға арнап «Дыбыстар әлемі», күйші Дина Нұрпейісоваға, сондай-ақ Бибігүл Төлегеноваға «Бибігүл – өн», батыр қыздар Әлия Молдағұлова мен Мәншүк Мәметоваға арнап «Тыңдаңдар, тірі адамдар!», т.б. жырлары жазылған.

Прозалық шығармалары «Біздің Кәмшат» (1966), «Шашы ағарған қыз» (1990), т.б. жарық көрді.

1984 жылы «Үйім – менің Отаным», «Маңғыстау монологтары», «Революция және мен» атты өлеңдер топтамалары үшін Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығы берілді. Ақынның біршама өлеңдеріне өн де жазылды.

Сондай-ақ, орта ғасырдағы өдеби ескерткіш «Алып Ер Тұңға» жыры мен Махмұт Қашқаридің «Түркі сөздігіне» өз аудармасын ұсынды.

Өлем әдебиетіндегі көрнекті ақындардың шығармаларын қазақ тілінде сөйлетті.

ӨЛЕҢ, МЕН СЕНІ АЯЛАП ӨТЕМ¹

Дара күндерімнің,
Нала түндерімнің
Серігі болғаның үшін,
Сенімі болғаның үшін,
Мен сені аялаймын.

Біреудің пасықтығынан,
Біреудің жасып мұңынан,
Жүрегім сыздаған кезде,
Жаным мұздаған кезде,
Мен сені аялаймын.

Біреудің күлкісін көріп,
Бақыттының түр-түсін көріп,
Шаттанып қалған шағымда,
Жеткендей арман-сағымға,
Қуаныштан дірілдеп денем,
Алдыңа күлімдеп келем.

Ажалмен айқасқан сөтте
Қыршын жас көз ілгенін көріп,
Өткінші сезімдерді көріп,
Кешегі «доспын» дегеннің,
Минутта жерінгенін көріп,
Кімнен өшімді аларымды білмей,
Кімдерге кінә тағарымды білмей,
Алдыңа лапылдап келем,
Жарылуға жақындап келем.

Өмірдің өткелдерінен
Қиындық көп көргеніммен,

¹ Оңғарсынова Ф. Үш томдық шығармалары жинағы. III том. – Астана: Елорда, 2004, 250–251-беттер.

Өртеніп от басқаныммен,
 Өзіңмен қоштаспадым мен.
 Күлкімді, жайлы күнімді,
 Азапты, қайғы-мұңымды,
 Өзіммен бөліскенің үшін,
 Қатем мен жеңістерім үшін,
 Менің мынау қиындау тағдырым болып
 О баста көріскенің үшін
 Өлең, мен сені аялап өтем!

1. Фариза Оңғарсынова туралы осы кезге дейін не білетін едіңдер?
2. Ақынның өмірі, шығармашылығы өздеріңе таныс па?
3. Қазақ әдебиетіндегі әйел ақындардан кімдерді білесіңдер?

1. Фариза Оңғарсынова өлеңдеріндегі басты тақырып қандай?
2. Фариза Оңғарсынова орта ғасырдағы әдеби ескерткіштер – «Алып Ер Тұңға» жыры мен Махмұт Қашқаридің «Түркі сөздерінің жинағын» қазіргі қазақ тіліне аударды. Орта ғасырдағы шығармаларды қазақ тіліне аударудың себебі неде деп ойлайсыңдар?

1. Хрестоматиядан Фариза Оңғарсынованың «Жақсылық туралы жыр», «Үйім – менің Отаным» өлеңдерін және Мұқағали Мақатаевтың «Фаризаға» атты шығармасын оқыңдар.
2. Ақын өлеңдері бойынша мәнерлеп оқу сайысын өткізіңдер. Өздеріңе ұнаған өлеңдерін жаттап алыңдар.
3. Ақынның «Өлең, мен сені аялап өтем» өлеңіне өздерің тағы қандай сырыңды арнар едіңдер? Сыныпта пікірлесу ұйымдастырыңдар.
4. Фариза Оңғарсынованың «Үйім – менің Отаным» атты өлеңі бойынша «Отан отбасынан басталады», «Қазіргі замандағы көршілер және мен» атты тақырыпта ой бөлісіңдер.
5. Фариза Оңғарсынованың жарық көрген кітаптары мен шығармаларының аттары бойынша сөзжұмбақ құрастырыңдар.

1. Ақын және өлең деген екі кейіпкер ретінде образдық талдау жасаңдар.
2. Ақын өлеңнің құдіретіне деген сезімін қандай көркемдегіш құралдар арқылы бейнелеген?
3. Өлеңнің құрылысына кешенді талдау жасаңдар. Өлеңнен көркемдегіш құралдарды тауып, қолданылу ерекшелігін анықтаңдар.

1. Фариза Оңғарсынованың ақындығы туралы айтылған пікірлерді жинақтап, шағын жазба дайындаңдар.
2. Сыныпта Фариза Оңғарсынованың өздерің осы кезге дейін білген шығармаларын талдап, ақынның даралығын анықтаңдар.
3. Ақын өлеңді не үшін аялайды?

1. «Фариза Оңғарсынова – поэзия падишасы» деген тақырыпта өдеби эссе жазыңдар.
2. «Фариза Оңғарсынова – ХХ ғасырдағы әйел ақындардың көшбасшысы» деген пікірге сенің көзқарасың қандай?
3. Ақын өлеңіндегі ойдың Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», М.Мақатаевтың «Поэзия, менімен егіз бе едің?» өлеңдерінде айтылған ойлармен қандай үндестігі бар?
4. Ақын шығармаларын өлем әдебиетіндегі әйел ақындардың шығармаларымен салыстырып көріңдер.
5. *Менің мынау қиындау тағдырым болып
О баста көріскенің үшін
Өлең, мен сені аялап өтем!* – деген өлең жолдарынан нені байқадыңдар?

Оқу сауаттылығы

- 1) Біреудің пасықтығынан,
Біреудің жасып мұңынан
Жүрегім сыздаған кезде,
Жаным мұздаған кезде
Мен сені аялаймын.

Сұрақ: Жүректің сыздауы, адам жанының мұзға айналуы мүмкін бе?
Ақын нені айтқысы келді?

- а) Адамдарда жүрек аурулары болғанда мүмкін.
- б) Жүрек те еттен жаралған, сондықтан мүмкін.
- с) Мүмкін емес.
- д) Кейбіреулердің жаман қылықтарын көргенде, адамның жүрегі мен жаны ауырады, ақын осыны айтқан.

2) Ажалмен айқасқан сәтте
 Қыршын жас көз ілгенін көріп,
 Өткінші сезімді көріп,
 Кешегі «доспын» дегеннің
 Минутта жерінгенін көріп,
 Кімнен өшімді аларымды білмей,
 Кімдерге кінә тағарымды білмей,
 Алдыңа лапылдап келем,
 Жарылуға жақындап келем.

Сұрақ: «Қыршын жас көз ілгенін көріп» дегенде ақын нені айтқысы келді?

- а) Қыршын кетті деген мезгілсіз қайтыс болғанда айтылады.
- б) Қыршын жас көз ілгенін көріп дегенде, көз ілгені – қайтыс болғаны, қыршын деген сөз оның жас екенін білдіреді, яғни ақын жас адамның өлімін көргенде, қайғыланады.
- с) Ақын өзінің қиын кездерін айтқаны.
- д) Ренішті сәттерін еске алғаны.

Оқушы күнделігі

Мұқағали Мақатаев Фариза ақынның қандай қасиеттерін бағалаған деп ойлайсыңдар? Екі ақынға хат жазу мүмкіндігі болса, не туралы жазар едіңдер? Өз ойларыңды жазыңдар.

Ғаламтор

1. Ғаламтордан Фариза Оңғарсыноваға арналған хабарларды тауып, тыңдаңдар. Сыныпта алған әсерлерің туралы пікірлесу ұйымдастырыңдар.
2. Фариза Оңғарсынованың өлеңдеріне жазылған әндерді тыңдаңдар.

III бөлім бойынша ТЕСТ

1. «Құлагер» поэмасында суреттелетін оқиға қай өңірде болған?
  - a) Атырауда
  - b) Баянауылда
  - c) Көкшетауда
  - d) Шығыс Қазақстанда

2. Шығармаларды жанрлар бойынша сәйкестендіріңдер.

1) «Бақытсыз Жамал»	1) повесть
2) «Құлагер»	2) поэма
3) «Жусан иісі»	3) роман
4) «Қобыланды батыр»	4) жыр
5) «Шәкірт ойы»	5) өлең

  - a) 1-1; 2-2; 3-3 4-4; 5-5
  - b) 1-3; 2-2; 3-1; 4-4; 5-5
  - c) 1-2; 2-3; 3-1; 4-5; 5-4
  - d) 1-2; 2-2; 3-3; 4-1; 5-5
  - e) 1-2; 2-4; 3-3; 4-1; 5-5

3. «Өгіз сойған» деген жер атауы қай шығармада аталған?
  - a) «Құлагер» шығармасында
  - b) «Шұғаның белгісі» шығармасында
  - c) «Құтты білік» шығармасында
  - d) Махамбет толғауларында

4. «Шұғаның белгісі» хикаятында Шұғаның әкесінің аты кім?
  - a) Әбдірахмен
  - b) Есімбек
  - c) Есімбай
  - d) Айнабай

5. «Кездеспей кеткен бір бейне» шығармасының авторы кім?
  - a) Ғабиден Мұстафин
  - b) Ғабит Мүсірепов
  - c) Ілияс Жансүгіров
  - d) Бейімбет Майлин

6. «Ұлпан» романында Ұлпан кімнің қызы деп аталған?
  - a) Шақшақ Жәнібектің
  - b) Есенейдің

- c) Артықбай батырдың
- d) «Түрікпен» Мүсірептің

7. Тұлғаларды өмір сүрген жылдарымен сәйкестендіріңдер.

1) Ілияс Жансүгіров	1) 1020–1074/1075
2) Төлеген Айбергенов	2) 1902–1985
3) Жүсіп Баласағұн	3) 1804–1846
4) Ғабит Мүсірепов	4) 1894–1938
5) Махамбет Өтемісұлы	5) 1937–1967
- a) 1–2, 2–3, 3–4, 4–1, 5–5
  - b) 1–3, 2–2, 3–4, 4–5, 5–1
  - c) 1–4, 2–5, 3–1, 4–2, 5–3
  - d) 1–5, 2–3, 3–1, 4–4, 5–2
  - e) 1–2, 2–4, 3–3, 4–5, 5–1

8. Ақындар мен олардың шығармалардың атауларын сәйкестендіріңдер.

1) Фариза Оңғарсынова	a) «Күйші» поэмасы, «Исатай–Махамбет» драмасы
2) Төлеген Айбергенов	b) «Қара сор», «Мырқымбайға», «Күлпаш», «Сексен сом»
3) Ілияс Жансүгіров	c) «Ақ ерке, ақ Жайық», «Бір тойым бар», «Сағыныш»
4) Бейімбет Майлин	d) «Маңғыстау монологтары», «Алмас қылыш», «Сандуғаш»
- A) 1a, 2c, 3d, 4b
  - B) 1c, 2d, 3a, 4b
  - C) 1d, 2a, 3b, 4c
  - D) 1d, 2c, 3a, 4b

9. Есенейді бір рет намыс өлімінен айырып алған, екінші рет өлімнің өзінен аман алып қалып, ақырында, өзі сал ауруына ұшыраған кім?

- a) Түрікпен Мүсіреп
- b) Сәдір
- c) Аңшы Мүсіреп
- d) Артықбай

10. Есеней мен Ұлпанның қызының аты кім?

- a) Шынар
- b) Ақнар
- c) Біжікен – Бибіжиһан
- d) Жаниба

IV бөлім

МӘҢГІЛІК ЕЛ – МӘҢГІЛІК МҰРАТ

Мәңгілік ел. Өр елдің, мемлекеттің жергілікті тұрғыны бар екені шындық. Қазақ елінде жергілікті ұлт – қазақ. Бүгінде тәуелсіз Қазақстанның бақыты үшін, жарқын болашағы үшін туған халқымыз көп еңбек етіп келеді. Ең бастысы, достық, татулық, бейбітшілікті сақтау жолын таңдаған. Сондықтан қазақ елінде жергілікті ұлт – халықтар достығына ұйытқы болушы, мемлекетті тұтастандырушы. Осы қағиданы есте сақтай отырып, ата-бабаларымыздың аманатын да ешқашан ұмытпаймыз. Ол – Мәңгілік ел болу. Тасқа қашап жазып кеткен бабаларымыздың аманаты – бұл! Біз, ХХІ ғасыр ұрпағы, бұл аманатқа адалмыз!

НЕСІПБЕК АЙТҰЛЫ
(1950 жылы туған)

Несіпбек Айтұлы 1950 жылы 22 қыркүйекте Қытайдағы Тарбағатай аймағы Шәуешек ауданына қарасты Теректі аулының Апиындыбұлақ деген жерінде дүниеге келген. 1962 жылы әкешесімен бірге атамекенге оралып, орта мектепті бұрынғы Семей облысындағы Шұбартау ауданындағы Баршатас ауылында бітірген. Еңбек жолын сол аудандағы «Жаңа өмір» газетінің редакциясында бастаған. Оның «Балалық» деп аталған алғашқы өлеңі осы газетте жарық көрген. Ал кейін өлеңдер топтамасы 1972 жылы

Мұқағали Мақатаевтың сөт сапар тілеуімен «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінде жарық көрді.

1974 жылы Алматыдағы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетін бітірген. Осы жылы ақынның «Қозыкөш» атты кітабы

жарық көрді. Несіпбек Айтұлының кейінгі еңбек жолының бәрі шығармашылықпен тығыз байланысты. Ол «Балдырған» журналында, «Жалын» баспасында, Қазақстан Жазушылар одағында, «Қазақ әдебиеті» газеті мен «Жұлдыз» журналының редакцияларында, т.б. қызмет етті.

Несіпбек Айтұлы – көптеген кітаптардың авторы. Атап айтқанда, «Жүректегі жаңғырықтар», «Өке туралы сыр», «Жаңбыр өні», «Түнделеп ұшқан тырналар», «Рухымның падишасы», «Қартаймайды күн неге?», т.б. кітаптары бар.

Ақын аударма саласында да еңбек етуде. Ол Өлішер Науаидың «Ескендір қорғаны», орыс халқының «Игорь полкі туралы жыры», түрік халқының ұлы ақыны Жүніс Еміренің, қытайдың көне дәуірдегі ақыны Бо Цыюдың, итальян ақыны Дж. Родаридің, т.б. өлеңдерін қазақ тілінде сөйлеткен.

Несіпбек Айтұлы Қазақстан Жазушылар одағының Мұқағали Мақатаев және халықаралық Жамбыл атындағы сыйлықтардың лауреаты, «Парасат» орденінің иегері. Оған әдебиет пен өнер саласы бойынша 2012 жылы Мемлекеттік сыйлық берілді.

Ақынның «Бөйтерек» поэмасын: «Поэма Елбасына арналғанымен, ақын Президент өмірін бастан-аяқ тәптіштеп отырмайды. Оның қадау-қадау тұстарын ғана алып, көркем сөзбен кестелейді. Кесте арқылы кесек-кесек картиналар жасайды», – деп бағалаған Қазақстанның Халық жазушысы Өзілхан Нұршайықов.

Поэманың «Бөйтерек» атану себебі бекер емес. Қазақ ертегілерінде иен даладағы жалғыз ағаш бөйтерек болып, оған жеткен адал көңілді кейіпкер бар қиындықтан құтылады. Сондықтан астана «Бөйтерек» монументі арқылы тәуелсіз Қазақстанның еш қиындыққа мойынсұнбай, алға дамитын ел екенін паш етеді. Несіпбек Айтұлының бұл поэмасы еліміздің жарқын болашағын танытуға арналған.

Артық болмас білгенің

Қазақстан Республикасының астанасы – Астана қаласын

Қазақстан Республикасының астанасы – Нұр-Сұлтан қаласы деп қайта атау туралы

«Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы туралы» 1993 жылғы 8 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Заңының 9-бабына сәйкес ҚАУЛЫ ЕТЕМІН:

1. Қазақстан Республикасының астанасы – Астана қаласы Қазақстан Республикасының астанасы – Нұр-Сұлтан қаласы деп қайта аталсын.
2. Осы Жарлық алғашқы ресми жарияланған күнінен бастап қолданысқа енгізіледі.

Қазақстан Республикасының Президенті
Ақорда, 2019 жылғы 23 наурыз, №6

Қ.Тоқаев

БӘЙТЕРЕК¹**I**

Түбіне тіршіліктің тағдыр ие,
Тәңірдің ғұзырында бар дүние.
Қызыл тіл қара тасты балқытады,
Келгенде қыл қобыздай зар күйіне.

Сүрінбес, су төгілмес тілім жорға,
Атасы ақпа жырдың, пірім, қолда!
Шақырып аруағыңды, атыңды атап,
Өзіңе сиынбаған күнім бар ма?!

Өлеңнің ақтангері – арғы бабам,
Басынан ешкім асып, қарғымаған.
Түсімде Тәуелсіздік Падишасы
Ақ қағаз, алтын қалам берді маған!

Сенемін асыл сөздің тозбасына,
Жетеді өз бақытым өз басыма.
Күбірлеп құлағыма жеті түнде,
Қоймады осы жырды жазбасыма!..

Қолыңда жүйрік қалам жарқылдаса,
Сөзіңді, арманың не, ел тыңдаса!
Кеудемде көз бар шығар қайнап жатқан,
Тамшысы таңдайымның сарқылмаса!

II

Жаныма жақындасаң, мұңдасыңмын,
Келмейді енді ешкімнен сыр жасырғым.
Не пайда дүниенің кеңдігінен,
Болмаса бостандығы бір басыңның.

¹ Айтұлы Несіпбек. Шығармалары. 7 томдық. – Астана: Фолиант, 2014. Т. 2. Өлеңдер мен поэмалар. – 336 б.

Шүкірлік жарылқаған Аллаға мың,
Мандайы жарқырады кең даланың.
Тәуелсіз атқан таң мен шыққан күннің
Керемет құдіретіне таңғаламын.

Айығып ой тұманнан, сана бұлттан,
Жазылды ескі жара жан ауыртқан.
Азаттық аясында қандай бақыт,
Тәуелсіз тыныс алып, ауа жұтқан.

Тарихты қазып қайтем сан айтылған,
Ақ сарай талай қирап, талай тұрған.
Түгендеп алар өзі керек қылса,
Асықпай артық-кемін санайтын жан.

Халқымның сан ғасырлық ғұмыры да,
Уақыттың жұқ болмапты жұмырына.
Армысың, Азаттығым, қыран қанат.
Қалықтап қайта қонған тұғырына.

Қаймықпай тас қамалдан, мұз бөгеттен,
Жарқ етіп түскендейсің бізге көктен.
Жолында жорық салып бабаларым,
Арыстар аласұрып іздеп өткен.

Аруақтар аунап түсті тебіренген,
Сақтасын жатқа қайта телігеннен.
Алмастай жарқылдаған ақ жүзінді,
Адамда арман болмас көріп өлген!

Тағдырын төлкек қылып айлалыға,
Талайлар тура жолдан таймады ма?
Шынжырда шыр айналып тұрса-дағы,
Ит қана семіреді тойғанына.

Қайратың қара тасқа қайралғандай,
Қай кезде төрт құбылаң сай болғандай,

Құлқынның құлдарына қарағанда,
Пақырдың парасаты пайғамбардай.

Туған ел, жаралғалы не көрмедің,
Көрейін көсегеңнің көгергенін.
Қиырда қыршындарың қалды қанша,
Бұйырмай бір жапырақ сенен кебін.

Көзіндей бабалардың, бағзы мекен,
Бас иіп тау-тасыңа тағзым етем.
Шиыры озбырлықтың шым-шытырық,
Соқпағы өділдіктің жалғыз екен...

III

Жеткізбес Құдай сүйсе, баққа кімді,
Қарыны ақ түйенің ақтарылды.
Ат шаптыр, аруақ шақыр, тойла, қазақ,
Тәуелсіз Президентің атқа мінді.

Ошақтың үш бұтындай үшкіл, қазақ,
Ел болып еңсе көтер, күш қыл, қазақ.
Сиырдың бүйрегіндей бытырасаң,
Қашанда көрер күнің мүшкіл, қазақ!

Тажалдың тамағы боп игілігің,
Заманның көрдің салған қиғылығын.
Еркінде қалай бұрсаң аттың басын,
Өзіңе өз тізгінің тиді бүгін!

Жүндеген жуанды да, жуасты да,
Бодандық батты мәңгі су астына.
Ұлт болсаң ұятың бар, иманың бар,
Ал енді жиналыңдар, Ту астына!

Бір Алла тілегіңді етсе қабыл,
Бітеді қораңа мал, бақшаңа гүл.

Төріңе түгел шығып қасқа-жайсаң,
Кенелсін абыройға патшаң өділ!

Қолдаса игі жақсы ел ағасы,
Патшаның халыққа тең дара басы.
Қырағы көптің көзін байлай алмас,
Тағдырдың тұмшалаған томағасы.

Биліктің жалына кім жармаспаған,
Серкелер сүрінбесін ел бастаған.
Періште алтын көрсе, жолдан тайып,
Тонаса өзін-өзі оңбас қоғам.

Ежелгі жұрт едік қой дүркіреген,
Хандары күн астында күркіреген.
Көтеріп төбесіне сыйласқанын,
Тулақтай егескенін сілкілеген.

Жасайды өз дегенін озған заман,
Құбылып, қылаң ұрып көзді алдаған.
Тау құлап, орман қурап, теңіз көшер,
Тағынан Тәңір ғана қозғалмаған.

Келмейді адамзатқа қайғы алыстан,
Соны айтып қамықпады қай данышпан?
Елдігін сақтай алмас енжар халық,
Құлықпен, сұмдықпенен айналысқан.

Арасын бақ пен сордың көрді көзің,
Арындап асқақтайтын келді кезің.
Көлденең көк аттылар басынбай ма,
Тарпаңдай танытпаса ел мінезін?

Кең ашып берекеге есігіңді,
Түзетіп, тербете біл бесігіңді.
Сан ғасыр бұршақ салып мойыныңа,
Құдайдан тілеп едің осы күнді!

Бүгіліп тізе бүкті белдескенің,
Өлгенің қайта туып, жанды өшкенің.
Бұлқынған қасіретті қынабында,
Суырдың намысыңның наркескенің.

Томирис, Еділ патша, Елтеріс хан,
Аңсаумен еркін өмір арпалысқан.
Жете алмай жерұйыққа Асан қайғы,
Желдіртіп желмаясын жер тауысқан.

Жерұйық іздемесең, таптыра ма?
Бұйырар бір түп жусан тоқтыға да.
Қызырды кіріп келген танымасаң,
Басыңа байырқалап, бақ тұрар ма?

Бұтағы бойламаса күнге қарай,
Халық бір қаусап біткен қу қарағай.
Қандағы қасиеттен айырылсаң,
Қалмайды қуған қырсық құлғанадай.

Тірісің – туған ана тілің барда,
Өлісің – түп тамырың жұлынғанда.
Қуатты күннің нұры құтқармай ма,
Жас өркен үскірікке ұрынғанда.

Жоғалса қыздан иба, ұлдан – иман,
Кең далаң кімге керек құр далиған?
Жолында Бостандықтың төгілген қан,
Кетеді судай зая құмға құйған.

Кезеңде қиқу салып жау қаптаған,
Тұлпар жоқ омырауын шаң қаппаған.
Ешқашан еңкеймейді елдің туы,
Ерлері бірін-бірі ардақтаған!

Адамға түсірмесе адам жарық,
Тірлікті түнек басар қараң қалып.

Қақ жарған қара қылды билік барда,
Қашанда патшасына адал халық!

Өмірдің ажыратпай ақ-қарасын,
Шарадай шайқаған көп шақша басын.
Өлек боп ел басқару өркімге оңай,
Халыққа Көсем болу патшаға – сын!

IV

Қисыны келелі істің дер шағында,
Күш-қуат келіде емес, келсабында.
Сөйлейді Назарбаев Нұрсұлтан боп,
Көк тулы Қазақстан жер шарында.

Шарпысып жаңа дәуір ескіменен,
Көз көрді хикметті естімеген.
Елбасы шарқ ұрады шартарапқа,
Қырандай балапаны кеш түлеген.

Андиды қырдан қатер, ойдан қырсық,
Суырмай саясат жоқ майдан қылшық.
Қазақты кім сүйемек қолтығынан,
Тобықтан дұшпан қағып, тайғанда ұршық.

Ұрынса ұлан-асыр ғазауатқа,
Жанады жалғыз қалып қазақ отқа.
Шақ туды шамырқанып, шамданатын.
Ойлаған елдің қамын азаматқа.

Өр күні, өр сағаты толғаныста,
Түсіп тұр ауыр салмақ ар-намысқа.
Азуы алты қарыс алпауыттар,
Ұқсайды талап жейтін жолбарысқа.

Сабаздар саясаттың майын ішкен,
Арбайды қулық торын жайып іштен.

Келеді қанжығаға бөктергісі,
Шықпаса оларынан ойың үстем.

Алдаудан жатса-тұрса жазбайды олар,
Тұмсығы олжа тапса, тез майланар.
Көліне көлкіп жатқан байлығыңның,
Шақырсаң қатар-қатар қаздай қонған.

Жебемей асыл мақсат, асқақ арман,
Жетер ме мұратына тосқан алдан.
Аруағы бабалардың кешіретер ме,
Бақыттан айырылса басқа қонған?

Жаңылса жарастықтың жүлгесінен,
Өрт қояр өшіккендер іргесінен.
Көңілінен адамзаттың шыға алар ма,
Көрінбей парасаттың мінбесінен?

Зулаған зымыран оғы заманада,
Зорлығы зұлымдықтың жоғала ма?
Қарудан ядролық бас тартпаса,
Маза жоқ мұңға батқан Жер-анаға.

Қараса Қазақстан алабына,
Құрамы қырық құрау – ала-құла.
Оп-оңай орта жолда арба сынар,
Тас тисе дөңгелектің шабағына.

Жұрт тыныш, пөле-жала зораймаса,
Ызадан қаны қайнап қараймаса?
Қауқарсыз қаңбақ емес халық деген,
Жеңкіле жосылатын жел айдаса.

Шаң тұрса шындық атты шарайнаға,
Көреді өз келбетін қалай ғана?
Таба алмай ақиқаттың алтын кілтін,
Өкініп өткен жоқ па талай дана?

Түсіп тұр азаматтың бағы сынға,
Тірліктің толқын атқан ағысында.
Айнымай өділеттің ақ жолынан,
Топ жарды ғасырлардың тоғысында.

Көненің қалып қоймай шиырында,
Жол тапты асулардың қиынында.
Жұртының аманаты жүрегінде,
Дәуірдің ауыр жүгі иығында!

V

Соққанда замананың көк дауылы,
Ел түгіл солқылдайды жер бауыры.
Көппенен бірге көрер не көрсе де,
Құдайдың қатардағы ол да құлы.

Халықтың қарқ болса қағанағы,
Керілер керегенің сағанағы.
Ауылдан ала қашар түк таппаса,
Қу басты қасқыр мүжір даладағы.

Ошақтың оты шалқып қазан асқан,
Оңдалар шалыс қадам жаза басқан.
Төндірді қара аспанды өлдекімдер,
Қырыла қалатындай қазақ аштан.

Көп үшін кім болғаны күйінбесе,
Ұршықтай қиындықты үйірмесе,
Сапырған қара бұлтты қанатымен,
Дауылға дауылпаздай шүйілмесе?..

Қамалдың қабырғасы құламаса,
Тағанын дей алады кім аласа?
Қираған құм шөлмектей қоғам кейпі,
Қиюын қайта тауып құрамаса.

Мұндайда содырлар мен сумақайлар
Тайраңдап, ел үстінде күнде тойлар.

Сұңқардың желкесіне сұқсыр мініп,
Құланның құлағында құрбақа ойнар.

Мыңқ етпес мәңгүрт пенен маубас қана,
Сұр жылан іштен шықса – сол масқара.
Жармасса жау жағаға, бөрі етекке,
Жер үсті, аспан асты болмас пана.

Арсызға берсең – жақсы, алсаң – жаман,
Алдына арамдықтан жан салмаған.
Көршінің қолтығына су бүркеді
Атақаз атамандар алшаңдаған.

Тату жұрт бірі – шекер, бірі – балдай,
Жарылып жауласатын түрі бардай.
Қызуы Оңтүстіктің өрге шауып,
Солтүстік сіреседі сүрі қардай.

Болысса илместі Тәңір иер,
Таланса тар ноқтаны тағы киер.
Көсеудің екі басы бірдей ыстық,
Қай ұшын ұстаса да, қолы күйер.

Бермесе пендесіне Алла сабыр,
Бөрі де арпалыстың далбаса құр.
Топалаң тыйылмайды тентектерді
Келтіріп төубесіне алмаса бір.

Адалдық арамдықтың қолын қағар,
Күн келер күткен үміт орындалар.
Ұлтының табанынан ызғар өтсе,
Ұлтарак, ұлтаны да болуға бар!

VI

Дүние келе бермес шыр айналып,
Бел буды төуекелге мың ойланып.

Алдында болашақтың беті жарық,
Еңбегі еліне – аян, Құдайға анық.

Шайқасып ата жаумен сан кезенген,
Бабалар кешіп өткен қанды өзеннен.
Байқаса, шығатұғын жол біреу-ақ,
Бұралаң тайғақ кешу, тар кезеңнен.

Ғасырда көтерілген намыс тудай,
Алаштың бағы жанбас арыс тумай.
Орнықпас ел іргесі, астананы
Байтақтың ортасына ауыстырмай.

Мақсаттан көзі жеткен тартына ма,
Біледі түсетінін талқыға да.
Басқалар түсінбесе, түсінбесін,
Түбінде түсінетін халқы ғана.

Көңілі тебіренсе домбырадай,
Төгілмес құлақ күйін оң бұрамай.
Атадан арыстан боп туғанменен,
Тұтқасын ұстата ма тардыр оңай?

Кең дала қан жылаған қасіреттен,
Қазақтың қашан көзден жасы кепкен?
Байланып Бостандықтың қол-аяғы,
Кененің қанжығада басы кеткен.

Ту тігіп Абылай аспас сары белге,
Кек қайтып, бастар ма екен елін өрге?
Сарыарқа – айқастардың сахнасы,
Сенделтіп салған талай өбігерге.

Алысса ауыздықпен арда көңіл,
Тартуға қайғы деген арба жеңіл.
Қобызға үнін қосып күңіренеді,
Ежелгі Қазтуғаннан қалған Еділ.

Созылып сор өзені содан бері,
Арнасы аққан сайын тереңдеді,
Ойласа Орынборды опынатын,
Алаштың арысы мен кемеңгері.

Жер қайда қиып алып қылғытпаса,
Шындыққа шара бар ма шыр жұқпаса?
Қазақтың астанасын аярлықпен,
Ақмешіт, Алматыға сырғытпаса?

Жендеттер жаралғалы кімді аяпты,
Көгендеп көрі-жасты бірдей атты.
Көмпеске, ашаршылық, отыз жеті –
Кінәсіз халық қаны судай ақты.

Қорқаудың қиянаты ел есінде,
Ойнаған төрт аяғы төбесінде.
Аштық пен оқтан қалған ақ сүйектер,
Ғасырдың көлденең түр өңешінде.

Не керек қайран елін еңіретті,
Өлгеннің орнына өкеп егін екті.
Қараса, тарих беті таңдақ-таңдақ,
Түскендей жазылмайтын теміреткі...

VII

Саңқ етті Алатаудың мұзбалағы,
Жаңғырып жартас біткен, құз қарады.
Шарықтап шырқау көкте жүрді-дағы,
Бетке алы тартып кетті тұз даланы.

Тұр, міне, Үшқоңырда – өзі шыңда,
Ақиық барады ағып көз ұшында.
Қыранды құс патшасы деп атайтын,
Айналды бұрынғының сөзі шынға.

Ақиық Алатаудың иесі ме,
Көк аспан соған ғана тиесі ме?

Сияқты Абылайдың ақ бурасы
Көрінген әлде өзінің киесі ме?

Аспанда атқан оқтай құс ағады,
Еске сап қасиетті нысананы.
Қанатын сол қыранмен бірге қағып,
Қиялы қияндарға ұшады ары.

Кеткендей елес беріп әлгі қыран,
Қайыспас қайсар ердің тағдырынан.
Шыққан күн көкке өрмелеп бара жатты,
Өлемнің алтын зерлі сандығынан.

Суырмай бұлттар бүгін алдаспанын,
Шыңдар да құра қапты малдастарын.
Қаз-қатар қолын жайып, бата беріп,
Тілеуін тілегендей марғасқаның.

Көз тікті көк тіреген Талғар шыңға,
Асқар жоқ одан асқан алды-артында.
Биікке бір шықпаған бейшаралар,
Төкаппар таудың сырын аңғарсын ба?

Шығатын ең шыңына шыдағандар,
Арманның шырқауындай мына заңғар.
Біржола күз түбінде қалады екен,
Биіктен басы айналып құлағандар.

Тимеген сауырына пенде аяғы,
Орнында Хантөңірі сол баяғы.
Төңірдің тақытындай аспандағы
Асқақтап тұрған шығар тау нояны.

Жұлдыздай жарқырамай бір кемерден,
Жалғанның қызығына кім кенелген?
Жорып түр жақсылықтың нышанына,
Ғажапты түсіндегі түнде көрген.

Түрі бар «Қарасайлап!» қонған атқа,
Ешкім жоқ оң қанатта, сол қанатта.
Түседі көктің нұры шағылысып,
Қолында жарқылдаған шарболатқа.

Тұлпардың тұяғынан жер сөгіліп,
Алдынан жау қашады төңкеріліп,
Үн қосып ұрандаған дауысына
Жан-жақтан құйылады ел төгіліп.

Бір сөтте күн күркіреп, жел шақырды,
Айдаһар ысқырынған қарсы атылды.
Қылышпен кере тартып қалғанында,
Көмейі кесепаттың қан сапырды.

Құтылып жалаңдаған жау – жаладан,
Еседі салқын самал кең даладан.
Басына Хантауының алып шықты,
Қалың ел хан көтеріп қаумалаған.

Ажалға қарсы шауып жанға төнген,
Қазағы аман қапты сан қатерден.
Ескі жұрт екен дейді сол баяғы
Керей мен Жәнібекті хан көтерген.

Жар болып Жаратушы Алла бұлай,
Аруағы бабалардың қолдауын-ай!
Хан келіп алтын төжді тіл қатады,
Күлтегін, өз Жәнібек, өлде Абылай:

– Ал, балам, бекем ұста ел тұтқасын,
Тағыңды Төңір сенің толқытпасын!
Оралып шалғайыңа бақ пен дәулет,
Қысылсаң, Қызыр келіп қолтықтасын!

Бөгде жұрт басынуды жол тұтпасын,
Ұстасын өз атының тартып басын.

Кеткендер шыға бере сырт айналып,
Келгендер қоржыныңа қол сұқпасын!

Ер жігіт туғаннан соң елге – қанат,
Өзіңе байтақ дала енді аманат!
Тасыған дариядан өте алмассың,
Іздесең, таяз өткел жар жағалап!

Атаның ақ жолынан айнымастан,
Арыстар арпалысқан айбыны асқан.
Нағыз ер намысы бар халқын ойлар,
Кіргенше қара жерге қойнын ашқан!

Үшпаққа кім шығарар берді хан бабасы,
Жұмбағын біле бермес жан баласы.
Керуені көп заманның көлбең қағып,
Көшеді көз алдынан тау-даласы.

Күркіреп жауар күндей қанша қаған,
Өздерін Тәңірімен тең санаған.
Халқының қотыр тайын жегізбеген,
Қасқырдай көп дұшпанға анталаған.

Естеми, Бумын, Білге, Күлтегінге,
Жетеді адамзатта кім тегінде?!
Тасқа ойып жазып кеткен өсиеті,
Қасқайып қара жердің тұр төрінде!

Арт жақта ұрпақ бар деп жоқтап алар,
Айтарын түгел айтып кеткен олар.
Төндері топырақта жатқанменен,
Жандары жайсаңдардың көкте болар.

Уақыттың кім батпаған тереңіне,
Елім деп еңірепті ер Едіге.
Жұртының жел жағына жанын тосып,
Солардай бола алмаса, керегі не?!

Ерліктің өшкен еді салты қашан,
Өмірі қаһарманның халқына төн.
Түбіне солардың да жеткен жоқ па,
Айыр тіл, алауыздық алтыбақан?

Өткеннің өкініші өткір қандай,
Мәңгілік есте сақта деп тұрғандай.
Бес күндік берекесіз боқ дүние,
Дарига, кімдерге опа таптырғандай.

Мойнында мүскіндердің талай күнө,
Төндірген соқыр тұман арайлыға.
Арс етіп, ала түссе, таң қалмайды,
Қапқандар Абылайды, Абайды да.

Көп болса сөз батады жалқы жанға,
Қызғаныш қызыл өрті шарпығанда.
Шаң жұғып шашасына көрген емес,
Артында асқар таудай халқы барда!

Иілмес батса-дағы басы қанға,
Қашанда батыр халық жасыған ба?
Жағаны жуып-шайып кетпес пе еді,
Арындап асау өзен тасығанда.

Жұртының жеткізбесе баққа қолын,
Не керек иеленіп тақтан орын?
Патша аз ба пәтуасыз ғұмыр кешкен,
Кім іздер құнсыз басын жоқтап оның?

Көк семсер жарқылдамас жүз болмаса,
Көсемнің несі көсем із қалмаса?
Сірессе тағдыр деген суық мұхит,
Кемедей күтірлетіп мұз жармаса?

Көсем бе көптің сөзін айта алмаса,
Түскенде ауыр салмақ қайқандаса?

Түгендеп төңіректің төрт бұрышын
Есесін елдің кеткен қайтармаса?

Қалады көпке берген анты қайда,
Тұрмаса ел парызы әр күн ойда?!
Гауһардай тұңғыықтан табылмаса,
Көбіктей су бетінде қалқымай ма?

Патшасы болғанменен қанша дана,
Қадірлі ел бақыты жанса ғана.
Ұлтының ұл қаша ма азабынан
Емес пе қазағынан жан садаға!

Бекітсе астананың ірге тасын,
Көрсетер күдірейтіп кім жотасын?
Күңіреткен қаралы күн қайтып келмес,
Қазақтың көрде жатқан күллі атасын!

Біреулер өурешілік дер де мұны,
Көшіріп босағаға төрдегіні.
Қияға қиял жетпес құлаш ұрды,
Қайтпаған таудан-тастан өр көңілі.

Жәрдемін аямаса Хақ тағала,
Пәрмені Президенттің тоқтала ма?
Жарлыққа қолын қойды нық сеніммен
Астана ауыссын деп Ақмолаға!

Сарыарқа сайын дала – жер кіндігі,
Баянды байтағымен елдің күні.
Қазағым, көш көлікті болсын енді,
Көтерген жолда қалмас Нардың жүгі!

VIII

Аршында, шығар қазақ, үніңді асқақ,
Кім сені тоқтатады бүгін жасқап?!

Астана Ақмолаға келе жатыр,
Айбынды Нұрсұлтандай ұлың бастап!

Желбіреп көштің алды жалаулайды,
Арқаға аққан судай ел аунайды.
Тапсыр да тағдырыңды, ер соңынан,
Ер туып, екі қайта жаралмайды.

Арқаның асау желі борандайды,
Бірақ та көшке бөгет бола алмайды.
Ақтүтек қайта айналып соққанменен,
Ақсүйек заман жұты оралмайды.

Бір жерді бабаң қорғап жат қолынан,
Түспеген күндіз-түні ат жалынан.
Асыңа қылаяғы шыбын қожа,
Айырылсаң қара қазан қақпағынан.

Қайтқаны осы емес пе кеткен есең,
Бірінді-бірің қағып шеттемесең.
Япыр-ау, не қыл дейсің бұдан артық,
Үстінен қыл көпірдің өт демесең!

Салған соң кең толғанып көпке кеңес,
Аяулы Алматысы өкпелемес.
Алдымен Елбасының жүрегінде,
Астана жерде де емес, көкте де емес!

Ағайын, артық сөйлеп құлаштама,
Тұнығын туған елдің ыластама!
Жалпының қамын жеген жалғыз басы,
Көсемнің өзі емес пе шын Астана!

Тағдырдың талқандатып тас қамалы,
Талайдың төңкерілді тостағаны.
Құлағы қияпаттың көрінгені –
Қарбалас ауыстырса астананы.

Көсемге көштің түсер салмағы бар,
Көк толқын кеме жүзсе, қақ жарылар.
Көреген, қол бастаған дара батыр,
Көкжалдай мұз төсеніп, қар жамылар.

Отырсақ өзге жұрттан аса қарап,
Қонғаны бақ пен дәулет қоса қабат.
Ерлігі Елбасының жарқырап тұр,
Бұлт қалай күннің көзін тасаламақ?!

Көрейін көштің көркін көлденеңдеп,
Төгейін сүйіншіге сөзден өрнек.
Бір күннің біте қалар жұмысы емес,
Мың күнгі мехнатпен келген еңбек.

Саңлақтың салған жолы жатыр дара,
Ақ таяқ ұстатқандай соқырға да.
Бұл көштің абыройы халыққа ортақ,
Шығармас бір адамның атын ғана.

Жаңарып Қаратаудың ескі өлеңі,
Бауырынан Алатаудың көш келеді.
Сыртынан қарап тұрған дос сүйініп,
Дұшпанның сұқты көзі сескенеді.

Көрмедім ұлы көшті басқа мұндай,
Бүгінгі батырлықтың дастанындай.
Келеді төуекелдің тауын асып,
Асқардан бабалардың асқанындай!

Келеді халқын бастап қазынаға,
Ақ боран, алдын орап азынама.
Қуанып қалың елі жатқан шығар,
Алайда шын қуанған өзі ғана...

Заманның зуылдайды күш-көлігі,
Шалқиды алып-ұшып құс-көңілі.

Шығармас сыртқа сырын патша-жүрек,
Кім танып-біліп жатыр іштегіні?

Сарыарқа – сан ғасырдан қалған мұра,
Риза бақытына жанған мына.
Күтіп тұр салтанатты көштің алдын,
Қолында Ақмоланың ақ домбыра.

Арда едің, асау едің Арқа неткен,
Төсінде небір бағлан дарқан өткен.
Ақмола осы еді ғой Кенесары
Бөрінің бекінісін талқан еткен!

Айналдым аруағыңнан, ер Кенекем,
Төңірі тілегіңді берген екен.
Тентіреп жердің түбін жеті айналып,
Қазақтың құты қайтып келген екен!

Жетерлік көріп келген көрешегі,
Болса екен мәңгі жарқын келешегі.
Ту ұстап, тұлпарына қайта қонған,
Халқының айдарынан жел еседі.

Қалың ел қазағына бесік болған,
Бұл жұртта ошақ қанша өшіп қалған.
Есілім осы еді ғой ер Қабанбай,
Ен жайлап, жағасында көшіп-қонған.

Дұшпанның аян бізді шақырмасы,
Қасықтай қара суын татырмасы.
Не іздеп жүрсің деме бұл арадан,
Бабамның арыстандай жатыр басы!

Жөңкілген Бостандықтың көші қандай,
Сарқылған құрдым қайта тасығандай!
Көзінен келгендердің қымсынады,
Жыртығын жүдеу қала жасыра алмай.

Уақа емес, жалт қаратып дүниені,
Астана шыттай жаңа киінеді.
Қазақтың Көсемінің алдына кеп,
Төкашпар талай бастар иіледі!

IX

Ақмола – кеше ғана басқа қала,
Айналды Бөйтеректі Астанаға!
Еміреніп өз анасы емізбесе,
Сөбиге шайнап берген ас бола ма?

Бақытым басымда тұр талай күткен,
Сеземін келмегенін оңайлықпен.
Үзіле жаздап еді өндірішегім,
Өзекке тепкілеген өгейліктен.

Көңілге сөуле құяр Сарай нұры,
Астана – ел тірегі, ел айбыны!
Кемері шалқып жатқан Қазақстан –
Мұхиттың аласұрған көк айдыны.

Тіршілік түзегенде көркін жаңа,
Сұрапыл соқпаса екен толқын жара.
Армысың, Азаттықтың астанасы –
Талпынған арманына еркін қала!

Жаһанның жанарында жаңа қала,
Жұлдыздай туа қалған өліарада.
Бес жылда бой көтерген ғимараттар,
Жайнап тұр шомылғандай самалаға!

Жырламас ғажайыпты кім мұндағы,
Жеткенше сөздің дәмі, тілдің нөрі.
Алғысын жаудырады Елбасыға,
Бақытты бұл шаһардың тұрғындары.

Қарашы, шаңырағы жас қаланың
Аспанның бұлтын серпіп тастағанын.

Бүгіннен басталатын шежіресі,
Авторы Назарбаев Астананың!

Көрем де Астананың келешегін,
Елдермен алыс-жақын теңесемін.
Сырлассын Невасымен ұлы Пушкин,
Мен, міне, Есіліммен кеңесемін.

Бірінші Петр патша орыстағы
Айбатын ақылымен тең ұстады.
Қайтсем де Ресейді ел етем деп,
Белгілі арпалысып алысқаны.

Жағадан астана сап алыстағы
Батысқа, шығысқа да қарыштады.
Қазақтың Нұрсұлтаны сондай десем,
Өлеумет айтты демес мен ұшқары.

Аспанда мұнарасы дамылдаған,
Мен-дағы Астананың шамын жағам.
Өйгілі қалалардың жер бетінде,
Бір күнде ешқайсысы салынбаған.

Батырдай тынбай жортқан жорықтарда,
Тұлпарын ауыстырған талыққанда –
Ғасырлар өткелінде бізден басқа,
Көшірген астанасын халық бар ма?!

Бөйгеге кеш қосылып, армандамыз,
Күтеміз аламанды алдан нағыз.
Күні ертең ерке Есілдің жағасына
Париж кеп орнай қалса, таң қалмаңыз!

X

Мінеки, мойындатты кемелдігін,
Пайымдап өулиедей келер күнін.

Көшіне астананың үрке қарап,
Сан-саққа жүгірткендер не дер бүгін?

Ағайын, адаспаңыз, енді жетер,
Араздық, бақталастық ел жүдетер.
Ес жиып, етегіңді жаба алмасаң,
Бодандық туын қайта желбіретер.

Сақтамай өкпе-наздың бұрынғысын,
Ер болсаң, ақтар ішек қырындысын.
Көзіңе жылы ұшырап көрінгенмен,
Кісінің кім танымас жырындысын?

Ақыны көп сөйлемек ерікті елдің,
Мен-дағы өзімше бір көріпкелмін.
Тағзым ет Күлтегінің Көктасына,
Өйтпесе Астанаға не ғып келдің?

Татулық тамшысына қаталаған,
Оқып көр не дегенін ата-бабаң.
Сөз ұқпас саңылаусыз болмасаңыз,
Жас келер жанарыңа боталаған.

Қоңырауын керуен-күндер күмбірлеткен,
Есіңе өмір түсер мың жылғы өткен.
Заманды қолды-аяққа тұрғызбаған,
Жалғанның жал-құйрығы тұлдыр неткен?

Жым-жылас қаншама жұрт жерге сіңді,
Ұмытпа кетсең қайтып келмесіңді.
Алланың ашып-жұмған алақаны
Сыйғызар уысына көл-көсірді.

Кім келіп, кім кетпеген даламызға,
Жырлайды құлақ түрсең өр аңызға.
Арбасқан, аласұрған бір тіршілік,
Алмасқан бабамыздан баламызға.

Жаһаннан жоғалмаса адам аты,
Естілер арттағы ғаламаты.
Қаһары қара жерді қалтыратқан,
Қайда сол Көктүріктер қағанаты?

Шайқасып үдей соққан дауылменен,
Құлаған Дешті-Қыпшақ дәуірлеген.
Ұлдарын ұлы дала ұмытқан жоқ,
Қырқысқан бірге туған бауырменен.

Ақтарсам ішімдегі шер-шеменді,
Түспесін есеңгіреп еңсең енді.
Үш жаққа бұра тартса үш туысқан,
Үшпаққа кім шығарар ертең елді?..

Нұрсұлтан – арқа тірек, алтын діңгек,
Алыптың халқы ғана нарқын білмек.
Қарғаның қарқылдайтын әдеті ғой,
Қыранның аспандағы даңқын күндеп...

Ту болып тігілгендей елдігіңе,
Жасына пайғамбардың келді, міне!
Халқының баласы еді бұған дейін,
Жарасқан бес қаруы белдігіне.

Өрқашан орны бөлек, даңқы дара.
Ол – енді қамқор өке, халқы – бала.
Өкесі өз парызын өтемесе,
Сәбидей шырылдамай ел тұра ма?

Ясауи Қожа Ахмет бұл жасында,
Күн кешкен қылуetteгі құжырасында.
Өмірдің мақсат-мәні жер бетінде,
Жақсының жұртқа шашқан шұғыласында.

Сүйреткен көне тарих көн шарығын,
Түбінде сықсияды қол шамының.

Тасыған мейманасы бұл ғасырда,
Тағдыры қыл үстінде жер шарының.

Беті аулақ соғыс деген пәтшағардың,
Тажалдың асау басын ноқталар кім?
Тайғанақ тақтасында саясаттың
Ойлары шайқасуда патшалардың...

Шұлғытып ұлығын да, ұлысын да,
Баурады батысын да, шығысын да.
Оның да жүрегінің лүпілі бар,
Өлемнің әрбір алған тынысында!

Асылдың жарқылдамас бар ма күні,
Әуелден түскен оған Алла нұры.
Сондықтан Нұрсұлтан деп атын қойған,
Ата-ана болжағандай алдағыны.

Тіл-көзден аман қылсын Тәңір оны,
Бесік боп берекеге қалың елі.
Арқасы ерендік пен кемелдіктің,
Тынысы Бостандықтың кеңігені.

Өткендер оба-қазық орнатып па,
Шегараң анық еді қай уақытта?
Бекітіп ұлан-ғайыр айналасын,
Бүгінде болып отыр елге тұтқа.

Ойланшы, кеше, қазақ, кім едің сен,
Құлпырып бүгін қайта түледің сен!
Ортаға Астанаңды орнатқаның –
Ғасырдың оқиғасы біле білсең.

Бүтінге сызат түссе, сынады оңай,
Біріңді-бірің сыйла ғұламадай.
Бұйырды өз төрлерің өздеріңе,
Баспалап босағадан сығаламай.

Салынып жатқан шаһар кең далаңа,
Сыйласын асыл мұрат әр балаңа.
Азаттық астанасы аталады,
Қазақтың астанасы сонда ғана!

Бөйтерек – Астананың төріндегі
Өресі биіктіктің өмірдегі.
Аялы алақаны Елбасының
Секілді өшпейтұғын сенім мөрі.

Самсаған қара орманым – байтақ елім,
Сынға сап, сан жақсыны байқап едің.
Еңсесін елдігіңнің биіктеткен,
Ортаңда бойлап өскен Бөйтерегің!

Өтінде арпалысқан өмір – майдан,
Жайқалсын болашағың тамыр жайған.
Бөйтерек – Елбасының әр тұлғасы,
Өкеліп өз қолымен Елім қойған!

Туындай қанат керген желді күнгі,
Танытты кең әлемге теңдігіңді.
Тұрғанда Бөйтерегің көкке шырқап,
Ұстай біл, асқақтатып Елдігіңді!..

Артық болмас білгенің

Біз бәріміз бір атаның – қазақ халқының ұлымыз.
Бәріміздің де туған жеріміз біреу: ол – қасиетті қазақ даласы.
Бұл дүниеде біздің бір ғана Отанымыз бар, ол – тәуелсіз Қазақстан.
Біз болашаққа көз тігіп, тәуелсіз елімізді «Мәңгілік Ел» етуді мұрат қылдық...
Бабалардың ерлігі, бүгінгі буынның ерен істері және жас ұрпақтың жа-
сампаздығы арасында сабақтастық болса ғана біз «Мәңгілік Ел» боламыз.

*(Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы
Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы:
қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты
Қазақстан халқына Жолдауынан
14 желтоқсан 2012 жыл)*

СӨЗДІК

Ақтангер – жылқыдағы ақшыл белгімен байланысты қалыптасқан түс.

Арда – 1) ерке өскен; 2) тағы, асау.

Байырқалау – тыным табу, байыздау.

Бұршақ салып мойыныңа – бұршақ – өсімдіктің дәні, сондықтан батырлық жырларда, ертегілерде ұзақ уақыт бала күткен әке-шеше мойындарына бұршақ салып, әулие-әнбиелерді аралайды деп айтылады, демек, өсіп-өнумен байланысты ырым. Қазіргі заман ақыны еліміздің тәуелсіз атануы халқымыздың аңсап күткен тарихи оқиға екенін бейнелі түрде жеткізгені деп қабылданады.

Ғазауат – дін жолындағы соғыс.

Жүлге – тау аңғары, алқап; жазық дала, тегістік.

Көрешек – бастан өткізер іс-әрекет; мұнда: әлі талайды көресің деген мағынада.

Күш-қуат келіде емес, келсабында – келі – дәнді-дақылдарды түйіп ұнтақтау үшін ішін қуыстап жасаған ағаш құрал; келсап – келіге салған дәнді түйгіштеп уататын түйгіш.

Құлғана – қауіпті жара түрінде білінетін жұқпалы аурудың аты.

Мехнат – ауыр азап, бейнет, қиыншылық.

Наркескен – болаттан соғылған екі жүзді алмас қылыш.

Өліара – ескі ай мен жаңа айдың аралығындағы мерзім, уақыт; бұл жерде: ескі мен жаңаның ауысып жатқан, не болары әлі түсініксіздеу кезең.

Өндіршек – жұтқыншақтан басталатын өңештің бойы, алқым.

Сағанақ – керегелік желінің ең қысқа ағашы.

Теміреткі – саңырауқұлақтар тудыратын дөңгеленіп бөртіп шығатын қышымалы, жұқпалы ауру аты.

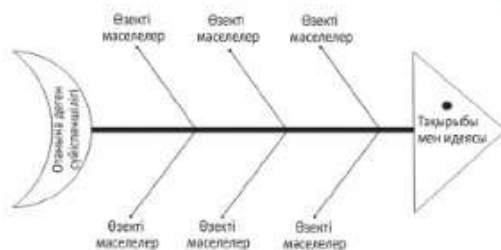
Уақа емес – оқасы жоқ, ештеңе етпейді.

1. Несіпбек Айтұлы туралы не білесіңдер?
2. Бәйтерек туралы қандай аңыздарды білесіңдер?

1. Поэманың идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтаңдар. Поэманың кейіпкерлері деп кімдерді айта аламыз?
2. «Балық қаңқасы» әдісімен «Поэманы оқығанда, біздің өмірімізге қажетті мағлұматтар ала алдық па?» деген сұраққа топтық жұмыс жүргізіп, үзінділер бойынша сызбаға түсіріңдер.

3. Әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасап, сызба бойынша жұмыс жүргізіңдер.

Поэма бойынша түсінік	Түйінді ой	Өз пікірің

1. «Тәуелсіздік» немесе «Бәйтерек» сөзіне сызба сызыңдар.
2. *Туындай қанат керген желді күңгі,
Танытты кең әлемге кеңдігіңді.
Тұрғанда Бәйтерегің көкке шырқап,
Ұстай біл асқақтатып Елдігіңді!*
Берілген үзіндідегі буын, бунақ, тармақ санын ажыратып, ұйқас түрін көрсетіңдер.
3. Елбасы қандай адам? Елбасы мәртебесі қашан тағайындалды? Осы туралы өз ойларыңды айтыңдар.
4. Қазақ елін және Елбасын мақтаныш ете жырлайтын қандай шығармаларды білесіңдер?
5. Поэмадағы бас кейіпкерлерді Тарих, Халық, Елбасы деп алсақ, автор оны қалай суреттеген?
6. «СӨӘТ» әдісі бойынша төмендегі кестеге Елбасының арман-тілегінің саяси, экономикалық, өлеуметтік, технологиялық пайымдауларын үш сөйлемнен жазыңдар.

Саяси	Экономикалық
1. _____	1. _____
2. _____	2. _____
3. _____	3. _____
Өлеуметтік	Технологиялық
1. _____	1. _____
2. _____	2. _____
3. _____	3. _____

1. Елбасының астананы Ақмолаға көшірудегі мақсатын айқындап, Елбасының бейнесін сомдаңдар.
2. Шығармадағы көркемдегіш құралдарға мысалдар тауып, қолдану ерекшелігін анықтаңдар.
3. Поэмадағы символдық образды анықтаңдар.
4. Шығарманың идеясы мен пафосын ұлттық мүдде тұрғысынан талдаңдар.
5. Ақынның:
Томирис, Еділ патша, Елтеріс хан
Аңсаумен еркін өмір арпалысқан.
Жете алмай жерұйыққа Асанқайғы,
Желдіртіп желмаясын жер тауысқан, – деген жолдар қандай мағынаны, қандай ойды аңғартады?

1. Поэмадағы тарихи құндылықтарды нақтылаңдар және сызба түрінде көрсетіңдер.
2. Автор жырлап отырған Бөйтерекке сипаттама беріңдер. Оның астанадағы «Бөйтерек» монументімен мазмұндық байланысы бар ма?
3. Қазақ халқының тәуелсіздік алғаннан кейінгі ел өмірінің хал-жағдайы және ақынның Отанға деген сүйіспеншілігі поэмада қалай көрінеді?
4. «Егер мен Елбасы болсам...» тақырыбында өдеби эссе жазыңдар.

1. «Астана – Тәуелсіздіктің жемісі» немесе «Тұрғанда Бөйтерегің көкке шырқап, Ұстай біл, асқақтатып Елдігіңді!» деген тақырыптардың біріне өдеби эссе жазыңдар.
2. Қазақстанның өр жылдардағы астаналарын атап, сол кезеңдегі тарихи жағдайларға сипаттама беріңдер.
3. Тәуелсіздік пен бодандық ұғымдарын салыстырып, талдау жасаңдар.
4. Елбасының арман, тілегі мен халықтың арман, тілегінің тұтастығы туралы пікір алмасыңдар.
5. Қазақ елінің болашағына көз жіберіп, «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыру жолдарын көрсетіңдер.

Оқу сауаттылығы

- 1) Түбіне тіршіліктің тағдыр ие,
Төңірдің рұзырында бар дүние.
Қызыл тіл қара тасты балқытады,
Келгенде қылқобыздай зар күйіне.

Сұрақ: Қызыл тіл деген не?

- a) Адам тілінің табиғи сипатын айтқаны.
- b) Тілде қан тамыры көп, сондықтан ол қызыл болатынын айтқаны.
- c) Қылқобызды айтқандықтан, музыка тілін айтқаны болуы мүмкін.
- d) Шешендікті айтқаны, тіл өнерлі деген мағынада айтқаны, ол небір қиын жағдайда да алып шығатынын айтқаны.

- 2) Қолында жүйрік қалам жарқылдаса,
Сөзіңді, арманың не, ел тыңдаса!
Кеудемде көз бар шығар қайнап жатқан,
Тамшысы таңдайымның сарқылмаса!

Сұрақ: Қалам қандай жағдайда жарқылдайды? Кеудедегі көз деген не?

- a) Жақсы жазылатын қаламдар болады, соны айтқаны, ал кеудедегі көз деген ақын бойындағы дарынды айтқаны.
- b) Өдемі қаламдар бар, соны айтқаны. Кеудедегі көз ақынның көңіл күйі дегенді білдіретін сияқты.
- c) Қаламның жарқылдауы мүмкін емес. Кеудеде көз болмайды.
- d) Ақын шабыттанғанда, өлеңі тез жазылады, соны айтқаны; ал кеудедегі көз деген ақын бойындағы дарынды айтқаны.

- 3) Ақын: «Сүрінбес, су төгілмес тілім жорға», – деген.

Сұрақ: «Сүрінбес, су төгілмес жорға» деген сөздер қай көркемдік құралдың қызметін атқарып тұр?

- a) Теңеу
- b) Метафора
- c) Эпитет
- d) Метонимия

Сөйлем

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ БӘЙТЕРЕК

1) «...Тай екі аяғымен шауып бара жатып, жолында бір бәйтерекке кез болады. ...Терек жанына бара бергенде, бала тайынан секіріп түсіп, бәйтеректің басына шығып кетеді. Жалмауыз кемпір бәйтеректің түбін кешке дейін қазады. Бір кезде бір қызыл түлкі келеді де, кемпірге:

– Шеше, шаршаған екенсің, мен қаза тұрайын, сен ұйықтап, дем ал, – дейді.

Кемпір жатады. Түлкі тісті суға атады да, қазған шұқырды қайта бітеп, өзі кетіп қалады...».

2) «Дәу қара құс суылдаған бетімен бәйтерекке келіп қонғанда, бәйтерек майысып, сынып қала жаздайды. Бұл дәу қара құс Самұрық екен. Самұрықтың үлкендігі сондай, жайып жібергенде бір қанатының өзі бір айлық жерді алып кетеді екен. Қонысымен Самұрық бәйтеректің түбіндегі ...ті бүруге тап береді, бірақ балапандары шыр-шыр еткен соң, тоқтайды. Алып қара құс ...пен дос болған соң: «Не қалайсың?» – деп сұрайды. ... басынан кешкен әңгімесінің бәрін айта келіп, адасып жүргенін, енді жер үстіне шыққысы келетінін айтады. Алып қара құс ...ті қанатына мінгізіп, ұшып, тар тесіктен өткізіп, жер үстіне шығарады.

Тапсырма. Екі ертегінің атауын тауып, екінші кейіпкерін анықтаңдар.

- «Алтын жүзінкі қыз», «Хан Шалқан»; Шалқан.
- «Күн астындағы Күнікей қыз», «Атымтай Жомарт»; Күнікей.
- «Түлкі», «Ер Төстік»; Ер Төстік.
- «Боран батыр», «Керқұла атты Кендебай»; Кендебай.
- «Алтын сақа», «Ер Төстік»; Ер Төстік.

Жалау

Несіпбек Айтұлының сөзіне жазылған әндерді тауып, тыңдаңдар.

Оқушы күнделігі

Несіпбек Айтұлының «Бәйтерек» поэмасын оқығаннан кейін қандай әсер алдыңдар? Автормен кездесу мүмкіндігі болса, оған қандай сұрақтар қоятын едіңдер? Астананың абыройын асқақтау үшін не істей аласыңдар?

ҚАЖЫҒАЛИ МҰХАНБЕТҚАЛИҰЛЫ (1942 жылы туған)

Қажығали Мұханбетқалиұлы 1942 жылы Ақтөбе облысы Байғанин ауданы Кемерши ауылында дүниеге келген. Ол 1965 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін үздік бітіріп, еңбек жолын туған жерінде бастады. Алғашқыда жергілікті бұқаралық ақпарат құралдарында, кейін Алматы мен Астана қалаларында шығармашылық қызметтер атқарды.

Қажығали Мұханбетқалиұлы – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының (2014), халықаралық «ПЕН»-клубы (2016) және Махамбет атындағы сыйлықтардың (2019) лауреаты, «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» (2003), Байғанин ауданының құрметті азаматы. 2013 жылы «Құрмет» орденімен марапатталған.

Шығармалары. «Жұлдызды түндер» (1972), «Тоғай сыбдыры» (1974), «Жаңғырық» (1978), «Қайдасың сен, махаббат» (1984), «Сынық терезе» (2003), «Жалғыз жиен» (2005), «Алабұға, аққайран» (2008) атты кітаптары жарық көрді.

Жазушы Қажығали Мұханбетқалиұлының аударма саласындағы еңбегі де көп. Атап айтқанда, жапон жазушысы Р.Акутагава, британдық С.Моэм, француз жазушылары – П.Мәриме, Ги де Мопассан, т.б. қазақ оқырмандарына таныстырған.

Жазушы 25 жыл бойы Сырым Датұлының өмірі мен күрескерлік жолын, ұлт-азаттық көтерілістің тарихын зерттеумен айналысқан. Қазақтың бостандығы үшін күрескен тұлғаның өміріне қатысты мәліметтерді толық жинау мақсатында еліміздегі және Орта Азия, Ресей архивтерінде болған.

Алғашқыда Сырым Датұлына қатысты зерттеу мақалалары жарық көріп, кейін ол іргелі еңбекке айналды. Осы еңбегі арқылы Қажығали Мұханбетқалиұлы еліміздің батыс аймағында ұлт-азаттық көтерілістің басшысы Сырым Датұлын өзге халықтарға да танытуда еңбегі бағаланды.

«Тар кезең» романы туралы. Бұл шығарманың басты кейіпкері Сырым Датұлы болғанымен, автор оның жеке тұлғасын таныстырумен

шектелмейді. «Тар кезең» арқылы оқырмандарға қазақ халқының азаттығын, тәуелсіздігін аңсаған елдік рухы жеткізілген. Қазақ қай дәуірде де ел бірлігін ойлаған, өйткені ел ешқашан басшысыз қалған жоқ, ал ол кездегі басшылар – билер, ақсақалды даналар. Батыр бір өзінің білек күшімен ешкімді де жеңбейді, халқының қамын ойлаған тұлға билермен, елдің абыройлы ақсақалдарымен ақылдаса отырып, көздеген мақсатына қадам жасауды ойлады. Роман бойынша айтқанда, қазақтың парасатты халық екенін отарлаушы елдің адамы О.А. Игельстром да мойындайды. Өрине, О.А. Игельстром қазақты парасатты деп қабылдап, отарлаушылық саясатты тоқтатқан жоқ, бірақ жазушы осындай көркемдік тәсіл арқылы өзгелерді де мойындатып, туған халқымыздың абыройын бағалай білу үшін ой салады. Әдемі пайымды көркем жеткізе білген. Қазақтың мәңгілік ел болуы парасатты пайымда, бірлікте екенін ұғындырады.

ТАР КЕЗЕҢ¹

(Тарихи роман. Басы)

I тарау

– Барон мырза, сізді генерал-фельдмаршал шақырады!

Генерал-фельдмаршалдың лауазымы естілер-естілместен-ақ тұла бойы дір етіп орнынан атып тұрған барон Игельстром (өзі бағанадан бері осы бір ауыз сөзді ғана күтіп отырған Игельстром), бүкіл өмірі әскерде өтіп келе жатқан адамдарға тән әбжілдікпен сымдай тартылып тұра қалды да, «Шақырып жатыр» деген сөздің мағынасы санасына жеткенде, паркет еденді етігінің темір нәлімен тесіп жіберердей тақ-тақ басып барып, қаусырмалы биік есіктің алтындаған тұтқасынан қалай ұстай алғанын аңдаған да жоқ.

Бір есіктен соң бір есік... Осип Андреевич мұнда бұрын да болған... Ұлы Россияның бүгінгі құдірет-күші қайда екенін басқа жерде білмесең, тап осы арада сезесің; ...таяуда ғана генерал-фельдмаршал атағы беріліп, енді осы жерге қызметке келіп отырған Григорий Александрович Потемкиннің қабылханасы еді.

¹ Мұханбетқалиұлы Қ. Шығармалары: 4 томдық. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, Т. 3. Тар кезең. – 2015. – 400 бет.

Игельстром сол қабылханадағы ұзыннан-ұзақ жолкілемнің үстімен жүріп келеді, жүріп келеді... Жүрісін жылдамдата түсіп келіп:

– Шапағатты князь... – деп аузын ашқанша болған жоқ.

– Ө, генерал... Келіңіз, келіңіз! – деп, кең бөлмені жаңғырықтыра жарқын үн қатқан үстел иесінің өзі де орнынан тұра келіп, мұнымен қолдасып амандасты...

– Сіз бен біз бүгін бір-бірімізге сыпайылық көрсетіп, сызылып отыруға шақырғам жоқ. Іс бар. Шынын айтсам, сіздің қызметке деген ыждағаттылығыңыз, сіздің жұртқа ұсап кеуде соқпай-ақ, өзіңізге тапсырылған жұмысты үндемей тындыратындығыңыз маған көптен мәлім... – ...Сізді босағалы тұрған бір жауапты да, жаманаты да көп орынға ұсынуға мені мәжбүр етіп отыр.

– Құзырыңызға құлдық, шапағатты князь!..

– ...Граф Безбородко оншақты жылдан бері ұлы мәртебелі патшайымымыздың хатшысы екенін білетін шығарсыз?! Иә-ә... патшайым анамыздың оған шексіз сенетіндігі соншалық, граф Безбородко қызметке ұсынған адам өтпей қалған емес... Бүгінше жақсылап тынығыңыз, жолдан шаршап келген боларсыз. ...графқа жолығып, не болып, не қойғанынан хабар берерсіз...

* * *

...Игельстром басқа ойдың бөріні ысырып тастап, тас түйін жинақылаып алды да, қазір граф Безбородконың қабылдауына кіргенде, өзін қалай ұстауы керектігін, не айтып, не қоятынын көңілінде жұптай бастады...

* * *

– Ваше превосходительство, егер мен қателеспесем, сіз мынау бұратана жұрттардың жерінде бұрын болдыңыз ғой дейім. Солай ма? – деді, граф қысқа қайырым амандықтан соң, өңгіменің төтесіне көшіп.

Игельстром.: –Иә-иә... –деп қалды сасқалақтап...

– Барон мырза, – деді, кенет граф тесірейген шүңірек көзін мұның көзіне түп-тура қадап, – шынымды айтсам, ...документтермен таныса келе, баяғы Орынбор өлкесінен шыққан бүліншілікті басуға араласқаныңызды көріп, қатты қуанғанымды өзіңізден жасырмай-ақ қояйын. Неге дейсіз ғой? Ертең күн сәулетті, нұр сипатты патшайымымыздың алдына сіздің

документтеріңізді апарғанда, ...тілге тиек етерлік бір дәлелдер керек емес пе... Сол табылғандай көрінді. Орынбор өлкесінің өзінде болмасаңыз да, оған шектес жатқан жерлерде болдыңыз ғой. Солай емес пе?

...Бұратана жұрттардың жай-жағдайын көрдіңіз ғой? Көрдіңіз... Одан беріде Орынбор өлкесінде пәлендей өзгеріс болып жарытқан жоқ десем, артық айтқандық емес шығар деймін. Өйткені өлі күнге Жайықтан, кеші-рерсіз... ім-м, Уралдан өрі бір қадам аттап баса алмай отырмыз. Оны былай қойғанда, қолымыз жеткен шегара шептерінің өзінде бір күн тыныштық жоқ. Мұнда келіп түсіп жатқан хат-хабарларды қарап отырсаңыз, бірдеңе ұғу деген мүлде мүмкін емес – ылғи бір шым-шытырық, қарама-қайшы пікірлер. Дау-дамай!.. бірінің үстінен бірі жазған арыздар, шағымдар. Бірақ, іс жоқ. Түсінесіз бе, іс-с-с жоқ!

...Берідегі бодан жұрттардың бас асаулығы біраз бастыққандай болған соң, осыдан екі жылдай бұрын, орталығын Орынбор етіп, Уфа және Симбирск өкімшілік аймағын қайта құрғанбыз. ...Бірақ аймақтың өкімі, генерал-поручик Аким Иванович Апухтин бұл істі реттей алмай-ақ қойды мүлде... Өлгі айтқан қырғыз-қайсақ жұртымен жай-жағдайды біршама реттеу үшін енді сол өкімшілік аймаққа генерал-губернатор етіп сізді... иә, Ваше превосходительство, мына сізді тағайындасақ деген ойымыз бар.

– Честь имею, Ваше сиятельство! Сіздің мұндай өкелік қамқорлығыңызға өрқашан қарыздармын деп білемін...

– Жақсы, жақсы-еє, барон... Ал, онда... біздің Коллегиядағы Уфа және Симбирск өкімшілік аймағына, оның ішінде әсіресе, Орынбор өлкесіне... қайталап айтайын, әсіресе Орынбор өлкесіне қатысты материалдармен ертеңнен бастап-ақ таныса беруге қалайсыз? ...үш айдан артық ешкімге де мәулет бере алмаймын. Иә, уақыт тығыз! ...соған байланысты өзіңіздің ой-пікірлеріңізді хатқа түсіріп, менің қолыма табыс етуіңіз керек...

* * *

...Барон Игельстром мынау жаңа жұмысына жас кезіндегідей өлдеқандай бір қызу құлшыныспен, жалындаған жігермен кірісті де кетті.

...Күнде таңертең сағат жетіде Сыртқы істер коллегиясының архив бөлімі алдында сықиып кеп тұрғаны...

Күнде кешкісін төрт ат жеккен жеңіл күймесімен қаланың шет жағында тұратын қарындасының үйіне қарай кетіп бара жатқаны...

Күнде осы... Күнде осы...

* * *

– ...Сіз барғалы отырған шегара шептерінде де шатақ аз емес, – десті Сыртқы істер коллегиясындағылар. – ...Егжей-тегжейін білгіңіз келсе, сол Коллегияға барып өзіңіз сөйлесіп шығыңыз...

Мұнсыз да князьдің астанаға келгенін әлгінде естігеннен бері Осип Андреевич онымен көріскенше асығып еді; аяқ астынан қосымша себеп табылған соң, қайткенде де, қазір кіріп шығуды жөн көріп, сол бойда Әскери коллегия кеңсесіне қарай тартты.

Григорий Александрович кабинетінде екен...

– Құттықтаймын, барон... құттықтаймын! Жаңа қызметіңізбен, жаңа шеніңізбен, Осип Андреевич! Ал, құлағым Сізде...

– Сөйтп, ел тізгінін уыста ұстаудың ең басты екі әдісі: телі-тентектерді тез арада жөнге салып отыру және бізге бүйрегі бұратындарды ара-тұра болса да арқадан қағып, қолпаштап-қолдап отыру саясатының біріншісі ғана қолданылған да, екіншісі мүлде ұмыт қалдырылған. Соның салдарынан бодан жұртымыздың жадында ылғи жоғарғы жақтан жасалған зөбір-жапа қалған да, оны ұмыттырарлық бірде-бір жақсылық жасалмаған. Күн өткен сайын қордалана берген бұл қолайсыз әрекеттің, ақыры, ашынған халықтың айқай-шуын, атыс-шабысын туғызған секілді. Қазір Урал шегара шептерінде шапқыншылық күшейіп кеткенінің бір себебін, Григорий Александрович, мен осыдан ба деп ойлаймын...

– ...Дәлеліңіз бар ма бұған?..

– Рұқсат болса, ондай дәлелдерді документті түрде дәл оқып берсем деп едім, – деді, кішілік мезіретін жасап.

– Оқыңыз, оқыңыз...

(Барон былғары папкасын ашқан бойда ішінен әлдебір қағазды тез тауып алды да, іле сөзін байыппен жалғап өкетті).

– Алдымен Сыртқы істер коллегиясының Орынбордағы шегара экспедициясына жолдаған Указдарына қарайық...

...1749 жылдың 6 ноябрінде мынадай жарлық берілген: «Қырғыз-қайсақтар тарапынан әлдеқандай бір тентектік шыға қалса, айталық: мал айдалып, бірлі-жарым адам байланып өкетілсе немесе әлдекім тоналса, яки Россия жақтан олардың ұлыстарына қашып барғандарға қамқорлық көрсетілер болса, дереу ханға хат жазып, ондайлардың тез арада қайтарылуын қатаң талап ету керек... Ханмен хабарласуға жер мойны қашықтық етсе, тіпті, оның келісімінсіз-ақ барымтаға шыға беріңдер».

1760 жылдың 18 июлінде мынадай жарлық берілген: «Біз жақ бетке өткен қырғыз-қайсақтар тентектік жасай қалса, ондай басыбұзықтар жаза-

ланусыз қалмауы үшін, малын айдап, адамдарын байлап өкету керек; егер олар, қырғыздар, қарулы қарсылық көрсетер болса, сол жерде қолма-қол ұрысқа кіріп, тас-талқанын шығарыңдар»...

1779 жылдың 4 октябрінде, тіпті, былайша бұйрық берілген: «Барымтаға шығып жүрген қырғыз-қайсақтарға тиісті соққы беріліп, қуғын ұйымдастырылуы аз; сонымен бірге жапа шеккендердің шығынын орнына салғанша, қолға түспей жүрген кінәлілердің орнына түк кінәсі жоқтарын-ақ ұстап алыңдар да, қамап қойыңдар».

Ал, 1783 жылдың 3 июлінде: «...қырғыз-қайсақтарға репрессалия жасалсын; адамдары байланып, малдары айдалып алынсын; ол үшін тұрақты өскер күші де, казактар да, башқұрттар да – бар-бөрі пайдаланылсын» – делінген...

– ... Көріп отырсыз, князь, ылғи «айда!» «байла!» «қама!», тіпті, болмаса «тас-талқанын шығар!» Бірақ бірде-бір рет «тілін тап», «ділін байқа», «тамырын басып көр» деген сөз айтылмаған...

Осип Андреевич князьдің жүзіне көз қиығын салған; Григорий Александрович қатты ойланып қалғанда... Осы сәтті пайдаланып қалмақ болған барон Игельстром өзінің ойына оның да көзін жеткізе түсу үшін кідірместен:

– ... оның үстіне, – деді даусын сәл көтеріп, – ...алдияр анамыздың мен барғалы отырған өлке наместниктеріне жолдаған нұсқау хаттарында да бодан жұрттарымызға ылғи жәбір-жапа көрсете бермей, ара-тұра арқадан қағып қою саясатын ұстауға кеңес берген кездері де бар екен. Мен осыны хош көріп отырмын...

– О-о-о, Осип Андреевич, Сіздің, тіпті, тым алысқа сілтейтін түріңіз бар ғой. Жарайды, жарайды... Иә! Айтпақшы, жақында Сарайда салтанатты кеш болмақ, сіз шақырылып па едіңіз?.. Қатысыңыз...

– Премного благодарен, Ваша светлость! Бұл қамқорлығыңыз үшін Сіздің шапағатты құзырыңызға тағы да бір құлдық ұруға рұқсат етіңіз, – деді барон басын иіп...

* * *

Сарыла күткен сәт те келді-ау, ақыры.

Императрица бұларды Петр ағзамның аруағына бағышталған әйгілі қызылкүрең залда қабылдайтын болған екен. Барон мұны іштей ырым ғып, жақсылыққа жорыды...

...Императрица жүзін Игельстромға қарай бұрып алған.

– Иә, генерал... – деді енді оған еркетотай әйелдің шолжың үнімен. – ...өзіңіз бұрын болған әлгі өлкелердің жай-жағдайын реттеу перспективасы қандай екен қазір? Рапортыңыздың нобайымен таныс болсақ та, негізгі ойларыңызды өз аузыңыздан естігіміз келеді...

...Осип Андреевич ойындағысын іріккісі келген жоқ...

Императрица мұның пікіріне ризалығын ашық білдіріп: – Тек сәтімен болғай... жоспарларыңызды жүзеге асыру үшін... Қандай қолқаңыз бар...

– Алдияр тақсыр, көрсеткен сеніміңіз үшін өле-өлгенше өзіңіздің алдыңызда қарыздар боп өтемін! – деді Игельстром басын бір иіп қойып. – Өйтсе де, сіздің аса мәртебелі алдиярлық тарапыңыздан берілген нұсқаулар мен тапсырмаларды бұлжытпай орындау үшін біз секілді пендеңіздің барлық күш-жігерін аямай жұмсауы аз; сонымен бірге оның сол жердегі өкілетті правосын сәл де болса, бұрынғыдан кеңейте түспей болмайтындығын айтпай кетсем, адалдық болмас еді.

– Барон мырза, жергілікті жерлердегі бар билік онсыз да наместниктерге біржола берілген... Жолыңыз болсын, генерал! – дегенін ғана құлағы шалды. Аудиенцияның аяқталғанын да сонда ғана ұқты.

* * *

Бір ауыр жүкті иығынан сыпырып тастағандай болған барон Игельстром Сарайдан Безбородкомен бірге шыққан...

Безбородко кенет...:

– Осип Андреевич, өзіңізге өлгінде айттым ғой... бодан жұрттарымызды бүкіл Ресейге ортақ Заңға бейімдеу туралы батыл ойларыңыз маған ұнады деп. Иә, ұнады! – деді граф бұлар кабинетке келіп жайғасқан соң, үзіліп қалған өңгімені өзі жалғап... – Сіздің басты шаруаңыз – шегара тыныштығы мен шептің екі бетінде бірдей көшіп жүрген бұратана жұрттардың бейілін бағу. Әсіресе, бұл күнге дейін құлқы беймәлімдеу қалып отырған қырғыз-қайсақпен қарым-қатынасқа қатты көңіл бөлгейсіз. Екі көзіңіз де, қос құлағыңыз да Орынбор бетте болсын, Осип Андреевич... О-рын-бор-р бетте...

– Құзырыңызға құлдық, Ваше сиятельство! Честь имею!

– Ал ендеше жолыңыз болсын! Барған жеріңізде басшылыққа алар Ұлы мәртебелімнің ұлығ фәрмандары мен біздің Коллегияның арнайы нұсқау-жарлықтарын канцелярия өлдеқашан даярлап қойған. Оң сапар, Осип Андреевич!

– Көріскенше, Ваше сиятельство!..

II тарау

Көлденең жатқан Жайықтың күншығыс бетіндегі маң даланы малына өріс, жанына қоныс етіп, қиыр жайлап, шет қонып жүрген көшпенді елге бір ұзынқұлақ хабардың тарағанына көп болған-ды...

– Орынбордағы үлкен ұлық орнынан түсіп, Петерборға біржола кетіпті! Енді жаңа жандарал келгенше, казак-орыстар қазақты тағы бір шауып қалу керек деп қапылып жатқан көрінеді, – деп, жұрт гу-гу етісіп жүрген.

...Сөйтіп жүргенде, жекелеген жортуылшылармен қақтығыс аз болғандай, Қаратон дейтін атаман әдейі келіп, қарулы қалың қол жайына отырған жазықсыз ауылдарды қан қақсатқан! Көп ұзамай, Күлініп дейтін атаманы тағы келіп, көшпелі елдің күлін көкке ұшырып ол кетті. ...Шағанақ дейтін атаманы тағы шығып, шегараға таяу отырған талай ауылды бұл ойрандасын... қыза-қыза келгенде, тіпті, хан көшіне тиісіп, төменгі Топайлының түбіне кеп қонып жатқан Нұралының бір аулын шапқаны...

Ары аяққа басылған Нұралы хан не ойлағанын өзі біледі... Ал намысқа буынып өле жаздаған елдің ер-азаматтары шұғыл жиылып, басы – Байбақты Сырым, – мың қаралы адам, ал кеп қусын жауды! ...Өзі ызалы Сырым, өзі сол күні арқаланып отырған Сырым: «Бұл ит, кісі қорлағанның қандай болатынын көрсін, бөлем...» – деп, оны сол кеште-ақ осы жаққа сауда-саттықпен келіп жүрген Хиуаның бір сартына әдейі құлдыққа сатты да жіберді.

Арада аз уақыт өткен... Атаман Чагановтың алыс жерге құлдыққа сатылып кеткенін естіген Жайықтың казак-орыстары енді күні-түні Сырымды аңдып, соның соңына түссін! ...Ақыры, олар да батырды қолға түсіріп тынды!

Сол ұсталғаннан Байбақты Сырым Текенің тас түрмесінде, терезесі темірмен шілтерленген қараңғы үйде, табандатқан төрт ай жатқан. Бұдан да өрі жата берер ме еді. ...қалың Байбақтының ызғарынан қаймығып өрі жақын мен жатқа жақсы атты көрінгісі келген хан Текеге өз аяғымен барып, атаман Акутин мен оның орынбасары, әскери ағаман Даниил Донсковқа жетпіс жылқы, үш жүз елу сом ақша беріп, тарығып жатқан ерді тар қапастан шығарып алған-ды.

Көкек туа елге оралған Сырым екі-үш апта ешкіммен тілдеспей, үйінде тым-тырыс жатып алып-ақ еді.... Ертелі-кеш еңіреп келіп арыз айтқан ағайын-туғанның, ел-жұрттың көз жасына шыдай алмады. Ең алдымен істегені – ...жөн-жосықсыз тізе батырып, өркімдерге зөбірі өбден өтіп кеткен Есім сұлтанды... хан баласы Есім төрені ел ішінен айдап тастаған. Көктем

өбден шығып, жер аяғы кеңісімен, қысастығы кеңірдектен келген Жайықтың казак-орыстарына қарсы қайтадан атқа мінді.

...Казак-орыстар пәлен ауылды шауып кеткен екен десе, Сырым барып олардың күтірлерін шапты...

* * *

Сонымен... көрі тарихтың тағы бір жылы көлденең жатқан Жайықтың Бұхар бетін жайлаған көшпенді ел үшін тағы да үркіншілікпен басталды.

Осындайдың боларын ағайынға ашып айта алмағанмен, Орынбордағы астыртын хабарласып отырған адамдары – Мінәнайдың ақ базарындағы делдал Шүкіралы бай мен сондағы мешіттің мөзіні Шәпи молданың соңғы кездері қайта-қайта қауіп айтып, сақтандыруынан бір бөленің ұштығын анық сезген Байбақты Сырым би биыл қазан туысымен қарауындағы елді... Қарақамыстың қойнына өкеп қондырған. Және осы жолы Байұлының бір жуан бұтағына айналған өзінің Байбақтыларын ғана емес, мынадай алмағайып кезде ағайынмен бірге боламыз деген Сұлтансиықтың басқа аталарынан да ешкімді тастамай... ала келген. Осындайдың боларын ағайынға ашып айта алмағанмен, Орынбордағы астыртын хабарласып отырған адамдары – Мінәнайдың ақ базарындағы делдал Шүкіралы бай мен сондағы мешіттің мөзіні Шәпи молданың соңғы кездері қайта-қайта қауіп айтып, сақтандыруынан бір бөленің ұштығын анық сезген Байбақты Сырым би, биыл қазан туысымен қарауындағы елді Қырмызы мен Қособадан, Мақарша мен Қарағұстан, Қосағаш, Көкайыл, Бөлекқұмақтан түгел көшіріп, тіпті шаруа баққан кісінің көзі қимайтын қайран Жетікөл мен Тұздыкөлге де көп кідіртпей, қарашаның алғашқы қары төпеп жауып тұрғанда, түү Қалдығайтының сыртындағы Қарақамыстың қойнына өкеп қондырған. Және осы жолы Байұлының бір жуан бұтағына айналған өзінің Байбақтыларын ғана емес, мынадай алмағайып кезде ағайынмен бірге боламыз деген Сұлтансиықтың басқа аталарынан да ешкімді тастамай, Алаша мен Масқардың бұларға бүйрегі бұрған біраз ауылын, Жанбай батырға төбия Қызылқұрттарды, сондай-ақ өрідегі Жосалы мен Қоңырда, Талдыбұлақ пен Тасқұдықта отырған Таналарды да ала келген. Олардың бәрін қарағаштай қалың Байбақтының өзі өзер сыярлық Қарақамысқа өкеп тықпаламай-ақ, ықтасыны еш жерден кем емес, өрі көп жылдардан бері көшкен елдің аяғы тимей соны тұрған Көшекбасар мен Шиқымбайға, енді бірқатарын Жібек пен Сұлуқөлге орналастырып еді.

Соншама суыт жүріспен үдере көшіп келсе де, Қарақамыстың қалың қамысы мен ну қопасына жеткен соң, жұрт апа-сапа болып, мал да, жан да тынышталып, арада тағы біраз уақыт өткенде ел баяғы бейғам тірлігіне қайта бейімделе берген.

...Өлгі бір суық хабар бұларды осы кезде қуып жетті: «Орынбор мен Тенкенің казак-орысы қосылып, қазақты шаппақ!».

«Апырай, ойына не келсе –соны қылып, әбден жаман үйренген бұл атаңа нағыллет көуірдің астамшылығына не рауа?! Қайтпек керек?!» – деп, Сырым би сазарып отырып қалды. Сапырылысқан сан-сапалақ ойдың қайсысының ұштығынан ұстарын білмей дағдарғанда, есіне ең бірінші түскені – Көшекбасар мен Шиқымбайдағы Таналарға, сонда отырған бес Сұлтансиықтың бұ күндегі ақылшы ағасы әрі қадірменді қарты Малайсары биге ат шаптыру болған. Іле Жібекте отырған Масқардың Дөнен батырына, Қызылқұрт Жанбай батырға шұғыл шапқыншы жөнелтті.

...Аяқтастынан жаманат хабарды құлақтары шалып қалған мұндағы қалың Байбақты толқыды да кетті...

– Ау, енді неғып отырмыз?! Атаңа нәлет көуірдің албастыдай басып қалғанын тосып отырмыз ба? – деп даурығысып, әсіресе, осы жұрттың төбелесін тайлы-биеге сатып алып жүретін, бидің туған інісі Жандыбай сақау бастаған тентектер тап қазір барып, орыстың күтірлеріне ойран салып қайтатындай-ақ одыраңдай бастаған еді. Сегіз қанат қараша үйдің киіз есігін қатты серпи ашып, сыртқа шыға келген Сырым би:

– Бұ не шу? Тоқтатыңдар қане! Не істеп, не қоятындарыңды бүгін кеште осында бас қосатын елдің игі жақсылары шешеді! – деп, бәрін бір ауыз сөзбен, шүкір, басып тастады.

...Ет пісірім шамасында көш соңы қыр асуы мұң екен, кеше ғана үпір-шүпір болып, ызғындай ел әрең сыйып отырған Қарақамыстың қалың қопасы әп-сәтте мың сан құсы дүрк көтеріліп ұшып кеткен айдын көлге ұқсап, иесіз қаңырады да қалды.

Бұл кезде Сырым би бастаған Байбақтының басты кісілері, іштерінде бес Сұлтансиықтың белгілі адамдарынан: барша қазаққа танымал Қараман Тана Малайсары би бар, Алашадан Өтеулі, Сапар, Азамат билер, Масқардан Дөнен батыр, Қызылқұрт Жанбай батыр, Сырымның өз бауырларынан – ағасы Атантай батыр, інілері Жандыбай, Барлыбай, Қалдыбайлар бар, – біраз адам Қарақамыстың батыс бетіндегі биік қабаққа шығып, сол жерден о шеті мен бұ шетіне көз жеткізгісіз қорыс қопа, ну қамысты қыстап отырған елдің енді шығысқа – Жем, Сағыздың жоғарғы жағына қарай шұғыл аттанған көш-қолаңын таң алакөбеңнен бері көзбен бақылап, ұзатып салып тұрған... Сырым би өлі үнсіз...

Дәл қазір бидің көзі де, көңілі де – мына қаңырап қалған Қарақамыста-тұғын. Соның қойын-қолтығын ойша шарлап тұрған... Сөйтсе, – ой, Алла-ай! – оның бәрі – осынау құтты мекеннің қойны мыңғырған мал мен қыбырлаған жанға толы кезде ғана солай екен ғой. Ал қазір... қай жағына көз жіберсе де: ойраны шығып жапырылған қоға... жайпалған шөп... жығылған, қираған нар қамыстар... басқа ештеңе көре алмай тұр.

Төңірек тегіс мұнарланып, бір марғау тыныштық орнаған. Дүние жымжырт. Қарсы алдында кәдуілгі көшкен елдің орнында қалар айра-жайра жұрт қана.

Дөң үстінен соны шолып тұрып, кешегі ит тұмсығы батпас ну жыныстың ту-талақайы шыққанына, әрлі-берлі шұбырған мал мен адам ізінен оның бетіне өрмекшінің торындай айқыш-ұйқыш мың-сан сүрлеу-соқпақ түскеніне, ал топ-топ ауылдар отырған орындар, құдды, ойма таздың басындай ойдым-ойдым боп, алаңқайларға айналғанына, айтып-айтпай не керек, жарықтық, Қарақамыстың аз ғана уақыт ішінде тұяқкешті болып өбден тапталып, тозғындап, берекесі кеткені аздай-ақ, енді егесіз қалып бара жатқан мына жетім күйіне өз көңілінің де құлазуы қосылып, кенет бидің іші өлденеге ұлып қоя берді.

«Неге өйтті?! Қараптан-қарап тұрып көңілі сабындай бұзылғаны несі?!» – өзі де түкке түсінген жоқ. Тек әуелі жан түкпірінен Айрауықтың ащы күйінде аңыраған бір азалы сарын бас көтеріп келе жатқанын ғана байқаған. Сәлден кейін сол бір өзегін өртеп, өн бойын шымырлатқан азалы сарын тұрлаусыз мына жалғанның опасыздығын паш етіп, бастарынан кешкенді қара қобызбен кейінгіге күңірене толғаған бағзыдағы бабалардың өксік пен өкінішке толы жыры мен зарына айналып, оқыстан «А-а-ай-и-и-и»-лап, ышқынып, мұның көкірегінен ал кеп ақтарылсын-ай... тоқтаусыз боздасын-ай!!!

–...А-а-ай-и-и-и!!!

Бұ қоныс – жеті жұрттан қалған қоныс,
Ноғайдың көшіп талақ салған қоныс.
Қазтуған, Асан қайғы, Орақ, Мамай,
Біз түгіл, солардан да қалған қоныс.
Бұ қоныс – жеті жұрттың кеткен қоныс
Ноғайдың көшіп талақ еткен қоныс.
Көмелсіз қонған елін көп тоздырған –
Қайырсыз осы секілді неткен қоныс?!

Бидің алқымына өлдене кептеліп қалғандай, лықсыған өксігін өзі өзер тежеп тұр. (Ішіндегі қара қобыз қылғына қиқылдайды... ыңыранады ышқынып!).

...Өуелі бұ қоныстан Ноғай кетті,
Баласы мұсылманның нобай кетті.
Қазтуған, Асан қайғы, Орақ, Мамай
Өрі өтіп Тесіктаудан солай кетті.
Артынан Телағыс пен Нәрік кетті,
Өзіне ерген жұртын алып кетті.
Жер қарап он екі жыл желмаямен
Асан би дүнияны...а-а-ай-и-и-и!!! Шолып кетті.

Бидің жүрегі шымыр-шымыр, шымыр-шымыр шымырлап қоя берді.

«Апырай, мынау не сұмдық еді?! Жеті жұрт ауған бұ қоныстың бұларға да қайырсыз болғалы тұрғаны ма сонда?! Солай ма, шынымен... Сөйтер ме екен, ө?!»

«Қайда безіп барамыз осы біз?! Ата-бабадан қалған құйқалы қоныс, қара жұртты тастай қашқанда, қайда барып ұшпаққа шықпақпыз? Басымызға зауал төнген екен деп, бір қатты қайырымға да келмей, кете береміз бе осылай?! Өйтсек, шыр етіп дүниеге келген, кіндігің кесіліп, кірің жуылған мына жердің киесі кешер ме?! Енді қайттік? Қайтеміз енді, япыр-ау?!»

Сырым бидің қабағы қарс жабылып, екі қасының арасындағы терең қос сызық айқаса түскен күйі, ауыр ойдан арыла алмай, түйіліп тұрып қалды.

* * *

...Кеше кешкілік Сырым бидің шақыртуымен Қарақамысқа келген бес Сұлтансиықтың белгілі кісілері бидің өз үйінде бас қосқан. Сонда ел ағалары мен ақсақалдар тоқтаған ұйғарым осылай-ды... Сол жерде көпшіліктің қау-қаулаған әңгімесін осы елдің бұл күндегі жасы үлкен ағасы өрі қадірменді қарты – шынашақтай ғана ақшұнақ шал – Қараман Тана Малайсары би тиянақтаған...

– Ендеше... Мен айтсам, ағайын, өуелі мынау Қарақамыстағы елді дереу аттандырып жіберу керек дегендерің орынды сөз деп білемін...

Көптің қошеметі дем берген қарт би қанаттана сөйледі:

– Екінші айтарым: қатын-баласы мен қара орманы жау қолы жетпес жерге күнілгері жөнелтілгенін өз көзімен көріп, көңілі орнығып аттану

деген де – аламан үшін үлкен бір медет, зор демеу. Тек сондай адам ғана ертең жаумен алаңсыз шайқасады. ...Тек өз үй-іштерінің ғана емес, бүкіл ел-жұртының жау қолы жетпес шалғай түкпірге – сонау Жем, Сағыздың жоғарғы жағына ертерек ұзап кеткенін Байбақтының азаматтары өз көздерімен көріп, көңілдері біржола орнығып аттансын, ағайын! Бұған не дейсіңдер!

– Дұрыс, дұрыс...

– Үшіншіден... – деп, Малайсары би сөл кідіріс жасады.. – Үшіншіден, өткен жазда орыс шебіне барып ашықтан-ашық тиіскен біраз кісінің ата-атағы бұл күнде тек Жайықтың мына Бұхар бетіндегі біздің елге ғана демеңдер, арғы – Самар беттегі жұртқа да жайылып кетті, жарандар! ...шегара бекіністерінің маңайын ала шаң қылған мына сендерді, бауырларым Байбақтылар, әсіресе, сені – Сырым шырағым, – осы жолы орыстың аяма-сы анық. Айтпады демеңдер, уысына түссеңдер – ойына келгенін істейді, қолынан келгенін қылады! Оны анау бастарыңдағы бөріктеріндей көріңдер!..

– Жөн, жөн... Сөз-ақ! – десіп, жұрт тағы шуласқан...

– Ал онда... бәріміз бір жағадан – бас, бір жеңнен қол шығарып, қатар қимылдайық, ағайын! Алла жар болсын! – дегенде, үй тола ақсақал-қарасақал бір кісідей «Өумин» десіп, гу ете қалған.

Қарақамысты қыстап отырған қалың ел түгел аттандырылып болған қазіргі сәтте, төбе басында тұрғандардың есіне сол... – кеше Сырым бидің үйінде жасалған осы бәтуа түсіп еді...

* * *

Бағана төбе басынан тарқарда төңірегіндегі ағайынның ақсақал-қарасақалдары мен игі жақсыларына «рақметі» мен «Алла разы болсынын» қоса айтып болған соң, Сырым би...:

– Айтыңыздар бәріне.. біз енді аттанысқа қам жасаймыз! – деді, қатаңдау үнмен, ширыға сөйлеп. – Ағайын... Жауға шабар жігіттерден сырты түкті, іші боқты бір-жар малын аямай, тегіс атқа қондырсын! Ал қалған жұртқа өздері қамқор болсын! Осы бастан айтып қояйын, кімде-кім ананы кедей-кепшік деп, мынаны бишара-байғұс деп, жоқ-жітікке көлік бермей, жаяу-жалпы жау жолына тастап кетсе, ертең ағайынның бетін көрем демесін! Көрмейді! Мен көрсетпеймін де! Осыны мықтап ескерткейсіңдер! – деп, түйіліп барып тоқтады... Әсіресе, соңғы сөзі аса ызғарлы да нық шықты...

Бұл – би Сырым емес, батыр Сырым-ды...

* * *

Қарақамыстан аттанғандарына аптадан аса уақыт өткенде, Жем, Сағыздың жоғарғы жағын бетке алып, үдере көшіп келе жатқан бес Сұлтансиықтың құрама көшінен, тап Мұғалжардың қойнауларына кіреберісте өзінің Байбақтыларын ала-бөле кідірткен Сырым батыр осы жерде бұл елдің біраз жылдардан бері жат көздерден жасырып келген үлкен бір құпиясын ашты да тастады.

Сөйтіп... соңғы он шақты жылда аннан-мұннан тірнектеп жиып, өр үйдің тең-теңінің ішіне, кебезесінің түбіне тығып сақтатқан, тот баспасын деп таза матаға оратқан орыс мылтық, бұхары мылтық, Хиуадан алдыртқан шамқал, бағзыдан келе жатқан қозыкөш, күлдірмамайларды бірінші рет жарыққа шығартып, майлатып-сылатып, жалтыратып сүрткізіп, осының икемі бар-ау деген жігіттерге жеткенінше үлестіріп бергізді...

Ендігі жерде орыспен өзі құсап соғыспасаң, күнің қараң... Ал орыстың ұрыс тәсілі десе... оның бірқатар жай-жапсарын бұл өзі он жылдай бұрын, артына қалың қол, қарулы аламан ертіп жүріп, анау Жайықтың арғы бетін жағалай қоныстанған казак-орыстар ақ патшаға қарсы жаппай көтерілген кезде солардың өздерінен көрген, бірге соғыса жүріп көңіліне түйген.

...Пугаш батырдың әскерімен бірге отыз жастың о жақ, бұ жағында ордабұзар талай ұрыстарға кіріп еді-ау бұл да!

Міне... сол орыспен енді өзі соғысқалы отыр...

* * *

...Бірер күн дайындықтан соң, соңына ерген бес Сұлтансиықтың екі жарым мыңнан астам азаматынан осы жерде таңдап тұрып, бес жүз мергенді іріктеп шығарып, солардан бес бөлек арнаулы топ жасақтаған соң ғана батыр сөл саябыр тапты...

...Оның үстіне, бүгін таңертең сонау шалғайдағы Сам құмынан Шөмішті Табынның бас батыры Сатыпалдыұлы Барақ келе жатыр деген хабар жетті... құдандалы елі Шектіден апақ-сапақта Тілеу-Қабақтың қылшылдаған жас бағландарын ертіп, кенет еш хабар-ошарсыз Көтібар батыр кеп үстеріне ошарылды. ...Сол күні кешкісін Барақ бастаған Шөмішті Табынның қалың қолы да келіп жеткен-ді...

III тарау

1785 жылғы ақпан айының басында, Орынбор мен Оралдағы казак әскерлеріне сонау Санкт-Петербургтен, тікелей Әскери Коллегия Президенті, генерал-фельдмаршал Потемкиннің өзінен шұғыл бұйрық келіп түсті.

Бұл «бұйрық» князь Потемкиндікі болғанмен, негізінде, оны «шапқыншылықтан көз аштырмай отырған қырғыз-қайсақтарға қарсы репрессалия жасау үшін»; сөйтіп, «бұратаналардың қырсығынан казактардың шеккен зияндарының орнын толтыру мақсатында», қоярда-қоймай сұрап алған – Орынбордың Шегара істері жөніндегі экспедициясы және Жайық қалашығындағы казак әскерлерінің Уәйіске кеңсесі болатын. Сондықтан да бұйрықтың (дұрысында: бұлар сұрап алған рұқсат қағаздың) келуі мұң екен, өткен күзде Уфа мен Сіңбір наместничествосының өкімі Аким Иванович Апухтин қызметінен кеткеннен бері қолдары жіпсіз байланғандай болып отырған Жайық бойындағы шегара әскерлерінің бастықтары дереу шапқыншылыққа даярлана бастады.

...бұл дегенің – жатқан бір мол дүние, ен-тегін олжа-тұғын. Соны жақсы білетін шеп бойындағы әскер бастықтары да, Орынбор мен Текенің казак-орыстары да енді тек тезірек қырға шығып кетуді күтіп жүрген болатын.

«Біреуге мал қайғы, біреуге жан қайғы»... жалпы жұрт бағып отырған бұл әрекеттің барысын тек Шегара істері жөніндегі Орынбор экспедициясы, қаладағы әскери гарнизон бастықтары, шеруге қатыспақшы казак-орыстар мен башқұрттар, соларға ілесеміз бе деп, олжадан дәме қылып жүрген мешерлер мен шерміштер ғана емес, осындағы азғантай қазақтар да көз жазбай қадағалап отырған-ды. Өсіресе, Мінәнайдыңақ базарындағы делдал әрі саудагер Шүкірәлі бай мен осындағы мешіттің мәзіні Шәпи дейтін молда жігіт мұны мұқият бағуда еді. Бұлардың екеуі де көп замандардан бері Жайыққа жақын қоныстанған Байұлы ауылдарының көзқұлағы болумен бірге, Байбақты Сырымның әдейі осы қалада астыртын ұстап отырған адамдары болатын.

...Шүкіралы байдың бүгін таңертең, көршісі Чучаловтың үйінен – кәдімгі Шегара істері жөніндегі Орынбор экспедициясының надворный советнигі Петр Чучаловтың үйінен, – шығып бара жатқан бір жүзтанасы – осындағы Метрей Пивоваров дейтін жүзбасы казактан естігені оны қатты абыржытып тастады.

...Ойында түк жоқ, Шүкіралы бай үйінің көше жақ беттегі есігі алдында, жай ғана тыныстап тұрған. Көршісінің қақпасы сықырлай ашылып, өлденеге дабырласқан дауыстар шыққан соң жалт қараса, қасында бір бей-

таныс жолдасы бар әлгі жүзбасы казак шығып келе жатыр екен. Аяқты алшаң-алшаң басқанына қарағанда, Метрейдің бір маңызды шаруасы бітіп қайтқандай...

– Исәнбісіз, абзи?! – деп, бұған өзі елпектей қалғаны... «Сәлем – сөздің анасы» деп білетін қыр қазағы болғандықтан ғана Шүкіралы бай көмейіне лықсып кеп қалған бір ащы сөзді өрең теткіп:

– Иә, есенбісіз?! Бүгін көңілдісіз ғой өзі... Бір жаңалық болып па еді?! – деді, сотниктің өз үніне салып.

– ...«Майор Смирнов бастаған отряд ертең қырға шығады. ...«сенің жүздігіңді соның құрамына енгіздім» дейді. Соған қуанып келе жатқаным...– деп... аржағында: «Олжа алып қайтамыз ғой, ол-жа-а-а!» демегі бүлкілдеген көмейінен анық көрініп тұрса да, бұған тура айтуға жасқанды ма, сотник сөзінің аяғын жұтып қалды.

Шүкіралының жаны тызығып кетті. Сотник ұзай бере, қара барқыт шапанын қаттырақ қаусырынып, ауласына асығыс кірді де:

– Әй! – деді, қораның түкпір жағында отындық ағаш жарып жатқан естияр баласына, – анау Шәпи ағанды тез шақырып келе ғой! Жүгір! Әкем «Тез келсін!» деп жатыр де, білдің бе?!

Он үш-он төрттердегі естияр бала «Жарайды, көке!» – деп, қолындағы балтасын тастай сала, ойнақтап жүгіре жөнелген. Шүкіралы содан үйге кіргенмен, байыз тауып отыра алсашы...

Мына тұрған Мінәнайдағы мешіттен Шәпи молла бие сауымдай уақытта өрең жеткен...Екі алақанымен бет сипап барып, хақ жолындағы адамдарға төн сабырлы да биязы үнмен...: – Үлгергеніміз осы болды, аға! – деп баяу тіл қатқан Шәпидің де мұнан әрі шыдамы жетпей: – Тыныштық па, Шөке?! Шошыттыңыз ғой... – деді, қырауы еріп, дымдана бастаған көмірдей қап-қара дөңгелек сақалын алақанымен сылап отырған күйі.

– Қайдан тыныштық болсын! Өлгі бір... Метрей дейтін еңгезердей нән жүзбасыны білуші ме ең... Сол: «Жорыққа отряд ертең шығатын болды» деп кетті жаңа... Ал енді не істейміз? Соны айтшы... Не ойың бар?

– Не ой болсын... ең бастысы, алыс-жақындағы ағайын тегіс құлақтанып отыр ғой, әйтеуір. ...енді осындағы Тіленшінің адамына да хабар айтайық...

– Өлгі Жаубасар дейтін Табын шалды айтамысың? Дұрыс, дұрыс... Сосын өнебір... Дуддуд маһкамасында істейтін Нұрмұханбет дейтін қожа жігітке де құлаққағыс қылсақ қайтеді?!

– ...ол ...Нұралы ханның күйеу баласы ғой! – деді, әлдебір құпияны жария етіп отырғандай кейіпте... – Жарайды, Шөке.. Көзінің тірісінде-ақ

әулие атанып отырған адамның, қасиетті Пiрдің баласы ғой, хан күйеуi едiм деп, дiн қарындастың мүддесiн сата қоймас!.. – дедi Шәпи.

– Ендеше, қайткенде де, осы кiсiлермен менi бүгiн бiр жолықтыршы... Ал казак-орыстармен бiрге жорыққа аттанғалы жатқан башқұрты бар, басқасы бар, күллi мұсылман баласының мешiтке бас сұғып шыққандарымен қалай сөйлесудi өзiң де бiлесiң ғой, – дедi Шүкiралы.

– Мақұл, аға... Алла сәтiн салса, көрейiк!

...Шәпи со бойда қайтадан Мiнәнайдағы мешiтке жөнелдi. ...келген жұртты көз астымен ғана бiлдiрмей бағуда. Бүгiн мешiтке ала-бөле башқұрттар көп келiптi. ...араларында жалаңдаған жас жiгiттер де көрiнiп қалады. «Ө-ө, ертең казак-орыстармен бiрге қырға аттанатындар – осылар болды-ау, шамасы...» деп топшылады Шәпи iшiнен...

Ал мына бiр жiгiттiң осы төңiректi айналшықтап жүргенiне бiраз болды, неге екенiн кiм бiлсiн, мұның қасына да үш келiп, үш қайтты. Үшеуiнде де жап-жас башқұрт жiгiт бұған бiрдеңе дегiсi келiп, дей алмай, үнсiз кеткенiн Шәпи көрiп отыр... Сөйтiп отырғанында, мұның оңашалығын пайдаланып, жас жiгiттiң өзi жасқаншақтай басып қасына келдi де:

– Молдеке! – дедi бұйығы үнмен, ақырын сөйлеп. – Молдеке, әкем жарықтық, өзiңiз секiлдi Құдай жолын ұстаған пiрадар кiсi едi, өткен күзде қайтыс болды. Иманды болғыр, бiр жаққа барар болсам, ылғи ақ батасын берiп аттандырудан бiр жаңылған емес-тi. Со кiсiнiң рухына бағыштап Құран оқып бересiз бе?

...Бiрақ, неге екенi белгiсiз, шаруасы бiткенмен, мұның қасынан айналшықтап кете қоймай тұр.

Соны байқаған Шәпи:

– Немене, бауырым.. бiрдеңе айтқың келiп, айта алмай тұрған сияқтысың ғой! – дедi оған iш тарта сөйлеп...

– Айтсам, оллаһи бар ғой, молдеке, бағанадан берi қасыңызға да келе алмай, сандалумен жүрмiн...

– Е, неге???

– Неге дейсiз... Мен ертең казак-орыстарға қосылып, қазаққа аттанбақ боп жатқандардың бiрi едiм; «Жорықта жолымыз болғай!» деп, аттаныс алдында әкем марқұмға Құран бағыштатайын деп келсем, өзiмiз барғалы отырған сол қазақтың бiр адамы – мына сiз алдымнан шыға келдiңiз... Өтiнiшiмдi ләм деместен орындағаныңыз былай тұрсын, тiптi, өзiме «Бауырым!» деп тiл қатқаныңыз жүрегiмдi елжiретiп жiбергенi... – деп, жас жiгiт алғаусыз, ақтарыла сөйледi.

...Шәпи...: – Айтпақшы, өзіңнің атың кім еді, шырағым?! – деді, жас жігітті бауырына тарта сөйлеп.

– Батырша!

– Атың жақсы екен, Батырша... Өкең марқұм үлкен үміт қылып, бүкіл башқұрт баласы төбесіне ту көтерген атақты батырдың атын қойған екен-ау!

...Бұл кезде жұма намазына жиылған жұрт қарсыдағы үлкен бөлменің ішіне лықа толып, әрқайсысы бұйырған жерлеріне жайғасып та үлгерген екен. Шәпи де шет жақтағы бос орындардың біріне кеп тізе бүгіп, шарта жүгініп отыра кетті.

Бас имам – мынау Сұлтанайдағы Хұсайынов дейтін саудагер татардың Бұхара мен Кабулда ұзақ жыл оқып, жақында келген Мұхамбетжан деген ғұлама баласы еді... намазын бастап та жіберді...

Намазға қатысып отырғандардың көпшілігі – татарлар мен башқұрттар еді; ертең казак-орыстармен қосылып, қазаққа аттанғалы отырған башқұрттар бүгін, тіпті, татарлардан да көп секілді көрінген. Солар, ең болмаса, ойлансын деп, ...Шәпи де бас имамға қайта-қайта сұрақ қоюмен болды. Оның дені:

– Мұсылман мұсылманды құл қылуына бола ма?

– Мұсылманның қанын төккен мұсылманға қандай жаза бар?

– Қанға – қан; кек алу дегендерге шарият қалай қарайды?

– Жалпы, қандай да бір себептермен болмасын, адам баласына қиянат жасаудың күнәсі қаншалық болмақ?– осы секілді сауалдар төңірегінде өрбіді өңгіме...

Бүгінгі жұма намазынан Шәпи үйіне бұрын-соңды болмаған бір рақат күйде, жаны қанағат тауып қайтты. Өйтетіндей жөні де бар еді: біріншіден, Батырша секілді бір мұсылман баласын жаман жолдан қақпайлаған болса; екіншіден, жұма намазы үстінде бас имамға берген сауалдары арқылы обал, сауап дейтін ұғымдар жөнінде қанша мұсылманға ой түсірді...

Ал Табын Жаубасар қарт пен қожа жігіт Нұрмұханбет болса, Шүкіралымен оп-оңай-ақ тіл табысқан...

* * *

Ертесіне... таң қараңғысында мешітке жетіп үлгерген ол... мұнара басына да шықты-ау... кенет... таудан аққан селдің сұрапыл сарынындай, төменнен бір топырлаған алапатыр дүбір жетті.

...Қараса... «Өскер...», – деп, Шәпи тынысы тарылғандай, тұншыға күбірледі...

* * *

...Самсаған сары қолдан жаны шошып, шын торыққан Шәпи сол күні тебірене толқи тұрып, Жаратқан иемізге жаман қатты жалбарынып еді. Кім біледі, мыңның тілегі емес, бірдің... бір ғана соның тілегі қабыл болды ма... Өйтеуір, Електің жоғарғы жағындағы қазақ ауылдарын шабамыз деп, мұздай қаруланған екі жүз елудей казак-орысты басшы етіп, оған екі мың жарымға жуық башқұртты қоса ертіп, соңдарынан екі ауыр зеңбірек сүйретіп, 1785 жылдың 17 ақпанында Орынбордан шыққан осынау отряд, – майор Смирнов бастаған қарулы қалың қол, – қаладан едәуір ұзап шыққан соң, айдалада ақ түтек боранға ұрынып, өлденеше күн адасып, бірталай адамдары мен ат-көліктерінен айрылып, өз-өздерінен азып-тозып, ақыры, жарты ай шамасында шаһарға өрең қайта оралған. ...тап қалаға кірер жерде жорықтан құр қол, соқа бастары сопайып қайтып келгендеріне аяқ астынан «арлана қалған» отряд басшылары іргеде отырған түк жазығы жоқ бірер қазақ аулының қатын-қалашы мен бала-шағасын ұлардай шулатып, кешкі апақ-сапақ кезде, көдімгі қораға мал қамағандай, қала қақпасынан асығыс ішке кіргізіп алды...

* * *

Алдын ала келісім бойынша, Текенің казак-орыстары да қазақты шабуға ақпанның дәл 17-сінде – бұлармен бір күнде жолға шығуға тиіс болатын... Жайық қалашығындағы уәйіске кеңсесінің бастығы бригадир Акутин уағда бойынша бұл сапарға әскери ағамандар Колпаков пен Пономарев бастаған отрядты дәл уақытында аттандырды да.

Содан... Колпаков пен Пономарев Теке мен Үйшік арасындағы бекіністерді ұзақ шарлап, ақыры, наурыздың бас кезінде ат басын Сарайшыққа кеп өрең тіреген. ...Сөйтіп, бұл отряд төменгі Жайық шебіне қарасты Қаракөл, Қарабау деген жерлерде қаннен-қаперсіз отырған Беріштер мен Адайлардың екі аулын төңірінің тал түсінде тас-талқан қылып шапты да алды.

Түк жазығы жоқ жұртты қан қақсатқандарымен қоймай, бұларын ешбір ел естімеген ерліктей қылып, сонда Урал әскерлерінің Уәйіске кең-

сесі күллі Ресейдің Өскери коллегия Президенті Потемкинге жолдаған рапорттың сиқы мынау болыпты:

«Нұр сипатты Сіздің бұйрығыңыз бойынша, Сырым бастаған ұры-қары қырғыз-қайсақтарды олардың жиылып жатқан жерлерінен Жемнің құйылысына дейін қуып барып талқандау үшін ақпан айының 17-де 1250 казактан құралған отрядты аттандырған едік. ...Сырымға ерген – 2700; Бараққа ерген – 2000, Тіленшінің төңірегіне жиылған 1500 адамның ...жауыздардың ауылдары Жемнің арғы бетіне өлдеқашан өтіп кетіпті; олардың бас қосқан жерлеріне дейін жету үшін, ең кемі, 8–9 күн жол жүру керек екен; соның өзінде елсіз-сусыз иен даламен шеру тартуға тура келмек. Өрі ол жақта басқа түгілі, ат-көлікке азық боларлық талғажау да жоқ!» – депті...

* * *

...Сөйтіп жүргендерінде...:

– Колпаков пен Пономарев отрядының оралуын күтпей-ақ, осында қалған казактардан жаңа отряд жасақтап, биыл шептің бойына жақын кеп қыстаған қазақтарды Жайық бойынан көшіп кетпей тұрғандарында тағы бір басып қалсақ... – деді Донсков, бастығының жүзіндегі өзгерістерді үкі көзімен қалт жібермей, қадағалап тұрған күйі.

...Акутин ойланып қалды...

– Жина! Жина да, дереу жолға аттандыр! – деді енді Акутин...

* * *

Екі жеңіл зеңбірек сүйреткен сол Назаров отрядының Жайықты жағалай суыт жүріп келе жатқанына, міне, бүгін екінші күн. Беттері – төменгі Жайық шебінің Салындылы, Сақарлы бекіністері.

Күн бұлтты. Өрі желкем. Қыс ызғары өлі кете қоймаған кез...

...отряд командирі Назаров Каршиге кеп кіргенде ғана «Уһ!» деп, демін бір-ақ алды. ...Апақ-сапақта үстеріне кеп ошарылған әскердің жайын білмекке, форпост бастығының өзі де осылай қарай асыға басып келе жатыр екен.

Олпы-солпылау киінген, сұрғылт өңді, мосқал казак тұра қалып, өзін: «Форпост бастығы есаул Ферапонтов!» деп таныстырған. Назаров оған Урал әскерлері Уәйіске кеңсесінің бұйрығын ұсынды...

Назаров өздерінің бүгін осында түнеп шығатындарын; ертең ертелеп қырғыз-қайсақтар жақ бетке өтіп, бұйрықты орындауға тікелей кірісе бас-

тайтындықтарын; сондықтан оның ойдағыдай орындалуы үшін нұсқау бойынша форпост бастығынан не талап етілетінін тәптіштеп айтып шықты.

– Біріншіден, бұл форпосттан өзіңіз бастаған он адамды жау-жарағы, ат-көлігімен ертеңгісін осы отрядқа қосуға өзiр етесiз. Екінші, таңертең қырғыз-қайсақтарға тиіскен кезімізде, олардың «кінеларын» көздеріне шұқып тұрып көрсететіндей «айғақ» керек! Ол үшін, ең болмаса, осындағы казактардың жорыққа мінуге жарамсыз боп қалған ақсақ-тоқсақ, арық-тұрық аттарының бөрі қазір, ымырт қараңғысында, арғы бетте жайылып жатқан қазақ жылқысына қарай айдалып тасталсын. Үшінші, бүгін әскер алаңсыз тынығу үшін форпост күзеті әдеттегіден әлдеқайда күшейтіліп, оны бақылауды тікелей өз міндетіңізге аласыз.

Егде тартып қалған есаул казак отряд басшысының сөзін үнсіз тыңдап болды да, «Құп!» – деп, айтылған тапсырмаларды орындау үшін дереу іске кірісіп кеткен...

– Сонымен... қырғыз-қайсақтардың ауылдары орындарында әлі отыр ма, есаул?! – деді оған бейбіт үнмен. – Ертерек аттансақ, елдерінің шетіне қай шамада ілігеміз?

– Түсінбей қалдым, майор мырза! Қайдағы ауылдар... – деді есаул аңтарылып...

– Ендеше анау қаптап жатқан жылқы кімдікі?!

– А-а, жылқыны айтамысыз?! Жылқы – Айшуақ сұлтандікі! Орынбор шегара экспедициясының арнайы рұқсатымен қыстап жатыр биыл...

– Қате! Қате айтасың, есаул! Біздің шолғыншылардың Уәйіске кеңсесіне әкелген мәліметтері бойынша, мұнда қыстап жатқан мал – хан Нұралының інісі – Айшуақтың өз жылқысы емес, оның ұлысындағы Әжібек Табындар мен Жиенбет Табындардың малдары... Ал бұл екі рудың ұры-қарылары өткен жылы шепті бұзып, түү Волгаға дейін барып, біздің хуторларды шапқан! Маған берілген бұйрық – сол шапқыншылық кезінде өкетілген малды да, жанды да қайтарғызу үшін әлгі Табындардың қолға түскен малын да, жанын да айдап өкету!..

– Ұқтым, майор мырза! – Бұл жорықтың мәнісін онсыз да іші сезіп тұрған есаул бағынышты адамдарға төн бөсең үнмен пәс тіл қатты да, үнсіз қалды.

* * *

Алаш баласы ата қоныстың талайынан айрылып, шегіне-шегіне келгенде, ақыры, көлденең жатқан Жайықтың анау батыс жағындағы Самар

беті орыста қалғанмен, әйтеуір, мына күншығыс жағындағы Бұхар беті қазақтікі ғой деп, тәуба қылып жүруші еді. ...Салындылыдағы форпостқа бір-ақ түнеп шыққан мына отрядтың өзі жұрттың ұғымындағы сол «Самар бет», «Бұхар бет» дегендерге пысқырған да жоқ! Таң қараңғысында тағалы аттарымен Жайықтың көкше мұзын кішірлетіп кесіп өтті де, кеше кешкілік өздері көрген қазақ малының өрісіне қарай тіке тартты...

Сол-ақ екен тоңы қатты қара жердің бетін алапат дүбірге толтырып, ізінше тасырлай жөнелген мың сан тұяқтың үні даланы кернеді де кетті.

Ызы-қиқы! У-шу! Айғай-сүрен!

...Сондай бір сарт-сұрт соқтығыс, шақ-шұқ қақтығысқан қылыш шыңылы қаттырақ естіліп, қасына таянғанда аңдаса, ала аяқты торы арғымақ мінген, жеңіл қаптамасының белі шарт буулы, қиғаш жауырын бір жас қазақ қамалаған казактардан қаша ұрыс салып, тұсына келіп те қалған екен. ...қас-қағымдай сәтте ұршықтай үйірілген жап-жас жігіттің мұнымен бетпе-бет келіп, қамықпастан түп-тура қарсы шапқаны!..

...Сол сәтте екі дай күй кешіп, не қыларын білмей тұрып қалған Назаров..: – Фера-пон-то-о-ов! – деп, өлдене айтпаққа оқтала беріп еді...

– Қашқаны – қашты, қарсыласқандары қолға түсті, майор мырза! – деді өлдекім Ферапонтовтан да басқа бұл іске жауап бере алатын адамдар бар екенін байқатып. – Не бұйырасыз?

– ...Өкеліндер тұтқындарды!

...Назаров бастаған бір топ адам... аттарынан түспестен иіріліп тұр. Бөрі үнсіз. Қымс етпейді. Бұлардың өрі үнсіз, өрі аттарынан түспей тұрғандары – орталарында беті ашық өлік жатыр. Бағанағы сайыскер жігіт!

...Жас жігіт шалқасынан жатыр... Үнсіздік меңдеп бара жатқан соң, Назаров соны бұзайын деп, әдейі:

– ...Кім біледі мұны?!

Жұрт бір сәт үнсіз қалған. Өлден уақытта барып:

– Апақ қой бұл... – деген өлдекімнің құмығыңқы үні естілді. – Айшуақ сұлтанның баласы – Апақ сұлтан бұл!

Бөрі жалт қараған. Сөйтсе, мұны айтып тұрған – тағы да өлгі... Қаршидің есаулы Ферапонтов екен...

– ...Айтпақшы, ...өлгі қолға түскендерді, мына жатқан өлікті қайтеміз, командир?!

– ...тұтқындардың бір-екеуін ғана кешілге ал да, қалғанын қоя бер! Өліктерін өкетеміз десе, еріктері білсін!..

– Құп!

– Біз кеттік Сахарныйға!

...Ала шапқын тағы жалғасты...

Бұл жолғы бағыттары – Сақарлы бекінісі!

* * *

...Бұл сұмдықты естігенде, жаны тызығып кеткен Айшуақ сұлтан дереу атқа ер салғызды... Жаны шүберекке түйюлі Айшуақ сұлтан тезірек Салындылыға жету үшін Сақарлының тұсынан өткен бойда, солай қарай тіке тартқан. Жайыққа қарай жамыраған терең сайлардың бірінен беткейге енді көтеріле бергенінде, алдынан күпінің битіндей өріп келе жатқан көп әскер шыға кеп, жолын кесті.

Жалтарар жер жоқ. Бар болғанда да, баласының уайымы басқа тірліктің бәрін ұмыттырған Айшуақ сұлтан дәл қазір ештеңеден де тайынардай емес-ті. Өлдебіреудің қапталдай шауып келе жатып:

– Остановись! Остановись, говорю, чорт поганый! – деп шөңкілдегеніне қарамастан, сұлтан сол екпінімен, әскердің алдыңғы легіне ат тұмсығын тірей тоқтады...

– Кімсің? Қайдан жүрген киргизсің?! Қайда бара жатырсың? – деп, сұрақты төпелей жөнелді.

– Мен – хан Нұралының туған інісі, Жетірудың ұлысбасы, сұлтан Айшуақ Әбілқайырхан ұлымын! – деді Айшуақ, орыс көріп тұрғаны бір бүгін емесін мыналар анық сезетіндей етіп. – Өздерің кімсіңдер? Неғып жүрген адамсыңдар бұл жерде?!

– Біз – Орал қаласындағы Уәйіске кеңсесінің бұйрығымен сенің қарамағыңдағы қазақтар барымталап әкеткен мал-жанымызды қуып келген адамдармыз! – деді офицер... Бағана жұрттың бөрі жарыса жамырап, өлген жігітті «Айшуақ сұлтанның баласы! Айшуақ сұлтанның!» дей берген соң, «Бұлардың Айшуақ сұлтаны кім болды екен соншама?» деп бір ойлап қойған. Сөйтсе, еңсегей бойлы, жасы алпысты алқымдап қалса да, әлі тіп-тік, кісіге паншыла қарайтын, мына қақиған қазақ...

– Мал-жандарыңызды барымталаған қазақтардың нақты кімдер екенін біліп келіп тұрсыздар ма? Өлде өншейін біреулердің сілтей салуымен жүрсіздер ме? – деді кіділеніп.

– ...Сен немене бізге тәптеш жүргізейін деп тұрсың ба?! – деп дүрсе қоя берді. – Догар сөзді! ...Сұрақты саған мына біз қоямыз!

– Неге сұрамаймын?! Сіздер менің қонысымда, малымның өрісінде жүрсіздер... біреудің өрістегі малына, сол малды бағып жатқан адамдарына тиісесіңдер!.. Неге? Не үшін? – Сұлтанның даусы аңы-аңы шығып

кеткен. Суық хабарды естігелі бері іште қордаланған бүкіл ашуымен ыза-сы, баласының тағдырына алаңдатқан күдігі мен үміті – бәрі-бәрі өре түрегеліп, бұдан өрі өзіне бой бермей қойды. – Біраз адамды соққыға жыққансыңдар! – деді ашына сөйлеп. – Ал балаларымның бірі – Апақты аттан құлатыпсыңдар! Жазығы не?! Не үшін?! Қайда ол қазір?! Неге жоқ қастарыңда?!

Апақты айтқанда, абдырап қалған тілмәш казак Назаровқа қарап, ақырын-ақырын әлденелерді күбірлеген...

– Біріншіден, сен айқайлама! – деді тілмәш бұған. – Офицер мырза: – Біз сендерге тиіссек, өз обалдары – өздеріне; себепсізден-себепсіз тиісіп отырған жоқпыз, – дейді. Басқасы басқа, сен, сұлтан, ұлысындағы ұры-қарыларды тыймағаныңды былай қойып, алдымен өзің солармен бірге біздің хуторларды шапқаныңды; ал казактардың әскери міндетін атқаруы үшін ауадай қажет азғантай жылқысын екі күннің бірінде сенің барымташыларың қуып кетуді әдетке айналдырғанын біз білмейді деп отырсыңдар ма?! Өлде соған бұдан былай да төзе береді деп ойладыңыздар ма?!

– Мұндай кінә қою үшін әуелі дәлел керек! – деді Айшуақ сазарып. – Бар ма ондай дәлелдерің?

– Дәлел жеткілікті!..

– Доғар-р-р дөкір сөзінді!!! – деді, қаны қайнай бастаған Айшуақ сұлтан мына жаман казактың өрескелдігіне шыдай алмай. – ...Бұл жерлерге неге көшіп келесіңдер деп, бізге кінә артуға ешкімнің де қақы жоқ!..

– Имм! Бізді оқытқың келіп тұр екен ғой... – деді, мына сөз құлағына жеткен офицер мырс етіп...

– Екіншіден, оқытатындай дәнеңесі де жоқ.. – деді, қиянаттан қолы таза Айшуақ енді әр сөзін шегелей түсіп. – Жер біздікі болғанмен, осындай дау-далаба шығып кетпес үшін жыл сайын көшіп келердің алдында біз сақтық қылып, Жайық бойындағы шептің қай тұстарына мал қыстатуға болатынын арнайы сұрап, Орынбор шегаралық экспедициясына хат жазамыз. Аяқты малдың аты – мал; өлдеқалай қосылып кетіп жатса, қайтаруға міндеттенеміз сол хатта. Экспедиция сосын ғана рұқсат етеді және оны тек жазбаша береді. Ондай қағазды көргілеріңіз келсе, мінеки! – деп, қойын қалтасына салып шыққан рұқсатнаманы суырып алып, алдарына тосқан.

Мына қазақтың заң соққыштығына ит жыны құрысқан Назаров ұсынылған қағаздың бетіне де қарамастан, оны қақ айырды да, «Қолыңнан келсе, шауып ал!» дегендей, парша-паршасын шығарып шашып жіберді.

Күйіп кеткен Айшуақ, баяғыда... бауыры Қожахметтің орнына Орынборда аманатта болғаннан бері біршама білетін орыс тілінде:

– Господин офицер! Вы не имеете право порвать документ, выданный вышестоящей инстанцией... Я буду жаловаться в Оренбургскую погранэкспедицию! – дей беріп еді...

– Хмм! Он будет жаловаться!.. Взять его!

Еш кінәсі жоқ екеніне иманы кәміл сұлтан бөгде ойдан ада, алаңсыз тұрған. Екі казак екі жағынан шап беріп ұстай алғанда да, қарсылық жасай қоймағаны сондықтан-ды. Алайда, екі қолын тас қылып, артына қайырып байлап болған кезде:

– Вот теперь жалуйся!!! Сколько хочешь, – деп, мына «боқмұрын баланың» тістене кекеткенін естігенде, мұндай бала түгілі, оның әкесіндейлердің астамшылығын көтере алмайтын төре намыстан өртеніп кете жаздады. Долырған ашумен:

– Что-о-о??? Что ты сказал? – деп арыстандай ақырған. Офицер оған былқ еткен жоқ.

Сонда ғана... қолы байлаулы, өзінің шарасыз халде екенін анық ұққан сұлтан бармақ шайнай да алмай, қапыда қалғанын бір-ақ білді...

Бұл – осыдан кейін екі жылға жуық кәуірдің қолында еріксіз жәсірлік күн кешкен Айшуақ сұлтанды сол екі жыл бойы күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырып, сүйегіне таңба болған қорлық қана емес, сонымен бірге жүрегіне мірдің оғы боп қадалып тұрып қалған, сөйтіп, өле-өлгенше жазылмай кеткен бір жан жарасы да екенін өзінен басқа жан баласы білген жоқ...

(Жалғасы бар)

СӨЗДІК

Ағамандар – казак-орыстардың әскери старшиналары.

Алапатыр – алапат.

Аудиенция – ресми қабылдау.

Әбжіл – тез, шұғыл, жылдам.

Барон – Батыс Еуропадағы феодалдың атағы. VI–VII ғасырларда ауқатты адамдардың бәрі осылай аталды. Ал XI–XII ғасырларда корольдің тікелей вассалы – ірі феодалдар ғана осылай аталды.

Бұхары мылтық – Бұхарада жасалған мылтық.

Вот теперь жалуйся! Сколько хочешь! – Ал арызданып көр! Қанша арызданар екенсің...

Генерал-фельдмаршал – 1699 жылы Ресейдің I Петр патшасы енгізген генерал-лиссимустан кейін бірінші тұрған әскери жоғары шен. Бұл шен XVI ғасырда Германияда да болған.

Господин офицер! Вы не имеете право порвать документ, выданный вышестоящей инстанцией... Я буду жаловаться в Оренбургскую погранэкспедицию! – Офицер мырза! Жоғарғы орындардың берген құжатын Сіздің жыртуға қақыңыз жоқ... Мен Орынбор шегаралық экспедициясына арызданамын!

Дуддуд маңкамасы – Орынбордағы шегара комиссиясы. Қыр қазақтарына ғана емес, бүкіл «бұратаналардың» ісіне тәптеш (тергеу-тексеру) жүргізетін мекеме.

Жәсір – соғыс кезінде қолға түскен адам, тұтқын.

Күлдірмамай, құлдырмамай – ертедегі мылтықтың бір түрі.

Күтір – хутор – Ресей мен Украина жерінде бірнеше шаңырақтан тұратын кішігірім елді мекенді осылай атаған.

Кішірлету – мұзда жүріп келе жатқан аттың тұяғымен жаншу арқылы құшырлатуы.

Қозыкөш – онша қашық емес жер; қозының аяғы жететіндей-ақ, онша алысқа кетпейтін қашықтықта деген мағынада.

Қорыс – бірнеше жыл бойы адам аяғы баспаған, қамысты, қопалы жер.

Мәзіні – азаншысы.

Мәйін – сыпайы, жұмсақ, жағымды.

Мәулет – мұрсат, мүмкіндік.

Мешер, шерміш – Ресейдегі түркі халықтары.

Мінанай – Орынбор түбіндегі Айырбас сарай (Меновой двор).

Остановись! Остановись, говорю, чорт поганый! – Тоқта! Тоқта дейім, сайтанның сапалағы!

Репрессалия – репрессия– жаппай қуғын-сүргін, жазықсыз жазалау.

Советник (о)– кеңесші.

Теткі, теткіп – тежеу, шектеу.

Уәйіске кеңсесі – Жайық казактарының әскери кеңсесі.

Ұлығ фәрмандары – ұлық пәрмендері, яғни ұлық жарлықтары.

Форпост (неміс) – күшейтілген әскери пункт; күзет.

Хмм! Он будет жаловаться!.. Взять его! – Ымм! Арызданғысы келеді мұның! Байлаңдар мынаны!

Что-о-о? Что ты сказал?! – деп арыстандай ақырған. Офицер оған былқ еткен жоқ. Немене? Не дедің сен?!

Шамқал – білтелі мылтық.

Ызғын – өте қалың, тығыз, көп.

Адам аттары:

Батырша батыр – Абдулла Алиев – молла, 1755 жылы башқұрттар көтерілісінің басшысы. 1756 жылы Шлиссельбург қамалына отырғызылған.

Игельстром Осип Андреевич (1737–1812) – патшалық Ресейдің қазақ халқын отарлау әкімшілігінің өкілі, генерал-губернатор. 1784–1792 жылдары Сібір

және Уфа губерниясының генерал-губернаторы, 1796–1798 жылдары Орынбор әскери губернаторы болған. Негізгі қызметі Орынбор өлкесін және Кіші жүз қазақтарын басқаруды реформалау ісімен тығыз байланысты. Ол – Сырым Датов бастаған ұлт-азаттық қозғалысты басып-жаншушылардың бірі. Қазақ жеріне келген алғашқы кезеңінен бастап Нұралы ханмен шиеленісті жағдайда болды. Екатерина II патшайымға арқа сүйеп, Кіші жүздегі хан тұқымдарымен күресті. Нұралы ханның беделін түсіруге барынша ықпал жасап, оның Уфаға жер аударылуына да себепші болды. Казак әскерлерін Айшуақ ханға да қарсы пайдаланған.

О.А. Игельстромның қазақ жеріне Ресей патшалығының отаршыл саясатын енгізуге, орнықтыруға және хандық билікті жоюға бағытталған реформасы сәтсіз аяқталды, ол XIX ғасырдың бас кезінде саяси аренадан кетті.

Қасиетті Пір – еліміздің батыс аймақтарында Әбужәлел көзі тірісінде әулие атанған. Нұрмұханбеттің орыс тілінде толтырылған құжаттарында әкесінің есімі бұрмаланып, Әбдіжәлелов деп жазылған.

Қаратон – атаман Харитонов (1783 жылы жазалау отрядын басқарған).

Күлініп – атаман Кульнев (1784 жылы жазалау отрядын басқарған).

Пугаш батыр – Емельян Пугачев: Шығармадағы «**Казак-орыстар ақ патшаға қарсы жаппай көтерілген кезде**» деген қолданыс – 1773–1775 жылдары болған Емельян Пугачев көтерілісін айтқаны.

Шағанақ – атаман Чаганов.

Ру аттары:

Сұлтансиық – Асқар, Масқар, Алаша, Әлке, Тана аталатын бес атадан құралған Байұлының бір тармағы.

Жер-су атаулары:

Жайық өзені – Еуропа мен Азияны бөліп жатыр, **Бұхар бет** – Жайықтың шығыс беті; ал **Самар бет** – Жайықтың батыс жағы. Бүгінде халық бұларды Еуропа жақ, Азия жақ деп те айтады.

Қарақамыс – қазіргі Ақтөбе облысы Темір қаласының аумағында.

Сұлтанай – қазіргі Башқұрстан жеріндегі бір ауыл.

Таналық – Ресейдің Орынбор облысында село атауы ретінде де сақталған.

Теке – қазіргі Орал қаласы.

Урал – Е.Пугачев бастаған Жайық қазақтарының көтерілісін мүлде естен шығару үшін, Екатерина II Жайықты Урал деп атауға Указ шығартқан.

Үйшік – Гурьев (қазіргі Атырау) қаласының ертедегі аты.

Іле Жібек – Батыс Қазақстан облысындағы жер.

1. Алдыңғы тоқсандағы Сырым Датұлы туралы берілген мәліметтерді еске түсіріңдер. Бұл романда Сырым Датұлын қандай қырынан таныдыңдар?
2. «Уақыт тізбегі» әдісі бойынша шығарма сюжетіндегі маңызды оқиғаларды еске түсіріп, кестені толтырыңдар.

3. Романның композициялық құрылымына талдау жасаңдар.

Оқиғаның басталуы	Оқиғаның дамуы	Оқиғаның шиеленісуі	Оқиғаның шарықтау шегі	Оқиғаның шешімі

4. Романда қай кезеңдегі оқиға суреттеледі? «Қазақстан тарихынан» қазақтардың Ресейге өз еркімен бағынуының себептерін зерттей отырып, романдағы оқиғалармен салыстыра талдаңдар.
5. *Тек әуелі жан тұкпірінен Айрауықтың ащы күйіндеі аңыраған бір азалы сарын бас көтеріп келе жатқанын байқаған... оқыстан «А-ай-и-и-и»-лап, ышқынып, мұның көкірегінен ал кеп ақтарылсын-ай ... тоқтаусыз боздасын-ай!!!
Жел қарап он екі жыл желмаямен,
Асан би дүниені ... а-а-ай-й-й-й!!! – деп, бидің жүрегі шымыр-шымыр, шымыр-шымыр-шымырлап қоя берді.*
Романдағы Сырым батырдың және батырлар мен билердің, халықтың тағдыры мен жай-күйі, мұң-зары, өкініші мен күйініші суреттелетін психологизмді анықтаңдар.

1. Романның тақырыбы мен идеясын анықтай отырып, романда қандай әлеуметтік мәселелер көтерілгенін баяндаңдар.
2. Романдағы Барон Игельстром мен Сырымның тұлғалық болмысы қалай көрінеді? Олардың осы іс-әрекеттері қазақ халқының мүддесі үшін қаншалықты маңызды болды?

3. Сәлден кейін сол бір өзегін өртеп, өн бойын шымырлатқан азалы сарын тұрлаусыз мына жалғанның опасыздығын паш етіп, бастарынан кешкенді қара қобызбен кейінгіге күңірене толғаған бағзыдағы бабалардың өксік пен өкінішке толы жыры мен зарына айналып, ... Романда жазушының қилы кезеңдегі халықтың тағдырын қобыздың үнімен байланыстыра суреттеуінен қандай астарлы ойды аңғаруға болады?
4. Сырым батырдың тұлғасы мен би-шешендер, халық батырлары, хан-сұлтандардың елдің басына бақытсыздық орнаған тар кезеңдердегі іс-әрекеттеріне мінездеме беріп, романның идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтаңдар.

1. Ресейдің отарлау саясатын және олардың шенеуніктерінің бодан халықтарға жасап отырған іс-әрекеттерін, мінез-құлықтарын роман кейіпкерлері арқылы талдап көрсетіңдер.

2. Ресей империясының саясатын ұстанған Барон Игельстром бастаған кейіпкерлерді бір бөлек, қазақ халқының болашағы үшін күрескен Сырым батыр бастаған кейіпкерлерді бір бөлек топтастырып, талқылаңдар.

Сырым батыр	Барон Игельстром
1.	1.
2.	2.

3. Романда аты аталатын батырлар мен билердің іс-әрекеттерін романдан үзінділер келтіре отырып талдау жүргізіңдер.

4. Романда кездесетін көптеген ру атаулары бойынша қазақ руларының шежіресін жасаңдар.
5. *...Әлгі бір суық хабар бұларды осы кезде қуып жетті: «Орынбор мен Текенің казак-орысы қосылып, қазақты шаппақ!»*
«Апырай, ойына не келсе – соны қылып, әбден жаман үйренген бұл атаңа нағлет кәуірдің астамшылығына не рауа?! Қайтпек керек?!» – деп, Сырым би сазарып отырып қалды. Үзіндідегі «кәуір» деген сөзді төменгі сыныпта оқыған қай шығармадан кездестірдіңдер? Шығармаларды салыстыра отырып, зерттеу жұмысымен айналысыңдар.

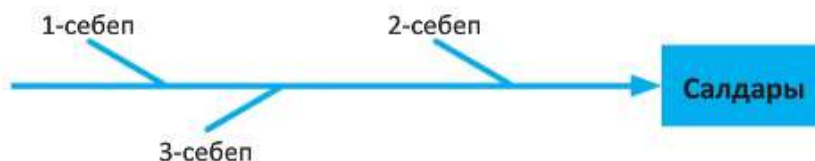

1. Қазақ халқын отарлау кезеңіндегі көріністерді берудегі жазушының суреттеу тәсіліне назар аударып, композициялық амалдарды талдаңдар.
2. Романда Барон Игельстром мен Нұралы хан, Сырым батыр бастаған билердің жазысқан хаттары берілген. Бұл хаттардың тарихи деректермен қандай байланысы бар? Топтаса отырып, тарихи зерттеу жүргізіңдер.
3. Шығармадағы Кіші жүздің хандары, билері мен батырлары туралы тарихи мәліметтер жинастырыңдар.
4. Қаламгердің авторлық көзқарасы мен ұстанымын анықтап, Сырым мен би-шешендердің дара тұлғаларын суреттеудегі автордың идеялық-стилистикалық тұтастырушы ретіндегі рөліне талдау жасаңдар.

Қаламгердің авторлық көзқарасы көрініс табатын тұстар	Отаршыл империяның көзімен қараған патша билігі	Тар кезеңде қыспаққа түскен көшпелі ел	Сырым батыр бастаған би-шешендер мен батырлардың азаттық үшін күресі

5. *Бұ қоныс – жеті жұрттың кеткен қоныс,
Ноғайдың көшіп талақ еткен қоныс...
...Қазтуған, Асан қайғы, Орақ, Мамай
Өрі өтіп Тесіктаудан солай кетті.*
Осы өлең жолдарын Мұрат Мөңкеұлының шығармасынан оқығанымыз белгілі. Екі шығарманы салыстырып, жазушының халықтың көшіп-қонудың себеп-салдарын талқылап, пікір алмасыңдар.

Себеп-салдар диаграммасы

6. Сырымның дара тұлғасын даралайтын көркемдік өрнектердің (шешендік сөз, сөйлемдердің құрылысы, айшықты сөздер т.б.) қолданысындағы тіл шеберлігіне талдау жүргізіңдер.

1. Шығармадағы аңыздар мен бата сөздерді, жыраулардың толғауларын, шешендік өнердегі билер сөзін дереккөздер ретінде пайдалана отырып, автордың стиліне баға беріңдер.
2. Романдағы жер-су атауларының картасын жасап, олардың шығарма мазмұнын ашудағы рөліне мән беріңдер, талдау жүргізіңдер.
3. Романда жер-су атаулары, тарихи тұлғалар мен қазақтың жүз биінің қаншауы кездеседі, тарихи деректер бойынша ғылыми жұмыс жазып көріңдер.
4. Романның сюжеттік желісін негізге ала отырып, сценарий жазып көріңдер.
5. *Апыр-ай, мынау не сұмдық еді?! Жеті жұрт ауған бұ қоныстың бұларға да қайырсыз болғалы тұрғаны ма?!*
Романдағы «Жеті жұрт» тіркесін төменгі сыныптарда өтілген қандай шығармада кездестірдіңдер? Осы тіркес туралы ізденіс жасап, ғылыми жұмыс жазыңдар.

1. Романдағы тарихи деректер, қазақ тарихындағы ел басына күн туған шақтағы қилы кезеңдегі оқиғалардың суреттелуін төмендегі көрсетілген шығармалармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығына баға беріңдер.

2. Шығармада суреттелген халықтың арман-тілегінің орындалуының көрінісін заманауи тұрғыдан салыстырып, жаңашылдығына баға беріңдер.
3. «Тар кезең» романындағы заман шындығы тақырыбын ғаламдық тұрғыдан талдап, әдеби эссе жазыңдар.
4. *«Романның өзгешелігі – қазақ тарихының қилы дәуірін жан-жақты суреттеуінде. Сырым батыр басты кейіпкер болғанымен, ол бостандық шайқасындағы арпалыста халықтың рөлін көрсетудегі дәнекер ғана. Романда егемендік алған жылдан бүгінге дейін қазақ әдебиетіндегі шоқтығы биік шығарманың бірі деп бағалаймыз».*
Осы сын-пікірге сүйене отырып, шағын сын мақала жазыңдар.

Артық болмас білгенің

Халықаралық ПЕН-клуб – әлемнің көрнекті ақын-жазушылары бас қосатын ең байырғы үкіметтік емес ұйым. Оны 1921 жылы ағылшын жазушысы Джон Голсуорси құрған. Бүгінде бұл ұйымға 120 ел мүше.
Қазақ ПЕН-клубы 1995 жылы осы ұйымның бір бөлімшесі ретінде құрылған.

Оқу сауаттылығы

- 1) Дәл қазір бидің көзі де, көңілі де – мына қаңырап қалған Қарақамыста-тұғын. Соның қойын-қолтығын ойша шарлап тұрған...
Сұрақ: Осы сөйлемдегі «қойын-қолтық» деген сөз тіркесі қандай мағынада тұр?

- a) Тура мағынада
- b) Шендестіру
- c) Салыстыру
- d) Ауыспалы мағынада

2) Өр үйшіктің қасында оқпаны сорайған бір-бір ауыр зеңбіректің сұлбасы байқалады...

Сұрақ: Оқпан деген не?

- a) Зеңбіректің сұлбасы.
  - b) Дәрімен атылатын қарудың түтік тәрізді бөлігі.
  - c) Өр үйдің қасындағы қорған.
  - d) Зеңбіректің көлеңкесі.
- 3) Екінші ойын айтқанда, ешкім қыбыр етпей, бір тылсым тыныштық құшағында қонақтар едәуір уақыт тұншығып қалғандай болды.

Сұрақ: Осы сөйлемдегі «түншығу» нені білдіреді?

- a) Адамдарға ауа жетпей қалған.
- b) Не айтарларын білмей, үнсіз қалу.
- c) Уақыт тез өтіп кеткен.
- d) Ешкім қозғала алмаған.

Оқушы күнделігі

«Тар кезең» романы қандай ой салды? Еліміздің тәуелсіздігін баянды ету үшін жас ұрпақ қандай болуы керек? Өз үлестерің қандай болмақ? Осы туралы жазыңдар.

**IV бөлім бойынша
ТЕСТ**

1. «Мәңгілік Ел» идеясы Қазақстан Тұңғыш Президенті-Елбасының қай жылғы Жолдауында айтылды?
  - a) 2012 ж.
  - b) 2013 ж.
  - c) 2010 ж.
  - d) 2014 ж.

2. Несіпбек Айтұлының «Бәйтерек» поэмасындағы басты кейіпкер кім?
  - a) Президент-Елбасы
  - b) халық
  - c) «Бәйтерек» монументі
  - d) автор

3. Несіпбек Айтұлының «Бәйтерек» поэмасында есімдері аталған жырау мен ақындарды анықтаңдар.
  - a) Асан қайғы, Абай Құнанбайұлы
  - b) Қазтуған, Абай Құнанбайұлы, Александр Пушкин, Қожа Ахмет Ясауи
  - c) Асан қайғы, Абай Құнанбайұлы, Пушкин, Лермонтов
  - d) Қазтуған, Доспамбет, Абай Құнанбайұлы

4. «Бәйтерек – Астананың төріндегі
Өресі биіктіктің өмірдегі.
Аялы алақаны Елбасының
Секілді өшпейтұғын ...», – деген өлең жолдарындағы көп нүктенің орнындағы сөзді табыңдар.
  - a) көңіл гүлі
  - b) мәңгі үміті
  - c) сенім мөрі
  - d) асыл жыры

5. «Тар кезең» романында қай жылғы оқиға суреттелген?
  - a) 1723 ж.
  - b) 1724 ж.
  - c) 1725 ж.
  - d) 1785 ж.

6. 1785 жылы 25 қыркүйекте қандай оқиға болды?
  - a) Айшуақ ханның қолын байлап, тұтқын етіп алып кетті.
  - b) Апақ сұлтан шейіт болды.

- c) Халық кеңесі құрылды.
- d) Намаз би Нұралы ханға барды.

7. «Хан ием! Қабырғаңызға батып отырған – қоныстың жайы болса... «Бір жылға қоян терісі де шыдайды» деген... Хан иеміздің бір жолғы ауыртпалығын біздің Кердері балалары көтерер! – деп, ... би сәл кідірген».

Көп нүктенің орнына тиісті бидің атын анықтаңдар.

- a) Алдар би
- b) Намаз би
- c) Сырым би
- d) Малайсары би

8. «–Уа, ағайын! – деп, зор даусымен көпшілікті тағы кідіртіп тастады. – Ағайын, қалған шаруаны халықтың келесіне салалық дегендерің дұрыс та шығар... Дегенмен, ...ертең осының бәрін «естімедік, білмедік» демесін. Ханға хабар салынсын! Қане, бұған не айтасыңдар?!»

Бұл сөзді айтқан кім?

- a) Есет батыр
- b) Сырым батыр
- c) Қара батыр
- d) Алдар би

9. Халық кеңесінің шешімдері мен талаптарын жандаралдың алдына қою үшін елдің басты-басты адамдарынан біраз кісіні, қалайда, ... аттандыру керек деп, бұлар әлдеқашан шешім қойып еді. ... билер мен батырлардан іріктелген ..., жүз шақты қосшы-қоландарымен, бір-ақ аттандырған болатын.

Көп нүктенің орнына тиісті сөздерді анықтаңдар.

- a) Санкт-Петербургке, үш адамды
- b) Орынборға, үш адамды
- c) Орынборға, төрт адамды
- d) Орынборға, он алты адамды.

10. «Бәйтерек» поэмасында:

Тағдырын тәлкек қылып айлалыға,

Талайлар тура жолдан таймады ма?

Шынжырда шыр айналып тұрса-дағы,

Ит қана семіреді тойғанына, – делінген.

Осы төрт жолда айтылғанды қазақтың қай мақалымен түйіндеуге болады?

- a) «Судан тонын аямаған, Жаудан жанын аямас»
- b) «Ел үмітін ер ақтар, Ер атағын ел сақтар»
- c) «Елін сүйген ер болар»
- d) «Ер – туған еліне, ит – тойған жеріне»

МАЗМУНЫ

Алғы сөз.....	3
I бөлім. АТАДАН ҚАЛҒАН АСЫЛ СӨЗ	
ОРТА ҒАСЫР ӘДЕБИЕТІ.....	4
Жүсіп Баласағұн	5
Құтты білік	8
ШЕШЕНДІК ӨНЕР	19
Майқы би	20
Тұлпардан тұлпар туады.....	21
Мөңке Тілеуұлы	26
Баланың тапқырлығы.....	26
Мөңкенің алғашқы билігі	27
Өнет баба	32
Не арсыз, не ғайып, не даусыз?	32
Төле би.....	37
Ердің бақыты – өйел	39
Өйтеке би.....	42
Қасқакөл дауы.....	44
Қазыбек би	50
Кім жақын, не қымбат, не қиын?	51
Сырым би	55
Балаби мен Сырым.....	56
ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫ	59
Бұқар жырау.....	59
Тілек	61
Ай, Абылай, сен он бір жасыңда.....	65
Асқар таудың өлгені.....	67
АЙТЫС	70
Біржан – Сара айтысы	73
I бөлім бойынша ТЕСТ	85
II БӨЛІМ	
ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ.....	87
Нысанбай жырау.....	87
Кенесары – Наурызбай	91

Махамбет Өтемісұлы	104
Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқаны.....	108
Мен, мен едім, мен едім.....	117
Бағаналы терек.....	118
Шоқан Уәлиханов	124
Ыстықкөл күнделігі.....	127
II бөлім бойынша ТЕСТ.....	139

III БӨЛІМ

АДАМ ЖАНЫНЫҢ ҚҰПИЯСЫ	141
Ілияс Жансүгіров	141
«Құлагер» поэмасы туралы.....	145
Құлагер.....	146
Бейімбет Майлин	163
«Шұғаның белгісі» туралы.....	165
Шұғаның белгісі.....	168
Ғабит Мүсірепов	182
«Ұлпан» романы туралы.....	184
Ұлпан.....	187
Төлеген Айбергенов	208
Сағыныш.....	211
Фариза Оңғарсынова	220
Өлең, мен сені аялап өтем.....	221
III бөлім бойынша ТЕСТ.....	225

IV БӨЛІМ

МӘҢГІЛІК ЕЛ – МӘҢГІЛІК МҰРАТ	227
Несіпбек Айтұлы	227
Бәйтерек.....	229
Қажығали Мұханбетқалиұлы	259
Тар кезең.....	260
IV бөлім бойынша ТЕСТ.....	292

Учебное издание

**Каскабасов Сент Аскарлович
Алмуханова Риза Таскынғалиевна
Раушанов Есенғали Абдижанбарович
Кайырбай Канат Сатыбалдыұлы**

КАЗАХСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник для 9 классов общеобразовательных школ

(на казахском языке)

Редакторы
Техникалық редакторы
Мұқабаның дизайнері
Дизайнын жасаған және
компьютерде қалыптаған

***Ғұсман Жандыбаев
Зайра Бошанова
Ермек Мейірбеков
Гүлмира Өтенова***

ИБ №7402

Басуға 29.04.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 70×90¹/₁₆.

Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсетті басылым.

Баспа табағы 18,5. Шартты б.т. 21,65.

Таралымы 2500. Тапсырыс №

«Жазушы» баспасы
050009, Алматы қ., Абай даңғылы, 143-үй,
тел. (727) 394 41 55; факс: (727) 394 41 64.
e-mail: zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-642-1

9 786012 006421